

О зод инсон ҳақида қўшиқ Тоҳир Малик

« Атоқли адиб Мирзакалон Исмоилий таваллудининг 100 йиллигига бағишланади »

XX асрдаги машҳур асарлардан бири “Фарғона тонг отгунча” романи қамоқхонада ёзилган эди. Ёзувчи китобхонга ёзган мактубида: “мен бу китобни ёза туриб қанчалар йиғлаганман, қанчалар қон ютганман!.. Билсангиз, пешанамда темир панжара, тепамда ўлимтик чироғнинг ўлиб бўлган қора нури, остимда зах, совуқ бетон, эшигида отнинг калласидек қулф!.. Қўйинг, бошқа тафсилларнинг қораси ўчсин! Бу шунчаки бир китоб эмас, йўқ, шахсга сажда даврининг қора кунларида минг азоб, минг тўлғоқ билан туғилган бир ғариб хилқат. Ҳа, хилқат!.. Бу менинг йиғлай-йиғлай топган болам!” деб таъриф берган эди. Китобхонларнинг адиб ҳаётига бўлган қизиқишлари инобатга олиниб, мазкур ҳужжатли қисса ёзилди ва талабчан ўқувчилар ҳукмига ҳавола этиляпти.

« Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.
Роббана тоқаббал минна
иннака анта-с-самуъл
алийм ва туб аълайна
иннака анта-т-тавабур роҳим »

« Боқчаларда гуллар сўлди, сезмадим,
Ўстирганлар етим бўлди, сезмадим.
Кўнгилларга қора тўлди, сезмадим,
Сездим сенинг кетганингни,
кўнгилдан...
Абдулҳамид Чўлпон. »

« Қўнма, булбул, қўнма, булбул,

Мозор тошига.
Налар келди, налар келди
Юртим бошига!..
Халқ қўшиғи.
Юрагимда хўрлиқларнинг алами,
Сўрсам, дерлар: “Ёзмиш Қудрат қалами”.
Нечун қалам бахтимни қаро ёзди?
Не қилдим, йўлимни гамаро ёзди?!
Толемдин кимга йиғлай, дод этай?

Дунё келиб, нени кўрдим, ёд этай!
Мирзакалон Исмоилий.

Муаллифдан

Муҳтарам адабиёт муҳибларига кичик бир хизмат қилиш ниятида Тангри таолодан мадад сўраган ҳолда яна қўлга қалам олиб, оқ қоғоз устига дастлабки сатрларни битмоқдаман. Кишининг қадри ҳаётлик чоғидагига нисбатан вафотидан сўнг аниқроқ билинишини донолар айтиб ўтганлар.

Вақт – ҳакамдир. Йиллар бир тарозудир гўё. Қилинган амаллар ўлчанур. Агар инсон тарозу палласида арзирли амаллар қолдирган бўлса, унинг номи фоний дунёда яшайверади. Бундай инсонларнинг номини эслаб юриш ёки ўчириб ташлашга банда қодир эмасдир. Бу Илоҳнинг марҳаматига, хоҳиш-истагига хосдир. Бу марҳаматга эришмоқ учун эса иймон йўлидан борилади. Гувоҳ бўлайликким, бу марҳаматга, лутфу қарамга ҳамма ҳам эриша олмайди.

Мирзакалон Исмоилий виждонларига хиёнат қилмаган инсонлардан бири эдилар, валлоҳи аълам! Шу боисданми, халқ бу адибга кўнгил қўйди. Вафотларига салкам ўн беш йил тўлса-да, у зотнинг мўътабар номлари ҳануз қалб ардоғида. Мирзакалон Исмоилий менга меҳрибон тоға, талабчан устоз эдилар. У зот устозлик ҳаққини адо этиб кетдилар, Аллоҳ рози бўлсин! Энди менга шогирдлик ва жиянлик бурчини адо этиш фурсати келди. Яратганнинг мадади, Сиз – азизларнинг дуоларингизга суянган ҳолда бу бурчни адо қилмоққа журъат этипман.

Сизларнинг эътиборингизга ҳавола этилаётган асар тўқилган, ҳавойи гаплар эмас. Унинг асоси, пойдевори – Мирзакалон Исмоилийнинг қамоқхонада терговчи учун махсус ёзган, гўё тавба услубидаги “Виждон тавбаси” деган баённомаларидир. Бу номани “Виждон тавбаси” эмас, аслида “Виждон азоби” демак дуруст бўлур эди. Унда ёзувчи “халқ душманининг фарзандлари” деб номланмиш лаънат тамғаси билан болаларимга зарар етказишмаса эди”, деган ҳавотирда кўкракларини виждон азоби ўқиға тутган, ўзларини ўзлари чиндан ҳам “миллатчи” ва “халқ душмани” эканликларини исботламоққа тиришган эдилар.

Яна бир-икки изоҳ шуки, асарда Мирзакалон Исмоилийнинг турли китобларида баён этилган айрим жумлалардан ҳам фойдаландик. Адиб мураккаб ҳаётлари давомида кўп адолатсизликларни кўрдилар, дўстларнинг хиёнатларига ҳам гувоҳ бўлдилар. Хиёнаткорларнинг айримларини “Виждон тавбаси”да тилга олганлар. Хиёнаткорларнинг авлодлари мазкур асаримизни ўқигудай бўлсалар иснодга қолмасликлари учун уларнинг номларини ўзгартириб баён қилдик. Энг муҳими, дўстлар хиёнат қилган бўлсалар-да, тоғам қамоқдан чиққанларидан сўнг уларни кечириб, биродарликларини давом эттирган эдилар.

Ёзганларимизни охириги сатрига қадар тоқат билан ўқий олсангиз, бунга ўзингиз ҳам гувоҳ бўларсиз. Улуғ адибнинг ҳаётига бефарқ эмаслигингиз учун Сиз – азизу меҳрибонлардан беҳад миннатдорман.

Тарих 1998 йилнинг Наврўз арафаси, Зулқаъданинг Ой тўлишган кечаси хайрли ният ила бошладим.

Аллоҳ оқибатни хайрли қилғай, омийн!

I

Тошкент, Дархондаги уч хонали уй.
1986 йил, 4 феврал, сешанба, соат 15.15.

Қиш ўзининг аввалги ҳовуридан бирмунча тушиб, баҳор сиқиғи билан чекина бошлаган бўлса ҳам, хануз ўз йўлларида алам захрини сочиб боради. Унинг аччиқ изғиринлари илик баҳор елларига баъзан ҳамла қилади, тамом қўзғалиб, кучга кира бошлаган дилкаш ҳаётни бўғмоқчи бўлади. Лекин борлиқни уйғотган баҳор ўз ўжарлигини қўймайди.

Баҳор ўжар.

Баҳор нафасида ҳуруж қилаётган хасталик ўжар.

Бемор унданда ўжар...

Табиатан серғайрат бўлган, паст бўйли, жиккақдан келган бу одамнинг хасталик олдида бўш келишини яқинларидан ҳеч бир киши кутмаган эди. Гарчи ёши саксонни қоралаётган бўлса-да, шахдам ва тетик юриши гўё унинг камида юз йил умр кўришидан дарак берарди.

Бир ой аввал шифохонадагилар “узоғи билан икки кунлик умри қолди, истасангиз олиб кетинглар”, дейишган эди. Унда келган-кетганни танирди, уч кундан бери эса ҳушсиз. Эти суягига ёпишиб, худди ёш болага ўхшаб қолган.

Атрофдагилар уни ҳушсиз деб ўйлашади, секин-секин гаплашишади. У эса ҳамма нарсани эшитиб, англаб ётибди. Фақат бош оғриғи ҳуруж қилганда гапларга қулоқ солгиси келмай қолади. Меҳрибонларининг бир-бир кириб юзларини силашлари, айниқса пешонасини уқалашлари ҳуш ёқади, оғриқлари сал аригандай бўлади. Пешонасига узоқ вақт қўйилиб турувчи кафтни бошқаларидан ажрата олади. Бу кафтнинг тафти мияни кемираётган оғриқни боса олади.

-Дадажон, бугун биз билан бирга уйга кетасизми?

Қулоғига жаранглаб урилган бу гапдан сесканиб кетди.

Қаердан келди бу овоз? Уни ким чорляпти?

Унинг безовталанганини атрофдагилар сезишди, лекин оғриқнинг таъсири деб ўйлаб, юзларини силашди. У эса аланглаб, овоз эгасини қидирди. Бемор ўзича атрофга жавдираб қараётгандай бўларди. Аслида эса қорачиқлардан нур қочган, керилган бурун катакларидан эса нотекис нафас чиқарди.

-Дадажон, уйга кетмаймизми?

Яна жавдиради ва... кўрди: рўпарасида энгли оқ кўйлак кийиб олган Ойзуҳраси жилмайиб турибди. Урушдан қайтганида шу кўйлагига, шундай кулгу билан кутиб олган эди дилбанди. Бирам ширин куларди... бирам ширин куларди бу жон қизи! Лекин у хозир қаердан келди? Ахир у вафот этган эди-ку? Қамоқдан қайтганида Ойзуҳрасининг ўлимини эшитиб “Бу кўргуликни кўргунимча қамоқда ўлиб кетганим минг марта яхши эди”, деган эди-ку? Сўнг Минор кабристонига борган, фарёд уриб, кўкрагини зах ерга бериб ётиб

олган эди-ку? Тўрт йиллик уруш ваҳшатларига чидаган, қамоқ адолатсизликлари буколмаган қаддини шу айрилиқ букиб қўйган эди-ку? Қамоққа олишларидан олдин, 1950 йилнинг ёз чилласида бу қабристонга отаси Исмоилхўжани қўйган эди. Ойзуҳрасини бобоси ёнига қўйибдилар...

-Дадажон, кетайлик...

Қизик... рўпарасидаги оқ қўйлакли Ойзуҳра гапираётгани йўқ, фақат жилмайиб турибди. Овоз ҳам уники эмас. Уч ёшли қизалоқники... Ҳа... Ойзуҳра эмас, Маликахони чакиряпти.

... Аяси билан қамоқхонага борган эди ўшанда.

Тан азоблари билан муддаосига ета олмаган терговчи руҳ азобига ўтганди. Ўзича марҳамат қилиб, яқинлари билан учрашувга руҳсат берганди. У кун аниқ эсида: эллик иккинчи йилнинг ўн олтинчи август куни эди. Бир неча дақиқалик дийдор кўришуви бир нафасда ўтгандек бўлди. Айниқса қизчаси отасининг дийдорига тўймади. Маликахон дадаси билан кўришувга келганда у билан бирга қайтишни умид қилганди. Унинг жажжи юраги шу бахтга эришишни истарди. Соқчи айрилиқ они етиб келганини билдиргач, қизча:

-Дадажон, бугун биз билан бирга уйга кетасизми?-деб сўради.

Қўланса ҳидли ва зах қамоқ хонасига қайтиш учун ўрнидан турган маҳбус бу саволни эшити-ю қадам босишга ҳоли қолмади. Жавоб қайтаришга қурби етмади.

Юрак-юрагини жизиллатган бу жонажон овозни – қушчаси сайрашини эшитгани ҳамон ялт этиб қизчасининг ақлли кўзларига тикилди; тикилди-ю уч ёшга тўлган кунида ўз қувончини отаси билан баҳам кўрмоққа келган маъсума кўзларида ҳасрат соясини кўрди. Юраги шув этиб кетди. Қизча онасидан отаси қўлига ўтмоқ, унинг қўлларида уйга кетмоқни истарди. Дилбандидан кўзларини узолмаётган ота, унга узоқ қараб турди. Ниҳоят, ота меҳри ва ардоғини кўрмаган гўдакнинг она қўлларида толпиниб айтган сўзларига:

-Сал кейинроқ бораман, жон қизим,-деб жавоб берди.

Шу он қизгинасининг ингичка қошлари бирдан чимирилди, умид тўла чарос кўзларига ғам тўлди, хайр адосила силкиб турган қўлчасини тортиб олди.

Қизгинаси кетди! Аммо хафа бўлиб кетди. Ким хафа қилди ҳали кетмон қанот бўлмаган бу қушчани? Ким уни ота меҳри ва ардоғидан маҳрум қилди? Унинг ўзи сингари кичкина дугоналари оталарининг бўйинларига осилиб, ота қучоғи ва қўлларида яйраб-яшнаб экан, унинг жўжасини ким бу бахтдан жудо қилди? Ахир ким унинг ширин ҳаётини захар қилди?

Бу саволларга аниқ жавоблар мавжуд, аммо тил изҳор этмоққа ожиз, “Хайҳот, мен, унинг ўз отаси, менинг ўзим!” деб сассиз наъра тортмоқдан ўзга чораси йўқ эди.

Нажот борми эди ўшанда? Бор эди. Нажот йўлининг номи хиёнат эди. Бу йўлни эслаши ҳамон тириклик билан хайрлашиш арафасида турган заиф вужудига титроқ кирди. Атрофидагилар буни жудоликдан нишона деб билиб, кўзларига ёш олдилар.

II

Қамоқхона. 1952 йил, 16 август.

library.ziyounet.uz/

Уни қаттиқ ўйлатган, ҳаяжонга солган ўша куни ҳарким ўзига ярашган йўл билан кетди: болалари уйига, у эса турмага! Аммо Маликахони истехзо ва киноя билан берилгандек туюлган ўша ништарли саволи билан кўз ўнгидан сира кетмади.

“Қоронғи зулмат ва қўланса ҳидлар ичида шунчалар қолиб кетганинг етар! Бас!!”

Бу овоз қамоқхонанинг тош деворларини жаранглатиб юборди. Бу иблис даъвати ҳибсга олинган кунидан бери уни таъқиб этади. Терговчи истаган йўлга тушиб юришини истайди. Терговчининг истаги – миллатчи эканини тан олиш, миллатчи тўдаларни фош этиш. Миллатчи эканини тан олиши мураккаб масала эмас. “Ҳамонки, миллатчи экансан, демак, атрофингдаги маслакдошларинг ким, айт уларни”, деб талаб қиладилар. Сўнг хуфялари томонидан тақдим этилган номларни санайдилар: Фалончи, Писмадончи... уларни тухмат чодирига ўраб бериши керак...

Лекин калтаклар зарбидан мўматалоқ бўлиб кетган бу танада ҳали ўлмаган виждон садоси ҳам мавжуд эди:

“Қилмаган жиноятларингга иқроп бўлсанг, дўстларинг бошига тухмат жандасини илсанг ўзингга ҳам, болаларингга ҳам жабр қиласан, хонавайрон бўласан, то қиёматга қадар исноддан кутула олмайди авлодинг!”

Иродаси қанчалар мустаҳкам бўлмасин, вужуди нақадар азобларга бардошли бўлмасин барибир ҳақиқатни айтишга журъат қила олмас эди. Бу қўрқоқликдан эмасди, ҳақиқатни айтган тақдирда ҳам муддаога ета олмаслигига аминликда эди.

Унинг қаршисида икки йўл мавжуд, шу икки йўлдан бирини танлашга мажбур: ё бор бўлиб, шарафларга эришиши ё йўқ бўлиб, лаънатларга кўмилиши керак! Ёрқин эрта сари интилиб, бор бўлиб қолсинми ё қора кеча сари юз ўгириб, йўқ бўлиб кетсинми?

Ажабо, қайси бири шарафли?

Кундуз билан кечани, оқ билан қорани фарқлаганига кўп йиллар бўлган. Урушдан аввал қамалганидаёқ кўзи очилганди. Ҳақиқатни бўғиб турган газанда рўпарасида ожиз эканига ҳам ақли етганди ўшанди. Қамалмасидан илгари, газандага тиф санчмоқ қасдида қўлига найза олган дамларда миллатни эзаётганларни шафқатсиз янчиб, эзиб ташлашни, қоронғи зулмат ва қўланса ҳидлар салтанатидан ташқарига отилиб чиқишни, мунаввар замонга етишни орзу қилган эди.

Орзу ўша йиллар бўғилган бўлса-да, виждон кемирилишлардан, емирилишлардан кутилишни, соф ҳавони ҳанузга қадар истайди. У ўзини ҳамиша булғаб ётган кирлардан, бўғиб ётган оғир юклардан нажот истайди. Яшаш қобилиятини йўқотмаган, ўлмаган виждоннинг ҳаққоний овозини тинглашни талаб қилади кўнгли. Дам бадам уйғониб, хиёнатга даъват этувчи кучни энг майда, кўзга кўринмас томирларигача бағридан юлиб олиб, ўз қўллари билан бўғиб, янчиб ташлашни, тишлари билан ғажиб ўтга ташлашни хоҳлайди.

Нимқоронғу даҳлиздан терговга бориб-келаверганидан ўттиз икки қадам босгач, ертўла томон бурилишини, сўнг ўн саккиз зинани босиб пастга тушишини билади. Терговчининг зуғумларидан ҳаёлини чалғитиш учун қадамни ҳам, зинани ҳам санайверарди. Бўлмаса бунинг унга нима зарурати бор экан? Ҳозир эса санамади... даҳлиз ғоятда узун туюлди. Ертўлага эмас, лаҳадга тушаётгандай вужуди музлади. Сўнг... қамоқхонанинг темир

эшиги аввалига юракни эзадиган даражада ғижирлади, остона хатлаб ичкарига ўтгач, шиддан билан шарақлаб ёпилди. Унинг назарида темир эшик шарақламади, балки моғор ҳиди анқиб турган бу зах бино тарс иккига ёрилиб, ажралиб, кейин шу захотиёқ уни ютиб юборгандай бўлди. Узунасига уч кадам, эни икки кадам келадиган нимқоронғу хонада ёлғиз қолгач, совқотаётгандай баданида титроқ турди. Аслида бу совуқ таъсиридаги тан титроғи эмас, балки руҳ титроғи эди.

У ичкарига икки кадам ташлаганича қотиб тураверди. Кўз олдини қора парда қоплаган, назарида оёқларидан жон буткул чиқиб кетгандай эди. У ўзи билмаган ҳолда чўка бошлади. Аввалига чўнкайди, сўнг чўккалади. Тиззалари музлагандай бўлди. Титроқ кучайди. Кейин...

Қоронғи хона бирдан ёришиб кетди. Шундай ёришдики, ҳатто кўзларига ҳеч нима кўринмай қолди. Назарида, қамоқхона томини икки ёнга суриб кўринган қуёшга қараб кўзи қамашгандай эди. Ажаб, неча ойлардан бери қуёш нурини кўрмай, соғинган эди, энди эса қарай олмаяпти... Йўқ, бу қуёшнинг жонбахш нурлари эмас экан. Дам ўтмай хона қизара бошлади. Бирпасда қондек тўқ қизил тусга кирди-ю чайқала кетди. Қамоқхона бино эмас, балки улкан қон денгизида қалқиб турган кема эди унинг хаёлида. Мавжлар бора-бора пўртанага айланди. Тиз чўкканича қалтираётган бу одам ўроқ солинган бугдой поясидай шилт этиб ёнга қулади. Чаккаси бетонга тегиб, кўз олдини қоплаб турган кип-қизил қон денгизи энди қоп-қора зимистон чоҳга айланди. У зимистон чоҳга гўё учиб тушди. Қалтироқлари ҳам қолгандай, бадандаги зиркироқ оғриқ ҳам кўтарилгандай эди. У ўзини гўё енгил ҳис қилар, қушдай учарди.

Белига энли камар боғлаган назоратчи унинг жимиб қолганидан ҳавотирланиб, эшик туйнукчасини очиб қаради.

-Ие, Исмоилийнинг пачағи чиқибди-ку? Қизик, бугун тепки емади шекилли? –деди у шериғига ўгирилиб қараб.

Рангпар шериги ҳам қаради-да:

-Ўлмайди, ётаверсин. Ёзувчи зотининг жони қаттиқ бўлади. Урушдан олдин бунақаларни кўп кўрганман. Беш-олтитасини отишга ўзим олиб борганман. Чўлпон деганлари бўларди, ўз қўлларим билан учта ўкни кўкрагига қадаб қўйсам ҳам ўлмайди-я, баччағар!

Командирим “мўлжаллаб отолмагансан”, деб сўкиб қолди. Тўртинчи ўкни пешонасига қададим. Ўлмас экан-а! Кўзларини юмишга ҳам улгурмай қолди. Кўзи очиклиғича устига тупроқ тортвордик.

-Чўлпон дедингизми? Бунақалар исмни ҳам топиб қўяди-я? Буники Мирзакалонми?

-Ҳа, мирзаларнинг каттакони дегани. Ўзи кичкинагина бўлса ҳам даъвоси каттагинага ўхшайди.

-Отаси шунақа исм қўйганмикин ё ўзи ўйлаб топганмикин?

-Сен билан менга бунинг нима фарқи бор. Бошингни оғритма. Биз буйруқ бажарадиган одаммиз. “Ҳайда!” десалар ҳайдаймиз, “ўлдир!” десалар жонини суғуриб кафтига тутқазиб қўямиз.

Шундай деганларича нари кетдилар. Қадам товушлари акс-садо таратиб узоқлашди. Назоратчилар эшик тагида гаплашишган бўлса-да, уларнинг гаплари узоқ-узоқлардан келгандай туюлди. “Ўлдир!” деб буйруқ берилса бажонидил бажарувчи назоратчининг овози унга яхши таниш. Эҳтимол, юзларча овозлар ичидан ҳам ажратиб олар. Қайси бир куни шу назоратчи эшик даричасини қиялаб очиб: “Исмоилий, зап меҳрибон синглинг бор экан-да, қўй гўшти, қўй ёғидан сенга плов дамлаб келибди. Ҳиди нафсимизни қитиқлаб, ўзимиз паққос тушира қолдик. Бизни очкўз, деб орқамиздан сўкиб юрма. Сенга раҳмимиз

келганидан шундай қилдик. Бу камоқда пловга тўйган одам жонидан тўйган ҳисобланади, кўп яшамайди, уйингга хат-пат чиқарсанг, синглингга раҳмат айтиб қўй”, деган эди. Ўшанда маъсума синглисини кўз олдига келтириб, “Санобар, Сановбарим...” деганича йиғлаб юборганди. Етимлик хорлигидан қочиб, Тошкентга келганидан бери кичкинагина, нозиккина жуссасига тушган не-не турмуш азоблари юкини ортган синглисини кўргиси келганди. “Палов пишириб келибди... Тунлари билан дўппи тикиб орттирганига ҳаражат қилиб, беш боласининг ризқини қийиб, менга илиндими?” деб кўнгли ўксиганди.

Қадам товушлари узоқлашиб тинди. Энди жим-житлик даҳшати уни ўз чодирига ўраб, даҳшатга солди. Урушда эканида, айниқса тонг чоғи чор-атрофни сукут қопларди. Ҳатто қушлар чуғури ҳам эшитилмасди. Бу сукунат ҳадемай жанг бошланажаги, ариқларда инсон қони оқажагининг даракчиси эди. У қанча ётганини билмайди. Жим-житликнинг нақадар даҳшат экани унга маълум бўлса-да, бу сафар кўрқди. Бир вақт синглисининг овозини эшитди:

-Ака, тура қолинг, шамоллаб қоласиз. Бугун Маликахоннинг туғилган куни-ку? Ҳаммамиз тўпланиб, сизни кутяпмиз. Кенжамга опалари янги шеър ёдлатишибди. “Тоғамга ўқиб бераман”, деб анчадан бери интиқ кутяпти...

У сесканиб, бошини кўтарди. Қулоқ тутди – синглиси бошқа гапирмади. У телба одам сингари атрофга аланглади: тўғрида темир каравот қорайиб турибди. Тепада хира чирок. Бир томонда темир панжарали дарча. Бу хонага дастлаб кирганида шу дарча унга умид дарвозаси каби туюлган эди. Лекин куёшга тескари бўлгани учун бу дарчадан офтоб нури тушмади, умиди эса сўнди.

У қаддини ростлади-да, музлаб қолаётган ўнг қўлини, ўнг биқинини силади. Мажолсиз оёқларини бир-бир судраб босиб каравотга бориб ўтирди. Бу камоқхона ашёлари рўйхатида “кўрпа” деб шарафланган бир увадани олиб ўранди. Баданига сал иссиқлик югурди. Совуқ чекингач, энди очлик хуруж қилди.

Дарчадан тушиб турган заиф ёруғлик сўниб, шаҳарнинг шом қоронғулигига чўмганидан огоҳ этди. Тирикчилик ташвишларидан тинган шаҳар аҳли ором истагида, кўп эмас, озгинагина бахт илинжида уй-уйларида ўтирибди. Бировининг дастурхони атрофидаги қаторда хато йўк, бироқ, бу тун кимнидир камоққа олиб кетишлари мумкинлиги ҳавотири кезиб юради. Аллақанча хонадонлар камоқхоналардаги яқинлари ташвишида ҳавотирли нафас оладилар.

Унинг хонадони ҳам шундай...

Салкам икки йилдан бери аҳвол шу...

Фарзандларини соғинади, ҳатто Дархондаги боғида мевалари ғарқ пишган дарахтларни ҳам соғинади. Дарахтларнинг аксарини дадаси эккан эди. Дарахтларнинг баргларига қараса, ҳар бирида дадасининг чехраси кўрингандай бўлаверади. Урушда эканида ҳам шундай эди. Лекин ундаги соғинч туйғуси ўзгача эди. Ундан душман ўқидан омон қолиб, уйига эсон-омон қайтишига умид бор эди. Урушдан тирик қайтиб, уйда бир соатгина бўлса-да, тинч яшашни орзу қиларди. Бунда эса...

Неча йилдир зор-афғон бирла ўтмоқда туним,
Етмайин комимга асло тун қора бўлди куним.
Минг жафо бирлан эзиб қалбимни, тўқдилар хуним,

Не қора даврон экан бу, тингламас ҳеч ким уним!
Хору зорлик топдим, хўрлик адосин топмадим...

Кечагина хаёлида туғилиб, хотирасига муҳрланган, қоғозга тушишини яна йиллаб кутадиған бу сатрлар лабларидан беихтиёр учди. Ҳибсга олингунга қадар бир роман ёзишни бошлаш орзусида эди. Ўзини қамокқа олдилару ниятини занжирбанд этолмадилар. Қўлида қоғоз-қалам бўлмагани учун роман сатрлари хотирасига ёзиларди...

Кечки таомни беришмади. Бермаганлари ҳам маъқул бўлди. Алҳол, бир тишлам таом томоғидан ўтмайди. Таҳмини бўйича тун яримлаганда сўроққа чақирилди. Терговчи хонасига кириши билан девордаги осма соатга қаради: адашмабди – тун ярмидан оғибди. -Қизингни кўрдингми, жуда ширин экан, Германияда туғилганми?-деди қошу кипригигача малла терговчи.

Қизчанинг Тошкентда туғилганини у яхши биларди. Гапни Германия томон буриши эса бежиз эмас, шу баҳонада бир қармоқ ташлаб, шу пайтга қадар номаълум бўлган қандайдир маълумотни илинтиришга умидвор эди. Неча ойлар давомида унинг бу қилиғига тушуниб қолган махбус найрангни англамагандай соддалик билан:

-Тошкентда туғилган,-деб қўйди.

-Ҳа-я, мен адаштирибман. Германиядаги қизинг ээсчининг ташлаб кетган хотинидан туғилганмиди? Исми нима эди? Эрикамиди ё Моникамиди?

-Германияда хотиним йўқ эди. Ғалабадан кейин Берлинга оиламни олиб бориб яшаганман.

-Буни биламан. Лекин... ҳа, майли, кўнгил дегани ёмон-да! Ўшанда Берлинда Марийка деган офатижон кўшиқчи бўларди. Қизингнинг исмини ўшанинг шарафига қўйганмисан? Газандаларнинг санъатига шунчалик ишқибозмидинг?

-Қизимнинг исми Марийка эмас, Маликахон. Берлин қаердалигини билмайдиганлар ҳам қизларига шунақа чиройли исм қўядилар.

-Менга ақл ўргатяпсанми? Подшонинг хотинини “малика” дейишганини билмайдиган аҳмоққа ўхшайманми? Сен эса... подшолик замонини қўмсаётганингни тан олиб қўя қол.

Янги айб сиртмоғи тасодифан ясалдими ё олдиндан тайёрлаб қўйилганмиди, англай олмади. Бу каби қалтис саволларга жавоб бермаслик ризолик аломати сифатида хужжатларда қайд этилишини билгани учун ҳам жим туrolмади:

-Менда ҳеч қачон бундай фикр бўлмаган.

-Фикр бўлмаслиги мумкин, лекин истак ва хоҳиш мавжудлиги аниқ. Қўқон мухторияти учун жон беришга тайёр Абдулҳамид Чўлпон устозинг эмасмиди? Наҳот, ғояларини сен билан баҳам кўрмаган бўлса?

-Биз бу ҳақда гаплашмаганмиз. Гаплашганимизда ҳам мен хонликни тиклашга қарши фикр айтган бўлардим. Етимлик жабрини тотган одам подшолик нонини қўмсай олмайди ҳеч қачон.

-Етимхонада ўсганинг сени бу ишда маълум балолардан сақлаб қолиши мумкин. Сен айёрсан, Исмоилий, буни яхши биласан, ҳар сафар менга рўпара бўлганинга буни таъкидлайсан. Тўғри, сенга “бойнинг боласи”, деган айбни қўя олмаймиз. Лекин... амакиннинг Украинага қулоқ қилинганини ҳам эътибордан соқит қилмаймиз. Сенинг етимхонада тарбия топганинг тарозунинг бир палласига, бу далил эса иккинчи палласига қўйилса, қай томони босиб кетади, билмайсанми? Етимхонада ўсган бўлсанг, етимликнинг аччиқ қисмати сенга маълум бўлса, нима учун фарзандларингни бу балога ўзинг рўпара қиляпсан? Эртами-индинми хотининг ҳам қамалса, болаларинг қаерда сарғайишади?

Қисматида шундай азоб бўлиши мумкинлигини кўнгли сезаётганди. Аммо хотинининг

сиёсат у ёқда турсин, адабий жараён ишларига ҳам фарқсизлиги, ҳеч бир ишларга, йиғинларга аралашмаслиги унинг кўнглини ҳотиржам қилиб турарди. Терговчининг ҳозирги гапи қалбини тилиб-тилиб ташлагандай бўлди. Айбсиз ва муштипар бир аёлни тухмат занжирига ўраб ташлаш булар учун ғоят осон иш эканини билмаганида бу таҳдидга аҳамият бермаса бўларди. “Хотинингни қамашимиз мумкин”, дедими, демак, қайтмайди бу разилликдан. Аҳдида туриб Зухраҳонини қамаган тақдирда болалари кўчада қолмайди, етимхонада ҳам сарғаймайди. Санобари ўзининг беш боласи қаторига олти жиянини қўшиб, ўзи емаса ҳам едиради уларга, киймаса ҳам кийдиради. Бу жиҳатдан унинг кўнгли тўқ. Аммо буни тилга кўчира олмайди. Агар синглисидан умидвор эканини бу малла терговчи сезиб қолса муштипар Санобарнинг пайига ҳам тушиши ҳеч гап эмас.

Унинг ўйланиб қолганини кўрган терговчи буни яхшиликка йўйиб, энди юмшоқрок оҳангга кўчди:

-Исмоилий, сен бошқаларга ўхшаган жоҳил эмассан. Толстойни таржима қилган одамсан. Толстойни билган одамнинг дунёқараши бой бўлади. Сен ўзингни қийнама. Мен сезиб турибман, ҳақиқатларни англагинг келяпти-ку, лекин юрагингда кулча бўлиб ётган миллатчилик газандаси ўз қора гавдаси билан тўсқинлик қилиб онгингни хиралаштиряпти. Душман тегирмонига сув қуяётганингни сезмаяпсан. Ўзбекистонни севишингни айтяпсан. Хўп, мен бу туйғуларингга ишонай, лекин доллар Америкасининг итялоғи Вали Қаюмхонни унутолмаслигингни ҳам биламан. Агар унга муҳаббатинг бўлмаганида суратини Берлиндан олиб келиб, уйингда сақламас эдинг. Кеча Гитлернинг ялоғидан ювинди ичган одам бугун Труменга ялтоқланиб, сенга қандай озодлик бериши мумкин? Эронга ёки Ҳиндистонга ўхшаган харобазорга айлантиради, бошқача бўлиши мумкин эмас!

Бунга ўхшаган гапларга унинг тоқати йўқ эди. Шу боис эгик бошини кўтариб, хазин овозда:

-Нима қилишим керак?-деб сўради.

-Бу саволни биринчи учрашувимизда сўрашинг керак эди. Ҳақиқатни англашинг учун жуда узун кунларни сарфладим. Агар астойдил сўраётган бўлсанг айтаман: кундуз билан кечани, оқ билан қорани фарқ қилиш пайтинг келди. Ё миллатчилик газандасини ардоқлаб шарафсиз курашда йўқ бўлиб кетасан ё бўлмаса у газандани ўзингда ва ўзингдан ташқарида шафқатсиз янчиб, эзиб ташлайсану озодликка чиқасан. Болаларинг бағрига борасан.

Озодлик ҳавоси... Кўксиди ҳамиша қуёш чарақлаб турган ёруғ дунёга, чаман гуллар атри буркаб турган ҳаётбахш сарин сабоҳга чиқиш – янгидан туғилиш демак! Бор бўлиб қолиш демак! Ким истамайди бу саодатни?

Лекин бу саодат ниманинг эвазига насиб этаркин?..

-Қароринг қатъийми?

У ҳеч қандай қарор қабул қилмаган, ваъда ҳам бермаган эди. Терговчи нимани назарда тутяпти? “Ҳа, мен миллатчиман! Ҳа, мен халқ душманман!” деб ёзиб берса кифоями? Шу фикр оғушида бош силкиб, тасдиқ ишорасини қилди.

-Исмоилий, бир нарсани тушун: йигирма беш йиллик озодлигингни ўзинг топтамоқчи бўляпсан. Агар буни англаб етган бўлсанг, тамом, миллатчилик ғояларинг билан ҳатто бир лаҳза ҳам кўришмайдиган душман бўлишинг керак. Сенинг бугунги аҳдинг, қароринг ўзгармас аҳд, ўзгармас қарор – қатъий қарор бўлиши шарт! Олти болангинг номини тилга олиб қасам ичишинг керак.

Қасам ичиш... Яна олти болани ўртага қўйиб-а?! Қандай қасам бу? Қайси дўстларимга хиёнат қилишим керак бўлади?

-Нима дейишим керак?-деб сўради хаста овозда.

-Демайсан, ёзиб берасан. Гапларимни диққат билан эшитиб хонангга қайтасан-да, эрталабга қадар ёзиб, менга топширасан. Келишдикми?

У яна овоз чиқармай тасдиқ ишорасини қилди. Терговчи укки кўзларини унга тикканича дона-дона қилиб гапира бошлади:

-Жонажон Ватаним олдида, шонли совет халқим олдида, гуноҳсиз болаларим олдида қилган ўз жиноятларимни, шунингдек, бошқаларнинг менга маълум бўлган жиноятларини катта-кичиклигига қарамай, оқизмай-томизмай, заррача ҳам қолдирмай, бир-бир айтиб бераман. Мен чин қалбимдан истайманки, мени тоғ вазнига босиб ётган жиноятларим елкамдан қуласин, қаддим ростлансин, миллатчилик каби энг қабиҳ мараздан вужудим софлансин, токи умримнинг қолганини социалистик Ватанимга, совет халқимга охиригача садоқат ва муҳаббат билан қувона-қувона хизмат этишга бағишлай! Шунинг учун мен сизни, Александр Александрович, сиз орқали Давлат хавфсизлик органларини ишонтириб айтаманки, баданда пайдо бўлган рақни кўринган ерида кесиб ташлаш билан шифолаш мумкин бўлганидек, лаънати миллатчилик газандасидан ҳам даставвал шу ерда, Давлат хавфсизлиги органида, барча жиноятларга иқдор бўлиш, барча саволларга тўғри ва асосли жавоб бериш билан, миллатчиликка қарши ғазабли ва амалий кураш очиш билан кутилиш мумкин. Мен шундай қилажакман!

Терговчи бошқаларга ҳам шундай қасамёд ёздирганмиди, ҳар ҳолда гапларида тугилмади. Бошини эганича тинглаётган маҳбусдан кўзини олмай ундан садо кутди.

Мирзакалон ҳозир гўё бошқа оламга кўчган эди. Терговчи шармандали қасамёд матнини айтиш билан гўё уни иснод ботқоғига ташлаб, бўға бошлаган эди. “Ҳа” дейишга ҳам, “йўқ” дейишга ҳам қурби етмай қолганди.

-Сен истеъдодли ёзувчисан. Қолган-қутганини ўзингдан қўш. Шундай ёзгинки, менинг раҳбарларим ҳам қойил қолишсин.

Шундай деб қоғоз-қалам узатгач, назоратчини чақирди.

Қандай ёзсин бунини? Кўз ёшларини тўкиб ёзсинми ё қон ёшлариними?

Онги ўжарми, қалби ўжарми? Ёки уларга бўйсунини лозим бўлган қўли ўжарми?

Вақт ўтяпти. Тонгда қасамёд матнини терговчига топшириши, сўнг шу ахдга кўра хиёнатини бошлаши керак. Бу балки унга берилган сўнгги имтиёздир? Эрталабга қадар қасамёдини ёзиб бермаса, пешинга қолмай хотинини хибсга оларлар?..

Темир каравотга, увода кўрпа устига эмас, зах бетонга бағрини бериб ётиб олди.

Бир маҳал онгини хайрли фикр ёритиб ўтди-ю, қаддини кўтарди. “Қасамёдни эмас, бошимдан ўтганларни ёзаман. Бу ерларда ўлиб кетсам, қачонлардир авлодларимдан бири топиб ўқийди, менинг азобларимдан хабар топади”, деб ўйлади.

Оҳ, у етимлик...

Бу қарори барча ўжарликларини чекинтирди. Қасамёд ёзиши лозим бўлган қоғозда дастлабки сатрлар пайдо бўлди:

“Ўш. Етимхона. Эс-эс билишмча, онадан уч ё тўрт ёшимда етимча қолдим. Онам қашшоқлик азобига ва раҳмсиз эр зулмига чидаш бермай, ёш ўлиб кетди. Мен, холамларнинг айтишларига кўра, Ўшда туғилган эканман. Отам Ўшга яқин бўлган Булоқбоши қишлоғида деҳқончилик қилар эдилар. Ўн бир ёшимга қадар ўғай она ва меҳрсиз ота тепкисини ёб ўсдим ва йигирманчи йилда юз-қўлларим кир, уст-бошим йиртиқ, ўзим хароб ва битлиқ ҳолда уйдан қочиб, Ўшга келдим-да, етимхонага кириб олдим...”

“Раҳмсиз эр”, “меҳрсиз ота” сўзларини ёзаётганида қўллари бир титраб олди. Тўғри, раҳматли отасида бераҳмлиқ илллати мавжуд эди. Аммо ҳар на қилса ҳам Исмоилхўжа отаси эди. Ҳазрат Навоийнинг “Муншаот”идаги бир тўртлик ёдида қолган эди:

Атодин хато келса кўрма хато,
Савоб бил хато қилса доғи ато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодин кутқарғай Худо...

Бу ҳикматни ҳамиша дилида сақлади. Отадан кўрган зулми учун ҳеч қачон маломат қилмади. Отасининг гўри совумасдан туриб у қора кунларни эслаши ичини ёндирди. Аммо на илож, укаси қулоқ қилинган одамни яхшилик билан тилга олиши уларга яна бир янги айб сиртмоғи яшашга баҳона бўлуви мумкин эди. Аслида уйдан қочишига фақатгина отасининг бераҳмлиги сабаб бўлмаганди. Асосий мақсад – ўқиш, илм олиш эди. Агар отасининг калтақларидан бешиб Булоқбошидан Ўшга қочиб борса, холалари уйдан паноҳ топиб яшайверган бўларди. Синглисини ҳам олиб келарди. Лекин бу ерда яшаб билим олиши мушкулроқ эди...

Нимқоронғи қамокхонада титроқ қўллари билан қаламни маҳкам ушлаганича шуларни ўйлаб юрак-юракдан Худога ёлбориб тавба қилди. Отасининг руҳидан ҳам узр сўради-да давом этди:

“Етимхонада мени дарҳол чўмилтирдилар, эгнимга тоза кўйлак, оёқларимга мен умримда кўрмаган чиройли ботинка бердилар. Мен энди ўғай онанинг бураш ва қарғишларидан, қашшоқ ва хасис отанинг бир туртиб бир бурда нон беришларидан қутилиб, деразалари катта, ёруғ, иссиқ ва тоза уйда, ўзим каби кичкина ва бахтиёр болалар қаторида, яйраб-яшнаб, янгича ҳаёт кечира бошладим. Мен ёш ва саводсиз эдим. Ўқиш-ёзишни шу ерда, етимхонада ўргандим. У вақт шаҳарда Совет ҳокимияти мавжуд бўлса-да, ҳали у ёш, кучсиз эди. Теварак-атрофда қайнашган босмачилар тез-тез шаҳарга бостириб киришар, совет ходимларини, янгилик тарафдорларини тутиб ўлдиришар эдилар...”

У китоблар, газет-журналларда ёзилавериб одат бўлиб қолган гапларни қоғозга беихтиёр тушира бошлаган эди. Миллат озодлиги учун жон фидо қилган ўғлонларни “босмачи” деб аташ нақадар адолатсиз эканини қамокқа тушмасидан аввал ҳам яхши биларди. Бирон-бир мақоласида ўша дамлар воқеалари тилга олиниши шарт бўлса, бу шармандали атамани ёзишдан ўзини тийишга ҳаракат қиларди. Ҳозир эса... шароит бошқа. Бу сатрлар неча йиллардан сўнг авлодлар назарига тушса, аҳволни ҳис қилиб тушунишар, айбини кечирешар. Авлодлар кечирса, Худо ҳам кечиради... Шу илинж унга далда берди.

Аслида эса... ҳозиргина ёзган ваҳшийликларга ўзи гувоҳ бўлмаган. Гувоҳ бўлгани воқеа ўзгача, уни ёзмок лунжини шишириб чакмоққа шай бўлиб турган илонга тайёр емиш бўлиш билан баробар эди.

Етимхоналарига кириб келган одамни эл орасида “Амиралмуслимин Муҳаммад Амин Бек” деб ардоқлашарди. Бу одам қаерга борса осойишталик қарор топар, чиқиб кетгач, бесаранжомлик, талон-тарож бошланарди. Унинг Ўшга кеча оқшом кириб келгани хақидаги хабардан шўролар етимхонасининг тарбиячиларидан тортиб, болаларгача эшитишган эди. Шу боис унинг кириб келиши, айниқса тарбиячиларга, тасодифий ҳол бўлмади. Бу кишининг аввал ҳам келганини Мирзакалон кейинроқ ўртоқларидан эшитиб билди. Ўша куни эса... Кўчада оқ отидан тушиб, етимхона ҳовлисига кириб келган, эгнига харбийча кийим кийган хушрўй кишига ажабланиб қаради. Кейин унинг ёнидаги кишини таниди: Холхўжа! Дадасининг улфати. Кўрди-ю, чўчиб тушди. Холхўжа ҳам Мирзакалонни кўрди, таниди, аммо “Нима учун сен бу ерда юрибсан?” демади. Тарбиячилар болаларни бир сафга тиздилар. Мирзакалондан аввалроқ бу ерга келган болалардан бир нечаси тарбиячилари ўргатган, шўроларни мақтовчи шеърларни ёдлаб бердилар. Амиралмуслимин қошларини чимирса ҳам индамай эшитди. Болалардан иккитаси туркча ашула айтишганда ҳам ундан садо чиқмади. Мирзакалон унинг бу ҳолатини ўша онда англамаган эди. Буни анча кейин тушуниб етди. Ўшанда амиралмуслимин болаларга қараб туриб:

-Жонимиз фидо бўлсин, сизларга!-деди. Кейин насихат қилди:-Бу кунлар ўтиб кетади. Сизлар ҳеч нарсага қарамай ўқинглар. Фақат ўқинглар. Миллатимиз қаддини биз қилич билан кўтара олмаймиз. Сизлар илм билан кўтаришинглар керак. Тарихни ўқинг-да, ибрат олинг: кучли давлатларни илмсизлик барбод этган. Илмсизлик бизнинг миллатимиз қаддини эгиб қўйган. Бир соатлик илм ўрганиш бир кечалик нафл ибодатидан, бир кунлик дарс уч ойлик нафл рўзасидан афзаллигини Пайғамбаримиз алайҳиссалом айтганлар. Илм олаётган талаба учун ҳамма нарса – ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам гуноҳини сўраб, истиғфор айтади. Бу дунёдаги илмдан бошқаси – саватдаги сувнинг ўзи эканини шу ерда англаб етинг. Кимки ҳаёти шамини илм нури билан ёқа олса ҳаёти асрлар бўйи сўнмайди. Бизнинг боболаримиз шундай бўлишган...

Нимқоронғу қамоқ хонасида ўтирган Мирзакалон алҳол бу гапларни шунчаки эсламади. Назарида амиралмуслиминнинг жарангдор овози бу совуқ тошларга урилиб акс-садо бергандай бўлди. Юраги эзилди. Бу гапларни ёза олмайди. Бу тарих заррасини ўзи билан олиб кетадими?

Кишан, гавдамдаги излар букун ҳам битгани йўқдир!

Темир бармоқларингнинг доғи буткул кетгани йўқдир.

На мудҳиш, на совуқ-манхус, на қизғанмас кучоғинг бор!

Башар тарихининг ҳар саҳфасида қонли доғинг бор!

Якка ҳолда азобли туну кунларни ўтқазिशга мўлжалланган бу қамоқ хонасида ёлғизликни енгишнинг бирдан-бир йўли тотлими ё нохушми, қандай бўлса бўлсин, хотиралар билан ошно тутинишдир. Ойлар давомида Мирзакалон бунга кўниккан. Қалби нимта-нимта бўлиб кетай деганда баъзан кўз олдида устози келади. Баъзан эса унинг жарангдор, шиддатли овози кулоқлари остида жаранглайди. Ҳозир ҳам шу такрорланди - шоирнинг овози етимхона таассуротларини сал нари сургандай бўлди:

Юмилмас кўзларингнинг ҳар бири бир элни қаҳр айлар,
Фақат бир борлигингдирким, бутун борликни захр айлар!

Қулф бирлан сенинг эркингда кўп йиллар қолиб кетдим...
Фақат ҳар тебранишдан кутулишликни умид этдим.

Ох, умид... умид... Бунчалар бевафо бўлмаса! Юракни алдашни бунчалар суймаса!

Кишан, гавдадаги доғинг хануз битгани йўқдир,

Фақат буткул кутулмоққа умидим энди ортиқдир!..

Кишанланган умид устозни не куйга солди? Унинг ўзини қайга бошлайди? Бу ёзувлари умидига қувват бера оладими ё турмада шарафсиз ўлим топганлар қаторида тарихнинг унут сатрларига айланадими?

Йўқ! Бундай бўлмаслиги керак! Уни миллатчиликда айблашди. Сўзнинг маъносини дуруст англамаганликлари учун унга ва ўнларча зиё аҳлига шундай даъво қилишяпти. Ҳолбуки, миллати учун жуда кўп хизмат қилган одам ижобий маънода “миллатчи” саналади. Ўзга миллатни лаънатлайдиган тоифа эса буткул бошқадир. Ундайлар чиндан ҳам лаънатга лойиқдир. Мирзакалон ўзини бундай тоифада кўрмайди, алҳол миллатимга етарли хизмат қила олмадим, деб ўкинади. Бир қараганда қирқ икки йиллик умрда кўп хизмат қилиш мумкин эмасдай туюлади. Аслида эса оламжаҳон ишларни амалга ошириш ҳам мумкин. Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон шундай эмасмидилар? Ажаб, улар ҳам шу ёшда қамокхонада ўтирган эдилар. Тахминан шу ёшда тарихнинг шарафли саҳифасига айланган эдилар. Ҳа, ҳа, айнан шарафли саҳифаси! Тўғри, бу кунларда уларнинг номларини тилга олишга қўрқяптилар. Аммо қоронғи кунларнинг ҳам охири бўлади-ку?

Шу каби фикрларга бир оз чалғигач, у хаёлини йиғиб олди-да, яна қоғоз устига эгилди, терговчининг кўнглига ёқадиган тарзда давом этди:

“...Бу ҳол одатга кириб қолган эканми, билмадим, муаллимларимиз босмачиларнинг бу хил ваҳшийликларини қораламас, сира пинакларини бузмас эдилар. Уларнинг эрта-ю кеч қиладиган ишлари етимларга турк ашулаларини ўргатишдан ва туркча команда бериб бизни машқ қилдиришдан иборат бўлар эди. Бизга “Санжоғимиз”, “Чаноққалъа” каби турк ашулаларини ўргатганлари эсимда.

Етимхонага баъзан Тулу афанди билан Шаҳидий афанди деган икки зот келар эди. Буларнинг биринчиси ўшлик миллатчилардан бўлса, иккинчиси асир тушган турк зобити эди. Шаҳидий афанди муаллимлар, тарбиячилар ва катта ёшли болалар билан Туркия ҳақида, турк аскарларининг довураклиги ҳақида, бизларнинг ҳам “турк жужуқлари” эканимиз ҳақида суҳбат ўтказарди. Мен кичик ёш бўлганим учун улар даврасига кирмас, агар гапларини эшитсам ҳам барибир, тушунмас эдим.

Етимхонада икки йил тарбияландим, хат-саводим чиқди, оқу қарога озми-кўпми тушунадиган бўлдим. Иззат Султонов билан шу ерда танишдим, у ҳам етимхонада тарбияланар эди.

1922 йил келди. Мени шу йили Тошкентга, Ўлка ўзбек эрлар билим юртига ўқишга юбордилар...”

Жумлага нукта қўйиб яна ўйланиб қолди: Тулу ва Шаҳидий афандилар номларини зикр этиши тўғри бўлди ё нотўғрими? Шаҳидий афандининг Туркияга қайтиб кетганини,

Тулу афандининг эса Мунаввар қорилар сафида қамокқа олинганини эшитган эди. Демак, уларга бу идора зулм ўтказа олмайди. Демак, бу ўринда сотқинлик йўқ.

Афандиларнинг суҳбатларини эшитганида чиндан ҳам кўп нарсаларни тушунмас эди. “Санжоғимиз”да нима учун Туркия байроғини шарафлаётганини ҳам англамасди. Бир куни тарбиячисидан “Чаноққалъа”нинг маъносини сўраганида “Туркиянинг Чаноққалъа деган жойида катта уруш бўлган, дунёнинг барча мамлакатларидан борган ёшлар кофирларга қарши урушишган. Икки юз мингдан ошиқ ёш йигит шаҳид бўлган. Тулу афанди билан Шаҳидий афандилар ўша жангларнинг шарафли қаҳрамонларидан саналади”, деб тушунтирган эди.

* * *

Тонг отиб, уни яна терговга чорладилар. Терговчи ниятига етган хушнуд одам чехраси билан уни қаршилади. Мирзакалон узатган қоғозни олиб, дастлабки сатрларга кўз ташлади-ю, юзини буриштирди: -Яна етимхонами? Бундан бошқа гапинг йўқми? Менга нималарни ёзиб келдинг?

-Александр Александрович, илтимос, охиригача ўқинг. Икки қатордан иборат тавбани ёзишим қийин эмас. Лекин тунда берган топшириғингиздаги “ўз жиноятларимни, шунингдек, бошқаларнинг менга маълум бўлган жиноятларини катта-кичиклигига қарамай, оқизмай-томизмай, заррача ҳам қолдирмай, бир-бир айтиб бераман”, деган таъкидингиз менга жуда маъқул бўлди. Агар топшириғингизни бекор қилмасангиз, мен шу услубда батартиб давом этсам. Миллатчилик газандасига қачон ва қандай қилиб бўйин эгиб қолганимни ўзим ҳам тушуниб етишим керак.

Терговчи бу гапни эшитиб, унга тикилиб қаради-да, бош чайқади:

-Айёрсан, Исмоилий, жуда-жуда айёрсан. Вақтни чўзиб фойда топмоқчимисан? Яхши, камерада узоқроқ ёлғиз ўтиргинг келаётган бўлса, ўтиравер. Мен шошилмайман,-деб яна қоғозга кўз югуртирди. Баённи охиригача ўқигач, қоғозни икки буклаб, столи устига ташлади.

-Ҳеч қандай янгилик йўқ! Менга ўттиз йил олдинги турк афандиларингнинг кераги йўқ! Султоновинг ҳам керакмас. Менга устозингни гапир, унинг ўзингга ўхшаган издошларини айт.

Терговчи ўрнидан туриб, асабий равишда хона бўйлаб юра бошлади. Бундай юришларнинг оқибати калтак зарби бўларди. Бу сафар ҳам Мирзакалон унинг мушт туширишини ёки тепиб қолишини кутди. Айниқса орқа томонига ўтганида гарданидан зарба ейишга шай турди. Терговчи урмади. Дераза яқинига бориб, тонгни кутиб олаётгандай ташқарига узоқ тикилди. Сўнг назоратчини чақирди. Мирзакалон ўрнидан туриб, қўлларини орқага қилганда “Менинг сабр-тоқатим чегарасининг нақадар мустаҳамлигини синаб кўришга уринма”, деб қўйди.

Қамок хонасига қайтиб, увада кўрпа устига чўзилиб ётганда эшик дарчаси очилиб, унга бир даста қоғоз узатдилар. Терговчининг бу марҳаматидан ажабланди: ўз истагингча ёзсанг ёзавер, дедими ё ўзи истаган тавбани ёзиб беришини талаб қилдими? Мирзакалон қанча ўйланмасин, терговчининг хоҳишини англай олмади. Охири, хотираларини қоғозга туширишни давом эттирмакка аҳд қилиб, қўлига қалам олди. Тунда ухламаган бўлса-да, уйқуси келмади... Хаёлидаги гапларни қоғозга туширишга дарров кириша олмади. Чунки билим юртида унга оқу қорани ажратишни ўргатган устозларнинг аксари бу идоранинг ҳукми билан ўлдирилган бўлсалар-да, то хануз қора рўйхатда турардилар. Булар ҳақда илиқроқ гап айтишнинг сира имкони йўқ эди. Аммо уларни устоз сифатида тилга

олмасликнинг иложи ҳам йўқ эди. Ўйлай-ўйлай, йигирманчи-ўттизинчи йиллар матбуоти бу шарафли зотларни қандай айблаган бўлса, ўшаларнинг тили билан зикр этишни лозим топиб, уларнинг пок руҳлари қаршисида яна бир тавба қилди-ю, ёза кетди:

“Миллатчилик бешиги”

“Тошкент, билим юрти. Мен билим юртида олти йил ўқиб, уни 1928 йилда битирдим. Бу йиллар натижа эътибори билан ҳаётимда аччиқ, қуйқим қолдириб кетди. Мен ҳали ёш, гўр эдим. Теварагимда кўрган нарсаларимга танқид кўзи билан қарашни билмас, мен уларни тайёр ҳолича, борича қабул қилар эдим. Теварагимда эса Абдулла Авлоний, Қайюм Рамазон, Собир Қодирий, Носир Саидий, Олим қори Усмонов каби ашаддий миллатчилар бор эдилар...”

Бу зотларни “миллатчи” атамасининг асл ижобий маъносида, миллат равнақи учун астойдил хизмат қилганлар сифатида зикр этиб, кўнгли бир оз таскин топди. Майли, терговчи ўз истагича талқин этаверсин, аммо бу зотлар миллат учун кўп хизматлар қилган эдилар. Айниқса, Абдулла Авлоний... Тошкент жадидларининг пешқадамларидан. Жадидлар миллат жаҳолатидан йиғлар эдилар. Миллатнинг хорлигини фақат ва фақат илмсизлик балосида деб билардилар:

Маризинг бир тарафдин, бир тарафдин хорсан миллат,
Бадандин қон олдирғувчи беморсан миллат...

Абдулла Авлоний бу сатрларни кўз ёшлари билан ёзган дамларида Мирзакалон ҳали туғилмаган эди. Шоирнинг доврўғини етимхонада эшитган, унинг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асари ёрдамида савод чиқарган эди. Тошкентга келиб, билим юртида бу зотдан таҳсил олишини эшитганда нақадар қувонган эди! Мулойим табиатли, чўққисоқол, юзидан нур ёғилиб турувчи бу муаллимни ҳамма яхши кўрарди. Айниқса нафис адабиётга меҳри баланд бўлган Мирзакалон унинг дарсларини орзиқиб кутарди. Ўша йиллари шеърятда “футуризм” номи билан туғилган янги оқимга тушунмай савол сўраганида “Бу оқим Италияда туғилиб, Оврупо томонларда довдирай-совдирай, сўнг биз томонларга адашиб келиб қолган. Олтойнинг шеърларини ўқисангиз, бас, ўша ижод футуризм самараси”, деди. Мирзакалон “Тирр...тиррр... келаётир... трактор...” деб зинапоя усулда ёзилган шеърларни ўқиган, бироқ, маъносига, айниқса, шоирнинг мақсадига тушунмаган эди. Яна бир дарсада бу хусусда сўраганда устоз унинг қўлига китоб бериб, “ўқинг”, деди. Мирзакалон ўқиди, ажабланиб, кўзларини пирпиратганича устозига қараб тураверди.

-Яна тушунмадингизми?-деди устоз мийғида кулиб.

-Устоз, сиз менга шеър ўқитмадингиз, китобнинг мундарижасини ўқитдингиз-ку?

-Ҳа, балли, футурист шоирларнинг шеърлари худди шунга ўхшаш, сарлавҳаси бор-у, маъноси йўқ. Сарлавҳасига қараб маъносини ўзингиз топиб олишингиз керак. Ҳазрат Навоийдек шоирлари бор миллат учун бу шеър усули шармандали бир ҳолдир...

Шундай донишманд ва беозор одамнинг ҳам номини тилга олиш мумкинмас. Қодирий, Чўлпон, Фитрат устозлар-ку, бу золим идоранинг ҳукми билан отилган эдилар. Ўз вақтида “қизил профессор” деган ном билан шарафланган, сўнг советларнинг найрангли сиёсатини англаб, четга чиққан Абдулла Авлоний Сталиннинг ажал тиғи қўзғалмасидан илгари хасталикка чалиниб, вафот этганди. Агар ўттиз еттинчи йилда тирик бўлганида биринчилардан бўлиб бу тиғга рўбарў бўлиши аниқ эди. Ўлиб ҳам қутилмовди бечора, номи барибир қора рўйхатга киритилди. Оиласига берилаётган нафақа бекор қилинди...

“Бугун “қора рўйхат” деб англаётганимиз, эртага авлодлар томонидан олтидан афзал, деб

эъзозланса, не ажаб?” – хаёлига келган бу фикрдан мамнун бўлган Мирзакалон ёзишда давом этди:

“Миллатчилар илҳомчиси ва уларнинг содиқ жарчиси Чўлпон, Боту, Фитрат, Абдулла Қодирий, Шокир Сулаймон, Элбек ва бошқаларнинг китоблари ҳамиша қўлларда, тилларда эди. Уларда талқин этилган фикрларнинг асл маъноларига ва замирида кўзланган мақсадларга у вақт ўзимда бўлган заиф онг ва саёз билим билан лозимий қадар тушина олмасам-да, уларни ўқир экан, завқланмас эдим, дея олмайман, зеро, атрофимда кўриб ва эшитиб турганларим, умуман билим юртини ўраб турган муҳит китоб саҳифларидан кам фарқ қилар эди. Мен буни кейинча, Билим юртини битирганимдан анча кейин, очик-ойдин тушундим. Натижда мен ҳам ашаддий миллатчилар: Собир Қодирий, Носир Саидий, Олим қори Усмонов каби директорлар, Қажом Рамазон, Абдулла Авлоний, Нуриддин Худоёрхонов каби муаллимлар тебратган миллатчилар бешигида тарбияланганлардан бири бўлиб чиқдим. Мен энди Билим юртида бўлиб ўтган воқеаларни ва уларнинг менга қанчалик алоқаси борлигини эслатиб ўтмоқчиман:

Йигирма иккинчи ё йигирма учинчи йил бўлса керак, Билим юрти деворлари орасида бирдан шов-шув кўтарилди:

-Туркияга талабалар юборилар экан! Йилдирим кетармиш!..

Аммо турк зобитлари таъсири ва тарбияси остида Тошкентда турибоқ турк бўлиб олган Йилдирим – Имомхон Хусанхўжаев ҳазиллашиб ўқталган ов милтиғидан отилган ўк билан Туркияга эмас, тўғри қабристонга жўнатилди. Туркияга сотқинлик ва пасткашлик билан сажда қилган миллатчилар, қора орзуларига етолмай, гўр устида: “Миллатнинг ёруғ ва умидли юлдузларидан бири бевақт сўнди!” деб аза тутдилар. Мен эсам ўз она-Ватанини ташлаб, ўзгалар юртига кетишнинг нақадар қабиҳлигини, тўғрироғи, катта жиноятлигини англамаганим ҳолда, орзуси ушалмай қолган ёш йигитнинг фожиона тугалишига қаттиқ ачиндим.

Орадан йиллар ўтди. Етимлигимни, орқадан йўқлаб келгувчим бўлмаганини кўриб, Билим юрти муаллимларидан Леон Бернардович Гинтилло деган кекса бир киши мени ўзига асранди ўғил қилиб олди. Дарҳақиқат, қашшоқликдан умр бўйи чиқмай, отасидан мерос бўлиб қолган тўрт таноб ерда унимсиз меҳнат билан рўзғорини тебратолмай хуноб бўлиб ётган отам, уйдан қочиб кетганимда; “Болам нима бўлди экан?” деб изламадигина эмас, ҳалига қадар ҳатто бир энлик хат билан ҳам йўқламади. Балки, бу қашшоқлик натижаси эмас, дийдаси қаттиқлик оқибати бўлгандир?

Гинтилло менинг ўқишларимга, моддий эҳтиёжларимга ёрдам берса ҳам сиёсий онгимнинг ўсишига, тўғри совет йўлидан боришимга далда берадиган яхши ўғитлар, фойдали насихатлар қилмас эди. Мен тамоман ўз ихтиёримга, Билим юртида ҳукм сурган зарарли муҳит ихтиёрига ташлаб қўйилган эдим. Туркистонлик бир талаба (оти эсимда йўк) имомгарчилигида кўплашиб намоз ўқиган кезларимиз ҳам бўлганини эсласам, ҳали ақлини тамом таниб олмаган шўринг курғур кичкина боланинг бир ёқдан ислом, иккинчи ёқдан миллатчилик омбури маҳкам қисиб олганини кўз олдимга келтираман”.

Терговчининг кўнглини роҳатлантириши мумкин бўлган бу сатрларнинг эътиборсиз қолишини билса ҳам ёзаверди. Агар бу гаплар ҳавфсизлик идорасига ўтгизинчи йилларда етказилганда қимматли маълумот сифатида қадрланган бўларди. Ҳозир терговчи бу сатрлар ёзилган қоғозларни ғижимлаб ташлаши ёки ёқиб юбориши ҳам мумкин эди. Ёки... “пуч ёнғоқлар билан мени лақиллатмоқчиисан!” деб тепкилаб қолиши ҳам ҳеч гап эмасди. Мирзакалон буларни билса-да, ёзишдан тўхтамади:

“Билим юртида ўқиб юрган кезларимда Сиддиқ Ҳидояттов деган боланинг уйига борганим, у билан айвонларида ўтириб шахмат ўйнаганим ва Сиддиқнинг таклифи билан орқа ҳовлиларига ўтиб, мева еганим аниқ эсимда. Аммо у билан қай шароитда танишганим ва уйига қай йилда борганим сира хотиримда йўқ. Иккаламиз ҳам тамом ёш бўлганимиз ва бирон ақида кўчасига кириб улгурмаганимиз учун, ўртамизда диққатга сазовор бирон жиддий гап ўтгандир деб ўйламайман. Мени унинг уйига олиб борган нарса – шахмат ўйинига ўчлигим бўлса ҳам ажаб эмас. Шуни ҳам қайд этиб ўтайки, Сиддиқнинг миллатчи Боту укаси эканини ўша вақт билармидим-йўқми, буни ҳозир ҳам аниқ эслай олмайман...”

Эслай олмайман... Яхши баҳона... Нега эсламасин? Ботуни унинг суҳбатларини унутиш мумкин эканми? Дунё кўрган бу одамни миллатнинг фахри деб ҳисобларди, унга ҳаваси келарди, унингдек бўлишни орзу қиларди, ҳар бир сўзини жон қулоғи билан тингларди. Унингдек бўлиш орзуси... Ажаб! Илм ва ижодда унинг мартабасига етолмаган бўлса-да, “миллатчи” деган тамғага эришиб турибди. Ўттизинчи йилларнинг иккинчи ярмини эслаганда ҳануз бир нарсага тушуна олмайди: қама-қамалар бошланмай туриб миллатнинг гуллари ҳисоблаган зиё аҳли орасида кўп фитналар бўлди. Бир-бирларининг бошлари устидан мағзава ағдарганлар ҳам учради. Халқни уйғотиши, озодлик йўлига бошлаши лозим бўлганлар бу муқаддас бурчларини унутиб, жар ёқасига келиб қолганларини ўзлари ҳам сезмадилар. Мирзакалон устозларнинг барчасини бутун қалби билан ардоқларди, уларга интиларди. Айниқса, Чўлпон билан Боту йигитнинг қалбида алоҳида ардоққа эга эди. Айни чоқда бу икки улуғ орасида аҳиллик йўқлиги, дунёқарашларида зиддиятлар мавжудлиги бу қалбини омбур исканжасида азобларди. Ботунинг Чўлпон ва Фитрат дунёқарашига зид фикрларида ёмонлик уруғи йўқ эди, фикрлар олишуви холислик билан олиб бориларди. Лекин бу холис олишувни зийраклик билан кузатиб, пайт пойлаётган ғанимлар тегириғига сув қуяётганини фаҳмамасдими? Чўлпон ҳам Фитрат ҳам камалди. Улар тўғрисида бошқа маълумотлар йўқ. Абдулла Қодирий уччови бир кунда отилди, деган миш-мишларни эшитган, бироқ, ишонишни ҳам ишонмасликни ҳам билмайди. Кечаги кунги назоратчининг гаплари рост бўлса, демак, ўша йиллариёқ отиб ўлдиришган. Боту уларни миллатчиликда айблаган бўлса, орадан кўп ўтмай унинг ўзини ҳам шу айб билан ҳибсга олдилар. Бир куни Сиддиқ “Акамни Москвага олиб кетишибди”, деди. Уруш арафасида кўришишганида эса “Акамни Москвада ҳукм қилиб отишганмиш”, деди. Бу хабарни ука ишонқирамай айтганда бошқалар ишонишсинми? Мирзакалон шуларни ўйлади, лекин қоғозга туширишдан ўзини тийди.

Мирзакалон терговчининг Билим юрти ҳаёти билан қизиқишини биларди. Билим юртига алоқадор бир қанча зиё аҳлининг айримлари Сталин қирғини авжига чиққан урушгача бўлган йилларда қатл этилган, баъзилари эса узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинган эди. Сибирнинг совуқ ўрмонларида кимлар ўлиб кетди, яна кимлар тақдиридаги озодлик ёзуғидан умид қилиб яшаб юрибди экан? Ҳамонки, терговчи Билим юртидаги ҳаёти билан қизиқар экан, ёзмасликнинг иложи йўқ. Мирзакалон қама-қама йиллари Билим юрти шаънига қандай балчиқлар чапланганини эслади. Ўзбекчани билмайдиган терговчи у гаплардан беҳабардир, деган тўхтамга келиб, ўттизинчи йилларнинг ярмидан бошлаб, то урушгача давом этган тўхтамларни бир-бир эслаб, қоғозга тушира бошлади. Гапнинг аввалини сиёсат пардасига ҳафсала билан ўради. Бу ёзганлари терговчининг ғаними келтирган тақдирда ҳам дағдаға қилолмайди. Салгина эътироз билдирса, эртага ўзининг аҳволи бугун ўзи қийнаётган маҳбусларникидан баттар бўлиши мумкин.

“Йиллар ўтган сари Совет ҳокимияти мустақамланиб, совет кишиларининг ўз социалистик ватанига ва унинг порлоқ келажагига бўлган ишончлари кучайиб борди. Мамлакатни коммунизм сари ғолибона олиб бораётган шонли Ленин-Сталин партиясига

ичдан туриб зарба беришга қасдланган сотқин троцкийчи-зиновьевчи аблахларга қарши мамлакатда қизгин кураш бошланиб кетди. Бу курашда Билим юрти ҳам четда қолмади. Мамлакатнинг ички ва ташқи душманларига қарши курашда, мамлакатни социализм асосида қайта куриш, одамларни коммунизм руҳида тарбиялаш курашида чиниққан асл совет кишиларининг фош қилувчи овози Билим юрти деворлари ичида ҳам янграб кетди. Талабалар орасида ўзининг троцкийчи фикрлари билан танилган бир-икки ўқувчи умумий мажлисда муносиб равишда дўппосланди, юзларидан троцкийчи ниқоблари йитиб ташланди, аммо... мактабдан қувилмадилар...”

Шу сатрларни ёзатуриб хаёлига беихтиёр “Шарофни танқид қилавериб, ўшанга ўхшаб ёзадиган бўлиб қолибманми?” деган фикр келди-ю маҳзунлик билан кулимсиради. Берлидан қайтиб “Қизил Ўзбекистон” газетасида иш бошлагач, бош муҳаррирнинг дабдабали сатрларга ғоят ўчлигидан кўнгли хира бўлганди. У осмондан тушгани йўқ, ҳар бир мақола дабдаба булоғидан сув ичиши шартлигини билади. Истаса-истамаса, ўзи ҳам ёзади ўшандай сатрларни. Айниқса уруш йилларидаги мақолаларида бу масалада ўзига ўзи эрк берарди. Уруш кунлари бундай дабдабани кўтарарди. Бу усулга муҳтожлик бор эди. Энди ҳақиқатга ёндошиш вақти келди, деб ҳисобларди. Урушнинг барча даҳшатларига гувоҳ бўлган икки собиқ зобит, бири Бош муҳаррир, бири эса масъул котиб бу масалани ижодий баҳс деб ҳисоблаб, тортишувларини бас қила қолмас эдилар. Баҳс даҳанаки жангга айланган пайтларда ҳам иккала томон ҳам бўш келишни истамасди. Сўнгги даҳанаки жанг чоғи мушт ишга тушди-ю, “ижодий баҳс” ниҳоясига етди. Баҳснинг интиҳоси масъул котибнинг бошқа ишга ўтишидан иборат бўлди. Мирзакалон қамокқа тушган дастлабки кунлари бу идорага тухматнома ёзиб беришда гумонсираган одамларни ўзининг хаёлидаги “қора рўйхат”дан бирин-сирин ўчирди. Булар орасида Бош муҳаррир ҳам бор эди. “Ҳамма тирик жон сингари Шарофнинг ҳам ўзига яраша иллатлари бор. Лекин у сотқин эмас”, деган хулосасини ҳозир ҳам эслади. Алҳол, у зиддияга доир воқеаларни эслаш вақти эмасди. Шу сабабли, хаёлини жамлаб, яна Билим юрти воқеаларига қайтди:

“Мен Билим юртида ўқиб юрган кезларимда яна бир воқеа юз берди. Аммо унинг қайси йилда юз берганини аниқ айтишмасам-да, ҳарҳолда йигирма тўртинчи йилдан кейин эмас, деб биламан.

Юқори синфларда ўқувчи қўқонлик талабалардан Исмоилжон (отининг аниқлигини тасдиқлай олмайман) Қодиров билан Солижон Исмоилов аввал “қайчи қуда” бўлдилар, яъни бир-бирларининг сингилларига уйландилар. Кейин эса Туркияга ўтиб кетдилар. Уларнинг Ватанга хиёнатлари яширин, маҳфий суратда эмас, балки ҳаммага ошкор суратда қилинди. Мен уларнинг ёзги таътилди Қўқонга бориб, курсларда муаллимлик қилиш йўли билан кўпгина пул топмоқчи, кейин буларни тиллага айлантириб, Туркияга ўтиб кетмоқчи бўлганларини синфдош ўртоғим Жавлондан эшитдим. Жавлон ўз ҳамшаҳарларининг кирдикорларига улар Ватанга хиёнат қилаётганлари учун эмас, ўз севгилисидан ажраб қолаётгани учун ғазабланиб гапирди. Дарҳақиқат, у Қодировнинг сингилсини севар, ошиқи-беқарор эди.

Қўқонлик икки талаба томонидан тайёрланган бу хиёнатни Билим юрти раҳбарлари кўра-била туриб қораламадилар, тегишли чора кўрмадилар, оддий воқеадек парвосиз ўтказиб юбордилар. Яна Жавлоннинг айтишича, қочоқлар ёз таътилида муаллимчилик қилиб кўп тилла йиққанлар-да, кузда қора ниятларига етганлар...”

III

Тошкент, Дархондаги уч хонали уй.
1986 йил, 4 феврал, сешанба, соат 16.10.

Гоҳ худ, гоҳ беҳуд ётган ҳолида ўтмишини эслаётган беморнинг қулоғига таниш овоз урилиб, қутилмаган қувонч эпкинисида енгил сесканди. Ҳатто кўзларини бир неча сонияга очди. Овоз эгасини кидириб, аланглади. Орадан йиллар ўтган бўлса-да, ўн саккиз ёшида йигит кўнглини овлаган бу ширин овоз ҳали ҳам тотли эди. Лекин... жон олғувчи бу овоз эгаси чиндан ҳам йўқлаб келдими ё Билим юртидаги воқеалар ҳаёлини ёритгани учун қулоғи остида ғойибона жарангладими?

-Ҳамидахон, дўхтирлик қилмай қўйганингиз чакки бўлибди-да, Санобархон икковимизга бинойидек тиш қўйиб берувдингиз. Ясама тишларим ҳам ўзимга ўхшаб қариб кетди. Янгилаш баҳонасида яна олдингизга бормоқчи бўлиб юривдим.

-Яп-янги тиш сиздан айлансин, бувижон, ўзим бўлмасам, ўзимдан ҳам зиёда шогирдларим бор.

-Мирзакалон тузалиб қолса, бораман...

“Ҳа, эшитиб келибди. Ё кимдир чақиртирганми? Эҳтимол кампир тушмагур йўқлатгандир. Ҳа... бу унинг иши. Армонда кетмасин, деган. Юрагимнинг бир учи кемтиклигини яхши биларди...”

Отаси Исмоилхўжага хотин чидамасди. Агар адашмаса, ўн мартадан ортиқроқ уйландиёв. Фақат ўн иккинчи ёки ўн учинчи ҳисобдаги Ҳикматхон унга бас келади олди. Ҳар қандай хотинни калтаклай-калтаклай талоқ қилиб юборувчи бу одам шу хотин билан яшаб қолди. Икки ўғил, бир қиз кўришди. Дехқонларни қулоқ қилиш бошланганида Исмоилхўжа Тошкентга кўчиб келди-ю, Мирзакалон ҳам, синглиси Санобар ҳам ўгай онани ҳеч иккиланмасдан “буви” деб атай бошлашди. Укаларини ҳам ўз туғишганларидай билиб, ардоқлашди. Ҳикматхон ҳам уларни ўз фарзандларидан аълороқ кўрарди. Биринчи марта қамалганида унинг бир неча туну кун қамоқхона атрофида бўзлаб юрганини эшитиб, кўзларига ёш олган эди. Иккинчи қамалишида Қарағандага ҳам келди. Энди... айрилиқ аниқ эканини сезган. Дийдор қиёматга қолмасин, деб яқинларига хабар берган.

Мирзакалон шуларни ўйлаб кўзларини очиб кампирни сўнгги марта бир кўргиси келди, унинг беозор ва шодон қаҳқаҳасини эшитгиси келди. Меҳнат туфайли қотиб кетган бармоқларини кафтлари орасига олиб силашни истади... Бироқ, ҳарчанд ҳаракат қилмасин, мижжаларга ҳукмини ўтказа олмади. Жон тарк этаётган қўллари ҳам ўзига бўйсунмади...

Аёлларнинг уйга кирганларини сизди. Ҳамида энгашиди. Ёқимли нафаси Мирзакалоннинг юзига урилиб, юраги гупирлаб ура бошлагандай бўлди. Бу юрак ҳозир саксон йил кўкрак қафасини тепа-тепа чарчаганини, вазифасини адо этиб бўлиш арафасида эканини унутди. Муҳаббат майидан маст кезларидаги каби дадил-дадил урди.

“Ўликлар” ёхуд биринчи муҳаббат можароси

... Ўша пайтларда “Ўликлар” деган ваҳимали ном билан машҳур бўлган воқеани унутиш мумкин эканми? Гап номда ҳам эмас, ишқий можарода ҳам эмас, орага қурол, имзосиз хатлар аралашганида ҳам эмас. Бу можароларни эсдан чиқариб ташлаш ҳам мумкин. Лекин қалбга муҳрланган бир хотирани ўлимдан бошқа ҳеч қандай куч ўчира олмайди. “Ўсма кетар, қош қолар”, дейиланидек, биринчи муҳаббат эҳтирослари бу вужудни жондан илгари тарк этишни истамасди.

Ўша йиллари Эрлар билим юрти билан Қиз-жувонлар билим юрти ўртасида бирлашган хаваскорлик драмгўгараги ташкил этилган эди. Мирзакалон бир неча дўстлари билан бирга бу тўғаракда иштирок қиларди. У ўшанда жуссаси ўзига ўхшаган кичкинагина, кўзлари ўйнаб тургангина, ўзи оқишдан келгангина бир қизни севиб қолди. У - Ҳамидахон эди. Мирзакалон ундан севги тўла кўзларини асло узолмас, ёнига бориб ишқ дафтарини очишга эса ҳеч ботинолмас эди. Қиз ҳам майлдор боқишлар ва жон олғувчи жилмайишлар билан йигитнинг севгисини ардоқлар, сахнада ўйинга тушатуриб пинҳона ташлаган нигоҳлари билан унингсиз ҳам ёниб турган қалбини бешбаттар ёндирар эди. У ошиқликнинг кўзга кўринмас чайир иплари билан кун сайин маҳкамроқ боғланиб борарди. Қалби севгисини икки йил ўз бағрида пўпалаб ўстирди ва, ниҳоят, йигирма еттинчи йилнинг ёзги таътилида иқрорга келтирди. Мирзакалон билан Ҳамидахоннинг севгиси, майли ҳаммага ошкор бўлди. Бу севгини, бу бахтни кўролмаган, уларни бир-бирларидан айиришга ҳаракат қилган кишилар ҳам пайдо бўлди.

Уларнинг севгисига қаратилган ҳужум замирида маҳаллийчилик чўғи мавжудлиги миллат тақдири хусусида жон қайғурувчи йигитни тамоман гангитиб ташлади. Миллатни хароблик ботқоғига айнан маҳаллийчилик ботиришини у Ботунинг суҳбатлари орқали англаганди. Англагач, Билим юрти талабалари орасида айнан шундай хасталик борлигини билиб юраги эзилди. Тошкентлик фарғоналикни, самарқандлик хоразмликни, термизлик бухороликни кўролмаслиги уни афсус булути билан ўраб турарди. Бугун билим олиб, эртага халқни ғафлат уйқусидан уйғотиши лозим бўлган йигитларнинг бу аҳволи миллат келажагига қора парда тортаётгандай бўларди. Айнан шу хасталик билан оғриётган йигитларнинг ўзига ҳужум қилиб қолишларини эса ўйлаб кўрмаганди. Ҳа, шундай бўлган эди. Севгилари ошкор бўлгач, Яқуб деган йигит биринчи бўлиб бош кўтарди. Бир у эмас, яна кўпгина йигит бу қизга ошиқ эди. Лекин улар орасидан биргина шу Яқуб ҳужум қилишга журъат этди. У “Мен бу қизни севаман!” деб майдонга чиқмади, номардлиги ҳам айнан шунда эди. Атрофига ўзига ўхшаган ўсмирларни тўплади-д: “Тошкентлик қизни андижонлик келгинди олиб кетаверадими?” деган даъво билан чиқди. Бу шунчаки пўписа эмас, икки севишган қалбнинг ишқига очилган уруш эди. Улар аввалига Ҳамидахонни Мирзакалондан қайтариш учун қизга хилватда насиҳат қилиб кўрдилар. Қиз аҳдида қатъий тургач, Мирзакалон қора хатжилдларда мактублар ола бошлади. “Ўликлар” деб имзо чеккан мактуб эгалари Ҳамидахондан даҳол воз кечишини талаб қилар, кечмагани тақдирда ўзинигина эмас, қавм-қариндошлари ва уруғ-аймоқларини ҳам битта қўймай кириб ташлаяжакларини ваъда этар эди. Бу аянч, айни замонда кулинч воқеа тез орада Билим юрти деворларидан ташқарига ёпирилиб чиқиб, “Ер юзи” деб номланган журналда “Ўликлар” сарлавҳаси остида оламга машҳур бўлди. Бу ҳам етмагандек, Москвада нашр этилувчи “Комсомольская правда” газетида ҳам эълон қилинди.

“Ўликлар” ўз номи билан ўлимга маҳкум эдилар, улар севишганларни бир-бирларидан айиролмадилар. Ҳамидахоннинг ота-онаси Мирзакалонни келгинди, уй-жойсиз, асранди деб қизини бермаганига, “Ўликлар” ҳар қадамда севгиларига тўсқин бўлганларига қарамай, Ҳамидахон икковлари бирга яшаб кетдилар. Улар ўзларини ғолиб ҳисоблаб, масрур эдилар. Бироқ... масъудлик узок давом этмади. Улар учун ҳеч кутилмаганда комсомол ташкилоти бу масалани муҳокамага қўйди ва “шунча шов-шув кўтаргани учун” Мирзакалонни комсомолдан чиқарди. Шов-шувнинг асл сабабчиси, ишқ аҳлига суиқасд тайёрлаган “Ўликлар”нинг ташкилотчиси эса сувдан куруқ чиқди.

Масаланинг бир ёқлама ҳал этилгани йигитни қаттиқ ранжитди. Оқшом чоғи юраги ёрилгандай бўлди-ю, севгани Ҳамидахон билан айтишиб қолди. Комсомолдан чиқарилиши кўнглини оғритгани билан бу ҳолни фожеа деб билмади. Бу ондаги жаҳонининг қоронғулиги мажлисдаги адолатсизликдангина эмасди. У ғанимлар қўлининг

баландлигидан эзиларди. Ҳамидахоннинг уларга қарши қатъий бир гап айтолмаганлигини айб деб билиб, оғир гапларни айтиб юборишда тийила олмади. Ўша аразлашиш онларидан бери орадан ярим асрдан ортиқ вақт ўтган бўлса-да, Мирзакалон тилидан учган сўзлари учун ҳали хануз ўзини кечира олмайди. Ҳозир, боши ёстикда, жони ажал ҳукмида эканида Ҳамидахоннинг келганини сезиб, ундан яна бир бор узр сўрашни истади. Аммо тили айланмади...

Ўшанда “Сени кўрарга кўзим йўқ”! деб юборган эди. Қайси шайтоннинг измида эди ўшанда бу тил?! Юзлари ширмондай чиройли севгилисига шундай дейиши адолатсизик, инсофсизлик эканини ўшандаёқ фаҳмлаганди. Лекин ўша дамдаёқ айбига иқрор бўлишга йигитлик ғурури йўл қўймаган эди. Ҳамидахони эса... юм-юм йиғлаб, бир сўз ҳам демасдан уйига кетган эди. Аҳмоқлик булоғидан сув симирган ғурур яна ўз ишини қилди: йигитнинг ўрнидан туришига, севгилисини ушлаб қолишига йўл бермади. Мирзакалон Ҳамидахонини икки кун кўрмади, ўзи ҳам хужрасидан чиқмади: одамларга кўринишдан уялди.

Истагинга етар экан қанотларинг синдим,
эй кўнглимнинг булбули?
Сенга қарши кулиб турган гўзал чечак тиндим,
ташладими бир йўли?
Ҳаво ёрган кўкрагингни севги ели тилдим
қон тўлами ҳар томон?
Кўзларингга айрилиқнинг ипларини илдими?..
шу қилиғи кўп ёмон.
Ё эркинлаб ҳидлагани бермайларми гулингни,
тўсаларми йўлингни?
Гул ўзими кўзларингдан кўзларини қочирди,
йўқликларга ёширди?
Шу юлинган парларинг-ла
учолмассан, йўқсил куш,
У умидлар ҳавосидан
энди бир оз тубан туш!..

Икки кун давомида у устознинг шеърлари билан бирга бўлди. Гарчи туркий миллатларнинг маънавий оталаридан бири ҳисобланган Абдулҳамид Чўлпон ҳазратлари у дамларда фақат шеърлари орқали таниш бўлса-да, шоирни ўзига устоз деб билар, унинг номини қалби тўрида ардоқларди. Атрофдаги воқеалардан кўнгли озор чеккан пайтларда устоз шеърларидан далда оларди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Уни икки кун ёлғиз қолди, демоклик ҳам унча тўғри эмасди. Маънавий отасининг шеърлари бор экан, шогирдни воҳид демоклик ножоиз.

Хужрасига шом қиронғилиғи бостириб кира бошлаганда сурмаранг самога дераза орқали қараб Ҳамидахонига ғойибона бўзлади:

Йироқлашдим, узоқлашдим бир неча кун сендан,
хол сўраб кўр мендан,
Нега мунча оғир келди бу йироқлик менга,
англатайин сенга!
Чунки сенинг қаршингда мен айрилиқдан ўйламай,
кўзларингга тикилдим,
Ўзлимга, борлимга баҳо қўймай, санламай

ерга қадар эгилдим.
У кўзларинг тошқинида балиқ каби сузган мен,
айрилиқни ўйлайми?
Бошқа дунё, бошқа ўйдан боғланишни узган мен,
сенга қараб тўйайми?
Мана энди бир неча кун сендан йироқ қолдим-да,
қайғуларга кўмилдим.
Айрилиқда – қайғу ичра улушимни олдим-да,
кўзларингни хўп билдим!
Энди сенга кўнгил дардин буткул очиб берайми,
истайсанми сен шуни?
Истамасанг, қистамайман... олдин сени кўрайми,
сўнг айтайми мен уни?
Яхши... энди қанотимни ростлайин,
Учиб бориб олдин сени топайин,
сўнг дардимни очайин!..
Дардини очмоқ учун бормади... Боролмади... Қизнинг ўзи келди. Учинчи кун оқшом ғира-ширасида, эшиги аста тақиллади. Юраги қинидан чиқиб кетаёзди: бу уни икки кундан бери интизор қилган таниш тиқиллаш эди. Ўрнидан сапчиб туриб, эшикни очди: остонада юзи сўлгин, ўзи ғамгин, кўзлари қизарган, қўлида рўмолчага ўроғлик бир нарса билан Ҳамидахон турар эди. Буюк шодлик билан ичкарига таклиф қилди. Кирди, аммо юзидаги сўлгинлик кетмади. Қовоқлари солиқ, даҳшатли бир қарор билан келгандек эди. Ўтирмади-ю, тик турганича гапирди:
-Мен... тушундим... мени кўрмасликка ҳаққингиз бор... мендан нафратланишга ҳақлисиз... чунки... шунчалар шарманда бўлишингизга менгина сабабчиман... энди бу доғимни ўз қоним билан ювишга, сизнинг ҳузурингизда жон беришга келдим!-деди-да, рўмолчаси ичидан темир дастаси ялтиллаб турган қора “брауннинг” – тўппонча чиқарди.

Бу аҳддан, бу ҳаракатдан Мирзакалон довдираб қолди. Бироқ, тезда ўзига келиб, қизнинг тўппончани ўқталишини ҳам кутиб ўтирмай, кескин човут билан қўлидан тортиб олди. Сўнг энг ширин сўзлар билан юпатиб, ноҳақ хафа қилгани учун узр истади. Гап орасида “тўппончани қаердан олдингиз?” деб сўраганида қиз титроқ лаблари билан “поччамники”, деб қўйди. Мирзакалон Қудратилло қорини яхши танирди. Лекин уйда тўппонча сақлаши, айниқса, қурол сақлашдан мақсади унинг учун сир эди. Ўша куни бу сирни аниқлашга уриниб ҳам кўрмади. Кейинчалик бу тўппонча бошига бало бўлишини эса билмади. Узрҳоҳликдан сўнг соғинч қалблар таскин топди. Айрилиқ ўз совуқ гавдаси билан яна ораларига суқилиб киргудек бўлса, жафо кўрган томон қўлга олади, деган ўзаро ваъда ва қатъий қарор билан тўппонча Мирзакалонда қолди...

Тўппончадан ўқ отилмади...

IV

Тошкент, Дархондаги уч хонали уй.

1986 йил, 4 феврал, сешанба, соат 15.15.

...Ҳозир, лабига сув томизилаётган пайтда, ўқ қарсиллаб отилгандай бўлиб, бемор сесканиб кетди. Юзига урилаётган таниш ва ёқимли нафас тинди. Аёлларнинг овозлари

хам узоклашди. “Кетди,-деб ўйлади, армон билан. Юрагидаги сўнгги томирлардан бири узилганини ўзи ҳам сизди. -Эндиги дийдор қиёматга қолди. Чақиришгани яхши бўлди, мени кўрди, армон қилмайди. Мен кўролмадим... Бултур учратганимда юзидаги ажинлари билан ҳам кўзимга чиройли кўринган эди. Йўқ... ажинларини сезмаган эдим... Юзи эллик йил аввалги чиройда эди... Ажаб...”

Шу пайт очик деразадан ёпирилиб кирган елвизак унинг юзини силаб ўтди-да, хона эшигини тарақлатиб ёпди. Бу овоздан уйдагилар ҳам чўчиб тушишди. Набираларидан бири шошилганича кириб, деразани ёпди.

Елвизакнинг бевошлиги туфайли барчани чўчитган бу товуш ўлим тўшагида ётган беморга қамоқхона темир эшигининг қарсиллаб ёпилиши бўлиб эшитилди гўё. Бу товуш тотли хотираларини қувиб, уни яна ўша нимқоронғу, зах хонага қайтарди. Хонанинг захлигидан эти жунжикди. Оёқлари совқотди. Бу совқотиш қамоқхона захлигидан эмас, оёқни жон тарк эта бошлаганидан эканини у билмади.

“Ўзимдан ташқари бир дунё кўрдим...”

Бир соатлардан сўнг яна терговчи ҳузурида ҳисоб бериши лозимлигини эслаб, қўлига қаламни олди. Терговчи ундан Чўлпон ҳақида маълумот истаб эди. Бу талабни бажармай киришининг оқибати ёмон бўлишини фаҳмлаб, ёза бошлади:

“Йигирма саккизинчи йил Билим юртини битириб, мустақил ҳаёт оғушига отилдим. Мен Билим юртига соф юрак ва яхши тилак билан кирган эдим, аммо у менинг қалбимга миллатчиликнинг қора уруғини сепаб чиқарди. Баъзан, Билим юртида ўтган умримга ва у ерда олган таассуротларимга холис кўз билан қарасам, Билим юрти – темирчиликка, талабалар эса миллатчи-темирчи қисқичига олинган ва у хоҳлаган шаклга тушиш учун сандонга қўйиб болғаланаётган юмшоқ металлга ўхшаб кетади.

Республикада ўзбек ёзувини араб алифбесидан лотин алифбесига кўчириш тайёргарлиги бормоқда эди. Шу муносабат билан Маориф халқ комиссарлиги Самарқандда лотинлаштириш инструкторлари тайёрлайдиган уч ойлик курс очди. Комиссарлик мени ана шу курсга юборди. Самарқанднинг Қўшховузида жойлашган ушбу курсда уч ой ўқиб, уни йигирма саккизинчи йилнинг куз ойларидан бирида битириб чиқдим. Ғози Олим Юнусов, Фитрат, Қаюм Рамазон ва номлари хотиримдан чиққан яна бошқа миллатчилар бу ерда ҳам ўз кирдикорларини баҳузур давом эттирдилар. Ғози Олим Юнусов Шайбонийхон кабиларни идеаллаштиради, Фитрат Бедил каби мистик, Хусайн Бойқаро каби мустабид шоирларни адабиёт дунёсининг кўкларига кўтарар эди. “Лотинлаштириш инструкторлари тайёрлаш курси” деб аталган ва исми жисмига тўғри келмаган бу муассасада аслан миллатчилар тайёрланар эди.

Мен Самарқандда Ўзбек давлат нашриётидан болалар учун ёзилган кичик-кичик русча китобларни олиб, таржима қила бошладим. Бир куни Наим Саидий мени кўриб: “Чўлпон кўчирувчи ахтариб юрибди, хоҳласангиз учранг”, деди. Ўша вақт ўзбек адабиётининг ерида юрмай, кўкида учаётган Чўлпонни кўриш, унинг хизматини қилиш – менга катта мартаба кўринди. Мен дарҳол рози бўлдим ва, адресини олиб, ўша куниёқ Чўлпоннинг уйига бордим. У ҳам Қўшховузда, курсимиз биқингинасида турар экан. Чўлпон мени қабул қилди, тариф бўйича ҳақ тўлаялагини айтиб, бир тутам қўлёмасини кўчиришга берди. Бу қўлёмаси араблар ҳаётидан олиб ёзилган “Расулий” номли ромanning ўзбекча таржимаси эди.

Шундай қилиб, мен Чўлпоннинг котиби бўлиб қолдим. Энди биз тез-тез учрашар, ишга оид, ишдан ташқари хориж масалалар ҳақида ҳам гаплашар эдик. Чўлпон, янги ёзган шеърларини баъзан ўқиб туриб, йиғлаб юборарди. Мен авваллари бу йиғиларнинг сабабига тушунмай юрсам ҳам, кейинча бу кўзёшларининг асл маънисини фаҳм қиладиган бўлдим. Кўчирувчилик вазифам кун сайин қариб борди. Чўлпон ҳам мен билан анча эркин гаплашадиган бўлди. Кунлардан бир кун Чўлпон одатдагича йиғлаб туриб, менга шу сўзларни айтди:

“Миллат хароб бўлди. Унинг энг муқаддас нарсалари: хурлиги, шаъни-шарафи қўлдан кетди! Ҳар қадамда юрагимиз куш ҳадиги билан уради. Энди бизнинг вазифамиз, келажак авлоднинг вазифаси – миллатни шармандаларча қулликдан, ҳақорат ва хўрликдан қутқазиб бўлиши керак!

Чўлпоннинг йигима беш йил бурун айтган ва мен жумлама-жумла ҳозир эслай олмаган сўзлари асосан юқорида зикр этилган мақсадларни олдинга суради. Аммо Чўлпон бу вазифани ўзи қандай бажараётганини, бошқалар қандай бажариши кераклигини айтмади. Мен ҳам сўраш даражасига кўтарилган етук “авлодлар”дан эмас эдим.

Курс тамом бўлди. Мен Тошкентга қайтдим. Аммо Билим юрти юрагимга сепган миллатчиликнинг уруғини Чўлпон Самарқандда суғориб, ундириб қайтарди...”

Мирзакалон бармоқларида оғриқ сезиб, қаламни қўйди. Юрагида ҳам санчиқ турди. Қамокхонанинг ҳавоси суғуриб олиб ташлангандай нафаси сиқилди. Ўрнидан туриб, у ёндан бу ёнга юра бошлади. Боши айлангач, каравотига ўтирди. Кафтини пешонасига қўйди. Анчагача ҳаракатсиз ўтирди. Қамокқа олинганича дом-дараксиз кетган устозини эслаганда юраги ҳамиша безовта тепа бошлайди. Хаёлига эса устознинг сатрлари қуйилиб келаверади. Биринчи марта камалганида ғалати ҳолат юз берган эди. Бундан ҳам торроқ, бунданда захроқ ва сассикроқ камерада ёлғиз ўтирганида шеър ўқиш билан ўзига ўзи далда берарди.

Сенинг эркин тупроғингда ҳеч ҳаққи йўқ хўжалар,
Нега сени бир қул каби қизғанмасдан янчалар?
Нега сенинг қалин товшинг “кет” демайди уларга?
Нега сенинг эркин кўнглинг эрк бермайди қулларга?
Нега тагин танларингда қамчиларнинг қулиши?
Нега сенинг турмушингда умидларнинг ўлиши?
Нега ёлғиз қон бўлмишдир улушинг?
Нега бунча умидсиздир туришинг?
Нима учун кўзларингда туташгувчи олов йўқ?
Нима учун тунларингда бўриларнинг қорни тўқ?
Нима учун ғазабингни уйғотмайди оғу-ўқ?
Нима учун борлигингда бу даража бузғунлик?
Нима учун ўч булут селларини ёғдирмас?
Нима учун куч тангриси бор кучи-ла солдирмас?..
Эй, ҳар турли қулликларни сиғдирмаган ҳур ўлка.
Нега сенинг бўғизингни бўғиб турар кўланка?

Бу ҳам дардли, ҳам оловли сатрларни Ўшдаги етимхонада эканида, Тошкентга отланаётган кезлари ўқиб, дарров ёдлаб олган эди. Билим юртида ўқишни бошлаган кезлари бу асарга раддия сифатида шоир Ғайратийнинг “Тузалган ўлкага” деган шеъри газетада босилганини билди. Яна катта ёшли талабаларнинг ўзаро суҳбатларидан билди-

ки, Чўлпон бир мажлисдан кейин Ғайратийга дуч келганида дебдики: “Ҳозир сенга ўхшаган комсомолларнинг замони куляпти. Кейинроқ бориб шарманда бўлишдан қўрқкин”...

Биринчи қамалган кезлари устози ҳаёт эди. Боши узра тухмат булутлари қуюқлаша бошлаган бўлса-да, ўзини дадил тутарди. Унинг шу матонати Мирзакалонга биринчи жазодан эсон-омон қутилиб чиқишида далда берган эди.

Турманинг бир кишига мўлжалланган хонасида хотирасига муҳрланган ўнлаб шеърларни такрорлай-такрорлай, ажиб бир қуйма сатрлар тизмаси ҳосил бўлганидан ўзи ҳам ажабланди. Ҳар бир шеърдаги юрак сингари безовта уриб турган икки-уч сатр ажралиб чиқиб, бир-бири билан қовушгач, гўё устоз билан мулоқот яратилгандай туюлди. Ўшандан бери йиллар ўтди. Бу мулоқот хаёлидан ўчмади. Урушнинг ҳалокатли кунларида ҳам бу сатрлар ҳамроҳ эди. Ҳозир, терговчи сўроққа чақируви арафасида яна ўша суҳбати бошланди:

“Азиз отам, кўлимдаги гулларнинг мотам бўлғонини билмайсан. Шодлик гули кўпдан бери сўлғонин ер остида пок руҳинг-ла сезмайсан. Белгисиз қабрингни қора тунларда амалимнинг шаъмин ёқиб изладим. Савол бердим: “Йўқотганим қайда?” деб ўзимни ҳам ютмоқ бўлган ерларга... хаёл, хаёл... Ёлғиз хаёл гўзалдир, ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқаман. Сездим сенинг кетганингни кўнгилдан. Кетган йўлинг йироқ йўлдир, кети йўқ. Қуриб ётган ариқларнинг кўзи сенда. Бош учида айланур бир тўп фаришта жимгина. Кимсасиз ерларда сирлар айтилди. Оғиз очсанг, йўқсил элни эзмакка, қон қилмакка ҳасратларинг кўп эрур. Ҳар сўзингни бир фаришта қанотига ёзадур. Айтмадинг, оғзингни юмдинг-да кетдинг...”

Ўксиз кўнгил куши тушди қафасга, сира етолмайдур эркин нафасга – қора кунлар тушди меним бошимга. Қип-қизил қон бўлиб кунлар ботадур, ёмон ҳидга тўлиб тонглар отадур – оғир кунлар тушди меним бошимга. Жаннат каби боғлар булбулсиз қолган. Осмон бўйи тоғлар қулунсиз қолган – қийин кунлар тушди маним бошимга. Ҳасратим кўп, элга айта олмайман. Армоним кўп, дилга жойлай олмайман – ўтли кунлар тушди меним бошимга.

Ҳеч жойдан мен кутган зарварақ чиқмади. Кўзимда оғир бир таслим нури бор – тутқун оталарнинг эркин авлоди. Нечун юзинг яна сўлгин, нечун узун ўйлар? Тун ёмон, тун қоронғи. Тун қўрқинч, тун азоб. Оҳ, йўллар қанча узокдир. Ёзилмаганми бу тунлар сўнгида тонг отмак?

Бизнинг йўлимизда оғирлик сонсиз. Меним йўлларимда чўзилган тоғлар, қорга қўйин очган қатор довлонлар. Кўзларим йўлларга тикилган чоғлар кўнгилда йўл юриш истаги қайнар. Ўзимга завқ ила судраган ҳамият! Ўлимдан ўзгани кўрмаган ҳамият! Чарчаган, толган, умидсиз кўзларим тўймай қарар. Нечун очилди кўзим, қайга кетди уйқуларим?

Бир кеча худди бир йилдир. Сабрнинг косаси тўлгандир, бу оғир айрилиқ тўлдирган. Кўзларимда ҳар қайғудан бир йиғи, юзларимда алданишнинг белгиси. Турмушда, хаёлда... Турмушда, хаёлда... Ҳар бир нарсада ёлғиз алданишни кўрган бир банда. Ўйланган ўйларга кўнгил юпанмас, кўнгилнинг истаги ўй билан қонмас. Билмадим, кўнглимни юпатгай кимлар? Эҳ, кўнгил, янги дардлар тагин сени ёқажак. Қилич синган, қалқон тешилган. Темир кишанларнинг даҳшати еди. Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку?! Ҳар етим кўзда томчи-томчи захар, ҳар фақир уйида инграйиш ва йиғи. Ҳар сориг юзда сўнги шуъла сўнар, ҳар томон, ҳар тарафда бир қайғи. Меним уйимми қора ёки юрт кўкида булут? Қиличнинг тилларида қизил қон.

Ўзимдан ташқари бир дунё кўрдим. Кўм-кўк экан, сарғайдилар япроқлар – оғрик, мағлуб, тутқун Шарқнинг юзидек. Бўронларнинг кўзлариким, ўйноқлар ғолиб Ғарбнинг қонга тўлган кўзидек. Бу боқчада гул кўп эди – сўлди амалимдек. Энди турмушимда ойдin кечлар йўк. Бу қафаслар ичида қачон тонг отар? Кулган бошқалардир, йиғлаган менман. Эрк эртақларини эшитган бошқа, куллик қўшиғини тинглаган менман. Шу ожиз ҳолимда шоирманми мен?

Дилларимда ғам тўла бечораларга ёрман, вақти хуш, ғам кўрмаганлардан тамом безорман. Йўк ишим ҳоким, амалдор, шоҳу ҳоқонлар билан! Ҳақиқий бирликка шунда йўл бурдим. Чарчаган қанотим куч сезди. Кўнглимга алам олдим, қўлимга қалам олдим – яна жонланмакчиман! Ёзаркан, қаламим на ҳазин англлар. Етар, бас, чекдан ошгандир бу қарғиш, бу ҳақоратлар. Тўлуғдир, балки тошгандир тубанлик ва сафолатлар.

Кўлимда сўнги тош қолди, кўнгилда сўнги интилмак. Кўзимда сўнги ёш қолди, кучимда сўнги талпинмак.

Кўзғолиб кетганингни бир кўрсам. Янги нашидалар дилга битилди. Ёлғон хаёлларга кўчиш йўк энди. Кўнгил шу чоққача тирикми эди, жоним кўклардами, тандами эди? Ўзимда бир турлик эркинлик сезаман. Кўклам билан юртимга ҳам бир кўқариш келсайди. Кўнглимдаги сўнг умидим йўк этма.

Улуғ, қаттиғ ағдаргувчи бир кураш, ё бор бўлиш, ё йўк бўлиш, йўк яраш! Хайвонларга, инсонларга золим эга бўлмай қолмас. Фақат эркин виждонларга эга бўлмоқ мумкин эмас!

Узок, оғир йўлга чиққан йўлчиман, тўхтасам – сўнги тинимда тўхтайин. Мен юртимнинг пок истакли кучиман. Йўқ, ўлим йўқдир! Бир ўчиб, сўниб, яна ёниш бор. Чунки мен кўрдим, кўриб қолдим керакли белгини. Энди ҳар нафасда яна куяман, фақат Мажнун бўлиб элни суяман. Унга хурмат билан бўйин эгаман, бошимни ул учун дорга қўяман!..”

V

Қамоқхона. 1952 йил, 21 август.

Устоз билан мулоқотини темир эшик дарчасининг шарақлаб очилиши, сўнг соқчининг “Исмаили, на виход, к следователю!” деган амри бузди. Эшик очилгач, ёзганларини олиб даҳлизга чиқди. Соқчи эшикни ёпғунига қадар девор томонга мутелик билан қараб турди.

Терговчи унинг баёнини ўқиб, қошларини сал чимирди. Сўнг арзимаган қоғоз сингари столи устига ташлаб қўйди-да:

-Исмоилий, сен менга велосипедни қайтадан ихтиро қилиб бермоқчимисан?-деди.

-Мен билганларимни ёзяман,-деди Мирзакалон паст товушда. Терговчининг қош чимириши яхшилик аломати эмаслиги маълум бўлгани учун гапни кўпайтирмади. У терговчининг уриб юборишидан ёки тепиб қолишидан қўрқмасди. Калтак зарби оғрик бергани билан ўткинчи бир ҳол. У ўзини ҳимоя қила олишга журъат этолмаганидан, хўрлик азобидан қийналарди.

Терговчининг қош чимириши алдамчи эдими, ҳар нечук муштлари ишга тушмади. Маҳбусга тикилиб турди-да:

-Наҳот Чўлпон ҳақида билганларинг шуларнинг ўзи бўлса?-деди.

-Орадан кўп вақт ўтди...-деди Мирзакалон овозини баландлатмай.

-Ҳа, жуда кўп вақт ўтди,-деб тасдиқлади терговчи.-Лекин вақт ҳамма нарсани ўчириб ташлашга қодир эмас. Масалан, нима учун романнинг муҳокамасини эсламадинг?
-“Кеча ва кундуз”ними?
— Унинг фақат битта романи бор шекилли?
-Ҳа, биттагина,-деди афсус билан Мирзакалон.-Лекин романнинг муҳокамасида мен йўқ эдим.
-Ёзувчилар союзидаги муҳокамада бўлмагандирсан. Лекин сени уйига олиб кириб ўқиб бермаганми? Эслашингга ёрдам берайми? Сен уни доҳий Сталин ҳайкали яқинида учратгансан.
-Ҳа,-деди Мирзакалон иложсиз одамнинг эзгин товуши билан,-ўтиб кетаётган эдим, тасодифан кўришдим. “Романнинг муҳокамаси ҳақида фикринг қандай?” деб сўрадилар. Мажлисида иштирок этолмаганимни айтиб, узр сўрадим. “Ие, ундай бўлса юр, сенга ўқиб бераман”, дедилар. Йўқ дея олмадим.
-Қизиқ, у катта ёзувчи бўлса, сен “кичкина ёзувчи” деган номдан ҳам узоқ бўлсанг? Нега айнан сенга ўқиб бергиси келди? Эҳтимол, сени ёш ёзувчи эмас, маслакдош сифатида қабул қилгандир?

Терговчи нозик жойидан илган эди, Мирзакалон баёнида шунга яқин айбни бўйнига олгани сабабли терговчининг фикрини рад этолмади:

-Шунақа бўлса керак.
-Роман миллий маҳдудлик руҳида эди, Совет Иттифоқиға қаршилиқ руҳи жўшиб турарди. Бундай асарлар ёшларга мойдек ёқади, шундай эмасми?
-Шундай-ку... лекин роман тарихий мавзуда эди, мен унда сиёсатни эмас, барбод бўлган муҳаббатни кўрган эдим.
-Хўп, балки сен рост айтаётгандирсан. Унда бизларни у кимга ўхшатган?
-Сизни?- Мирзакалон бу саволдан ажабланди, терговчининг мақсадини фаҳмлай олмади.
-Китобда ёзилган қанжиқ юзидан чачвонини олмаганда унга нима дейишади? “Ахир юзингни итлардан яширмайсан-ку, булар ҳам шу-да!” демайдимми?
-Айнан бундай дейилмаган.
-Буни биламан, мен гапнинг маъносини айтяпман.
-Бу бир персонажнинг гапи, ёзувчининг ақидаси эмас. Бадиий адабиётда бу кўп учрайди. Айниқса Лев Толстойда.
-Менга адабиёт дарсини ўтмай кўя қол. Сенга ҳайрон бўляпман, Исмоилий, кеча айбингга иқроор эдинг, бугун миллатчининг ёнини оляпсан.
-Мен сиёсий айбимга иқроор бўлганман. Чўлпоннинг миллатчилигини тан оламан. Лекин адабиёт бошқа нарса.
-Бекор айтибсан!-Терговчи овозини баландлатиб, унга ғазаб билан тикилди:-Бекор айтибсан!-деб яна такрорлади.-Адабиёт бошқа нарса эмас! Сен буни яхши биласан. Бўпти, бу масалани ҳозирча очик қолдираман. Сен менга биринчи қамалишинг сабабларини ёзиб кел. Нима эди: “АҚД”ми? Ўша пайтдаги терговда минг марта такрорлаган гапларингни ёзиб овора бўлма. Менга янги гап керак. Балки “АҚД” билан “Ундирком” ўртасида узилмас занжир бордир? Ўша занжирнинг ҳалқалари кимлар? Шу саволға аниқ жавоб керак. Энди жўна, жонимга тегдинг!

Назортчи кўрингач, Мирзакалон қандай мутелик билан кирган бўлса, ўшандай аҳволда бош эгиб чиқди.

Тун яримлади. Кечалари терговға чақирилаверилганидан қуш уйқусига қаноатланиб қолганди. Шу сабабли ётгани билан уйқуси келмади. Терговчи яна эски гапни кавляпти. “АҚД” ҳақида тўлиқ маълумотни берган. Ўша йиллари ҳам яширадиган сир қолмаган эди. Аслида, яширишға арзийдиган маҳфийлик ҳам йўқ эди.

“Дўст”лар...

Ўқишни давом этдириш учун Ўрта Осиё Давлат университетининг Шарқ факультетига кирган, айти замонда Юсуф Тоҳирийнинг таклифи билан у илмий мудирлик қилиб турган Ўзбек ишчилар факультетида она тили дарси ўқитиб юрган кезлар эди. Ўттизинчи йилнинг илк баҳор кунларидан бирида кечқурун факультетда ўқиб турганида Фозил деган ўртоғи келиб, уни хилватга чақирди-да, колхозлаштириш муносабати билан кулоқлар кўтарган тўпалонни пеш қилиб, жим туриш мумкин эмаслигини, бу зўрликка қарши курашиш кераклигини айтди. Мирзакалон ундан қандай курашишни сўраган эди, Фозил уюшиш, ташкилот тузиш лозимлигини билдирди. Мирзакалон дўстидан гумонсирамаган бўлса-да, бу каби фитналар тез-тез учраб тургани сабабли дарҳол розилик бера қолмади. “Ўйлаб кўраман”, деган баҳона билан бу таклифни рад этди.

Фозил кетди. Лекин бутунлай кетмади. Орадан бир неча кун ўтгач, факультетга келиб, “уюшайлик!” деб, Мирзакалонни яна қистади. Мирзакалоннинг “Қандай бўларкин?” деб ижирғанганини кўриб “Биз ёлғиз эмасмиз!” деди. Мирзакалон яна кимлар борлигини сўраганида Абзал билан тил бириктириб қўйганини, керак бўлса, бошлаб келажагини айтди. Мирзакалон бу сафар ҳам рўйхуш бермаганидан кейин, Фозил учинчи марта энди Абзал билан келди ва икковлашиб унинг розилигини олдилар.

Биринчи марта қамалганида ҳам, ҳозиргисида ҳам бу воқеани баён қила туриб “Мен ана шу кундан тортиб Совет давлатига, совет халқига қарши жинойткорона кураш бошладим”, деган иқдорномани ёзиб берган эди. Терговчи яна шу масалага қайтпти. Мақсади аён: унга янги номлар керак. Мирзакалон янги номларни қаердан олади? Айб уларнинг ўзларида: фитнани охирига етказишда шошилишди – ўзларининг ифвогар одамларидан ташқари ҳеч ким бу ташкилотга қўшилишга улгурмади. Ҳозир аниқ эслолмайди, ўша ўттизинчи йилнинг май ёки июн ойларида эди шекилли, Фозил, Абзал, Курбон – тўртовлон бўлиб шаҳар боғида тўпланишиб, уюшиш ҳақида шу ерда қатъий қарорга келдилар. Ташкилий мажлисни хотин-халаж бўлгани учун Мирзакалоннинг уйида ўтказадиган бўлдилар. Орадан бир ҳафта ўтмай яна уч ўртоқ Мирзакалонникига келиб, ташкилий мажлисни бошлаб юбордилар. Мажлисни Абзал, котибликни Фозил зиммаларига олдилар. Мажлис кун тартиби катта эмасди: ташкилотнинг номи; ташкилотнинг мақсад ва мароми; ташкилотнинг олдида турган энг яқин вазифалари; ташкилий масалалар.

Ташкилотнинг номи устида узоқ тортишув бўлмаган эди. Совет Конституциясида “СССР ўз ихтиёрлари билан уюшган миллий республикалар иттифоқи” дейилган модда бўлгани учун, “ўз ихтиёри билан чиқиши ҳам мумкин”, деган қарор билан ташкилот номини “Асосий Қонун Дўстлари”, қисқаси – “АҚД” деб қўйишга қарор қилинди. Ташкилотнинг мақсад ва мароми эса Ўзбекистонни СССРдан ажратиб, унинг тупроғида Туркия сингари буржуа-демократик давлати қуришни ўз ичига олди. Ташкилотнинг асосий вазифалари сирасига миллатпарвар ёшу қарини бу кураш йўлига тортиш, маориф ва маданият идораларига ўз одамларини кўпроқ жойлаштириш орқали мактаблар ва маданий муассасаларда ўз ғояларини кенгрок ёйиш, варақалар нашр этиш, бирон чет эл капиталист давлати билан алоқа боғлаб, ундан моддий ва маънавий ёрдам олиш киритилган эди.

Янги аъзолар масаласига ўтилганда Фозил дабдурустдан “Биринчи галда Чўлпон ва Юсуф Тоҳирийларни жалб этиш керак”, деб қолди. Кейин бу таклифини изоҳлади: -Чўлпон барчаларимизнинг маънавий отамиз. Ташкилотни у бошқарса, халқ унга эргашади. Юсуф Тоҳирий ханузгача хотинини паранжи остида тутди. Сингилларининг ҳам руҳоний отаси таъсиридан қутқариш чорасини кўрмайди. Демак, эътиқоди мустаҳкам,

миллатпарвар одам. Бизга шундай одамлар жуда керак. Бу икки кишини тортишни Мирзакалонга топширайлик. Чунки у Чўлпонга котиблик қилган, мақсадимизни тўғри тушунтира олади. Юсуф Тоҳирий билан эса бирга ишлайди.

Бу таклифни эшитиб, Мирзакалон ўйланиб қолди.

-Гапим ёқмадимиз?-деди Фозил.

-Ёқишга ёқди. Агар ташкилотимизни устоз бошқарсалар нур аъло нур бўларди-я! Лекин Юсуф Тоҳирийни тортиш... Кўнмасалар керак. Чунки, хотинларини паранжида сақласалар ҳам сиёсатга аралашадиган тоифадан эмаслар. Тоҳирий – маърифатпарвар одам, сиёсатчи эмас.

Чўлпонни ташкилотга тортиш ғоят муҳим ва шарафли вазифа экани яна таъкидлангач, Мирзакалон бу таклифни рад этолмади. Кейинги мажлисга қадар вазифани бажаришга ҳаракат қилажагини билдирди. Лекин улар билан бу ҳақда суҳбатлашишга улгурмади, кейинги мажлис ҳам бўлмади. Бу фитнани ўйлаб топиб, амалга ошираётганларни каттарок раҳбарлар шоширишди шекилли.

Бир куни Фозил шошилиб келиб Чўлпоннинг Тошкентда эканини, Ғози Олимнинг уйида меҳмон бўлиб турганини айтиб, бирга бориш қистади. Чўлпон Фозилни танимас, нотаниш йигит иштирокида сиёсий масалада суҳбатлашиши ҳам гумон эди. Мирзакалон бунга айтса ҳам Фозил “Мен четроқда тура тураман”, деб ёпишиб олди. Бордилар. Аммо Чўлпон йўқ экан.

Эртасига, аниқ эсида – йигирма учинчи сентябр куни Мирзакалон уйида дарс тайёрлаб ўтирган эди. Фозил яна йўқлаб келди. Қават-қават газетага ўралган оқ “наган”ни кўрсатиб: -Беркитиб кўййлик, ишимизга ярайди,- деди.

-Нега бу ерга олиб келдингиз, ўзингизникига беркитсангиз бўлмасмиди?- деди Мирзакалон норози қиёфада.

-Сизники хилват, шу ерга яширсак яхши бўлади. Сиз кўрқманг, бу тўппонча бузук, биров сизга даъво қилолмайди. Вақти келганда тузаттириб ишга соламыз,-деди Фозил.

Мирзакалон унга ишонди. “Дўстим менга хиёнат қилиши мумкин”, деган гумон уйғонмади. “Наган”ни ўтинхонага яширдилар. Фозил зарур ишлари борлигини баҳона қилиб, шошилганича чиқиб кетди. Орадан икки соат ўтмай, “орган ходимлари” кириб келишди. Биринчи берган саволлари қурол ҳақида бўлди. “Қуролларни ўзинг топиб берасанми ё бизларни қидиришга мажбур қиласанми?” дейишгач, Фозилнинг шошилиб чиқиб кетиши сабабини аңлади. Ўзини оқлашга уриниш нодонлик эканини ҳам фаҳмлади. “Ҳамонки, мен дўст деб юрган одам хиёнаткор экан, уни ҳимоя қилишимдан манфаат йўқ”, деган қарорга келиб, аввал ўтинхонадаги “наган”ни, кейин Ҳамидахонидан олиб кўйган оқ “брауннинг”ни олиб берди. Ажабки, Фозил “наган”ни бузук деб ишонтиргани билан, тўппонча ишга яроқли, мойлаб, тозаланган жанговар ҳолатда эди. Аксинча, Ҳамидахони ўзини ўлдириш учун олиб келган “брауннинг” яроқсиз, ҳатто занглаб кетганди.

Сўроқ жараёни бир йилга яқин давом этди. Изтиробли кунларнинг чеки йўқдай туюлганди. Ҳозирги қамоқ азоблари олдингисига нисбатан бешбаттар ёмон бўлса-да, у кунлар исканжасида кўпроқ қийналганди. 1931 йилда “АҚД” юзасидан бўлган тергов тамом бўлиб “Иш”и “тройка” деб номланувчи уч кишилиқ ёпиқ суд ҳайъатига юборилганда, Мирзакалонни “Тошкент ДПЗси” деб аталувчи қамоқхонага иккинчи марта чиқариб кўйдилар. У умумий камерага жойланган эди. Борган кунининг эртасига камера эшигида Сиддиқ Ходиевга дуч келиб қолди. Саломлашиш ўрнига у Мирзакалонга:

-Мен қачон сизларнинг ташкилотингизга аъзо эдим?-деди нафрат билан. Мирзакалон, ҳақиқатан ҳам, унинг “АҚД”га аъзолигини билмас эди. Елкаларини учуриб:
-Қайдам?-деди ва бу тухмат билан бошқалар ҳам қамалганини англади.

Ўшанда терговчи талаб қилган уйдирма гапларни ёзиб бермаган эди. “Тройка” судида ҳам “АҚД”нинг бир неча кунлик тарихи бўйича билганларинигина сўзлаганди. Энди, орадан йигирма йил ўтгач, нималарни ёзсин? Нима деб ёзса, терговчининг кўнгли ўрнига тушади? Қамокдан чиққанидан кейин Фозил билан учрашганини ёзсинми?

Бу кунни унутиб бўлмайди. Мирзакалон ҳали қамокда ўтирганидаёқ озодликка чиққанида Фозил билан қандай кўришишини, унга нималар дейишини кўп ўйларди. Ҳар ҳолда Фозил осмонга учиб чиқиб кетмагандир. “Тоғ тоғ билан учрашмайди, аммо одам одам билан учрашади”, дейишганидек, қамокда ўлиб кетмаса хиёнаткор дўсти билан учрашиши тайин. Хўш, учрашган онда уни урсинми, тепсинми ё хумордан чиққунича сўксинми? Ўйлай-ўйлай бу режаларнинг барчаси пуч эканига ишонч ҳосил қилади. Энг тўғри йўл – индамаслик. Агар одамийлик либосидан тўлиқ чиқиб кетмаган бўлса, виждони қийналади. Хиёнаткор учун энг одил жазо шу! Ўч олиш режасидан кечган Мирзакалоннинг хаёлини “Фозил менинг қамокдан чиқиб келишимни, менга рўпара бўлишини ҳеч ўйлармикин?” деган муаммо ҳам банд қилиб турарди. Ҳаётда бевафолик кўп, хиёнат кўп, адолатсизлик ҳам кўп. Бевафо, хиёнаткор, зулмкорлар ёмонликларини онгли равишда қиладилар. Айримлари фош бўлган тақдирларида ўзларини оқловчи баҳоналарни ҳам тайёр қилиб кўядилар. Баъзилари эса бу ҳақда ўйламайдилар ҳам, ўзларини оқлаш чораларини изламайдилар ҳам. Мирзакалонни қизиқтирган нарса: Фозил қай тоифага кираркин? Шунча йил дўст бўлиб юриб, унинг феъли атворини кузатмагани, юрагидаги қорани сезмагани учун у фақат ўзини айбларди.

Қамокдан кейинги учрашув кутилмаганда юз берди. Шаҳарнинг марказий кўчаси гавжум эди. Мирзакалон Давлат нашриётига бораётган эди. Ҳашаматли дўкон ёнидан ўтаётганда Фозилга кўққисдан учраб қолди. Фозил хотини Сорахонни Европа маданияти таомилига кўра, қўлтиқлаб олган эди. Мирзакалон у билан кўришмаслик учун ўзини бошқа ёққа бурмоқчи бўлди, лекин вақт кўчган эди. Юзма-юз келиб, кўришишга мажбур бўлди. Фозил оп-оқариб кетди. Юрагининг қаттиқ ўйнашидан Мирзакалоннинг ранги ҳам ўзгарди. Бир неча дамгача нафаси бўғзига тикилиб, айтарга сўз тополмай қолди. Ажабо, нега бундай бўлди? Бунинг сабабини ўзи ҳам билмайди. Фозил хотинини жўнатиб юбориб, Мирзакалон билан бир муддат қолди. Унинг топган гапи шу бўлди:
-Ҳар бир коммунист шундай қилиши керак, иложим йўқ эди.

Бу гапдан Мирзакалоннинг ғаши келиб, уни сўз билан чимчиб, юлиб олмоқчи бўлди:
-Ўлдириб қўйиб, “кечирасиз, мен сизни ўлдириб қўйдим”, қабилидами?
-Нега? Мен сизни тўғри йўлга солдим,-деди Фозил Мирзакалонни қалтироқ босганини кўриб. Унинг бу сўзларини Мирзакалон риёкор кишининг тилёғламалиги сифатида қабул қилди-да, истехзо аралаш ништарлаб деди:
-Тўғри йўлга – қамок орқали!..

Ортиқча гап-сўзга ҳожат йўқ эди. Фозил ярашиш учун қўл узатди. Мирзакалон жавобсиз қолдирмади. Хайрлашиш пайтида Фозил қаттиқроқ у эса секинроқ қўл сиқишдилар.

Эртасига эрталаб Фозил Мирзакалоннинг уйига кириб келди. “Ҳозир камҳаржсиз, шуни ишлатиб туриш”, деб пул узатди. Мирзакалон қатъий рад этгач, пулни каравот устига ташлаб, чиқиб кетди. Ҳовлига чиқа туриб ўтинхона тарафга қараб олди. Бу Мирзакалонга ғалати туюлди. “Қилган ишини эслаб, пушаймон бўлди шекилли”, деб ўйлади. У ўзини

гуноҳкор деб сезиб, гуноҳини шу пул билан ювмоқчимиди ёки “адашганингда сени тўғри йўлга солиб юборган эдим, қийналганингда ҳам мушкулингни осон қилиш дўстлик бурчим”, демокчи эдими – Мирзакалон бу ҳақиқатнинг тагига ета олмади.

Кейинги камалганида терговчи “АҚД”ни эсга олганида дўсти билан қай ҳолда учрашгани билан ҳам қизиққан эди. Шунда Мирзакалон “Мен уни ҳозир кулаб ётганим ҳалокат жаридан ўша йиллариёқ астойдил қутқозишга интилган соф кўнгилли дўстим деб эмас, аксинча, қабих миллатчилик жинойтларимизни фош қилиб, бизни душман қўлига тутиб берган хоин деб билар, ўзидан, сўзидан, юзидан нафратланардим. Ўша дамда адашиб, хато қилганимни кейинроқ англадим...” деган эди. Бу икромига терговчи ишонмадими? Унга яна қанақа гап керак? Мирзакалон уни кечирган эди. Урушдан кейин уйига келиб-кетиб юрарди. “Ундирком”дан ҳам хабари бор эди. Наҳот эски хиёнаткорлигига қайтди? Ахир “ундирком”дан сиёсий маъно қидириш кулгили-ку?

Берлиндан қайтгач, “Қизил Ўзбекистон”да бир йил ишлади. Кундузи уйга бориб дам олиш, овқатланишга кўп вақт фурсат бўлмасди. Бошқалар учун иш вақти тугаганда масъул котибнинг босмаҳонага доир вазифалари бошланиб, газета саҳифаларидан куйма қолип олингунга қадар озгина бўш вақти бўларди. Шу вақтдан фойдаланиб, редакция ходимлари самоворхонада ташкил этган ошхўрликка бориб турарди. Мирзакалон асли паловхўрлар тоифасидан бўлгани учун, Мелиевнинг гапи билан бу тўпга қўшила қолган эди. Уларнинг давраси Рикси Соҳибов, Ҳолбек Ёдгоров, Баҳром Раҳмонов, Абдулла Олимжоновдан иборат эди. Раҳмат Файзий, Акмал Пўлат, Аҳмад Исмоилов оралаб қатнашишарди. Адҳам Раҳматов билан Хотам Икромовлар редакцияда бўлганларида товоқ атрофидаги ўринларини сира бўш қўймас эдилар. Салоҳ Ҳасанов бошчилигидаги ходимларнинг ўз давраси бор эди. Бу ошхўрликларда ким қандай мақола ёзгани, газетада қандай яхши ё саёз мақола босилгани, бугун ким қандай мақола топшириши лозимлиги, босилган шеър, фелъетон ёки ҳикоянинг сифат ва фазилати ҳақида сўзлашиш билан бирга аскиялар, ҳазил латифалар ҳам айтилиб туриларди. Сиёсат билан боғлиқ жиддий гапни биронталари тилга олмас эдилар. Бу ошхўрликлар масъул редактор Шароф Рашидовнинг қулоғига етиб бориб, “чойхонадаги ўтиришларни битириб, керак бўлса уй-уйларингизда маданий равишда гурунг қилинглар”, деб тайинлади.

Шундай қилиб, чойхонадаги санқишларга барҳам берилди-да, ҳар ўн беш кунда бир марта тўпланиш шарти билан навбатма-навбат бир-бирлариникига борадиган бўлдилар. Бу ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан “гап”нинг ўзи эди. Урушдан соғ-саломат қайтиб келгани ва масъул секретар бўлгани учун биринчи зиёфатни Мирзакалоннинг зиммасига қўйдилар. У қабул қилди. Кимларни чақириш масаласини эса рўйхат тузиш билан ҳал этдилар. Гап ташувчи, чақимчиларни даврага қўшмадилар. Ҳар соҳада ҳамиша бўлганидек, Худо бу идорани ҳам чақимчилардан қисмаган эди. Шулардан бири ҳақида ўзларича латифа тўқиган ҳам эдилар. Редакцияни “гуллатиб” юрган чақимчи шу қадар уйдирмачи, ёлғончи ҳам эканки, агар у бир кун биров устидан редакторга кириб иғво қилолмаса, яъни баҳона тополмаса, ўзининг устидан иғво қилиб бўлса-да, шу кунги иғвогарлик нормасини бажариб олар экан. Шу одамга “Ленин учқуни” газетаси редакторлигини таклиф этибдилар. У “қачонгача “Қизил Ўзбекистон”да масъул секретарликка орзуманд бўлиб юраман, кичкинароқ бўлса ҳам ҳар ҳолда “редактор” деган номи бор”, деб аввал розилик берибди. Кейин ўйлаб қараса, чақимчилик қилиш учун газетада ўзидан катта одам бўлмас экан. Ана шундай қилиб, азбаройи чақимчиликдан ажраб қолмаслик учун, редакторликдан воз кечибди!

Хуллас, саралаб-саралаб, улфат давраси туздилар. Навбатма навбат зиёфат давом этаверди. Бу ўтиришларга уй эгаси редакция ходимларидан ташқари ўзи хоҳлаган

кишиларни ҳам чақирарди. Шу туфайли бу улфат маданият аҳлининг ширин даврасига айлана борди. Шоҳида Мағзумова ва Олим Хўжаев каби артистлар, академик-шоир Ғафур Ғулум, шоир Ҳамид Ғулум, ёзувчи Саид Аҳмад иштирок этган давралар ғоят қизиган эди. Саид Аҳмаднинг ичакузди ҳикоялари, рақсга тушиб кетиши давра чиройини янада очарди. Бу ўтиришларда советга қарши гап айтиш учун фурсат ҳам йўқ эди. “Ундирком” деган гап эса учинчи ё тўртинчи зиёфатдан кейин чиқди. Мирзакалон, ундан кейин Баҳром Раҳмонов, Акмал Пўлат ҳеч кимга ялантирмай, қистаттирмай, белгили кунда зиёфатларни қилиб бердилар. Навбат Абдулла Олимжоновга келганда у “пулим йўқ” деб туриб олди. Ана шундан кейин бу номард улфатдан зиёфатни ундиришга тўғри келди. Бунинг учун ортиқча заҳмат чекишга тўғри келмади. Мирзакалон қанча пул кераклигини сўраган эди, у “минг сўм”, деди. Мирзакалон Гальдонининг “Икки бойга бир малай” пьесасини Ҳамза театрига таржима қилиб бергани учун олган қалам ҳақининг бир қисмини сақлаб қўйган эди. Шарт туриб, пўлат сандикдан минг сўм чиқариб берди. Ана шунда Абдулла Олимжонов кулиб юбориб, ҳазиллашди:
-Оббо Мирза акаей! Қўймадингиз, ахири ундирдингиз-а! Ундирком, ундирком!-деди.

Ўша ондан бошлаб Мирзакалоннинг даврадаги лақаби “ундирком” бўлиб қолган эди.

Мана энди бу ҳазил “бир юмалаб” сиёсий маъно касб этибди-ю, “Совет Иттифоқига қарши иш олиб борувчи сиёсий ташкилот”га, Мирзакалон эса бу комитет раҳбарига айланибди. Тинтув пайтида уйдан чиққан Вали Қаяумхоннинг сурати бу даъвони исботлайдиган ягона далил эди. “Ундирком” ҳақидаги гапни терговчи тилидан дастлаб эшитганда Мирзакалон кулимсираб қўйиб, русчалаб тушинтирганди. Орадан ойлар ўтяпти, терговчи буни тушунишни истамайди. “АҚД” билан “Ундирком”ни сиёсий занжир билан боғлашга зўр бериб уринади. Мирзакалон унга бу занжирни ясаб бериши керак...

Терговчи занжирнинг айрим халқаларини ўзича топган.

Шуларнинг бири Вадуд Маҳмудий эди. Мирзакалон у билан қамалган куни ички турма камерасида танишган эди. Қўрқув исканжасида кириб келган йигитни кутиб олиб, далда берган бу зиёли одам ўз тақдирдан сўз очиб “Мен қандай миллатчи бўлай? Мен ўзбек эмас, тожик бўлсам! Мени ўзбек миллатчиси деб айблаётирлар”, деганди. Сиёсий гапларни деярли тилга олмай, тарихдан, диний мазҳаблардан сўзлаб ўтирарди. У билан суҳбатларда Мирзакалон қамоқхонада эмас, шарқшунослик институтининг ўқув хонасида ўтиргандай ҳис қиларди ўзини. Вадуд Маҳмудийнинг гаплари билан ўша пайтдаги терговчи ҳам кўп қизиқди. “Давлат тўнтаришига қандай тайёргарлик кўраётганини сўраб, бил”, деган топшириқни ҳам берди. Бу топшириқни бажармагани учун Мирзакалон тепки ҳам еди. Йигирма йилдан сўнг бўйнига яна тухмат сиртмоғини ташлаб бўғаётган бу терговчининг дарди ҳам шу. Йигирма йил муқаддам Вадуд Маҳмудий давлат тўнтариши ясашни ўйлаган бўлса ўйлагандир. Бунинг учун қамоқда ўтириб чиқди. Буларга яна нима керак?

Мирзакалон буларнинг ўтмиш билан қизиқишлари сабабини қанча ўйламасин, топа олмаётган эди. Ўтмишда бир қармоққа илинганларни яна қайта қамаётганлари асоссиз эканини билганлар ҳам мўм тишлаб туришарди. Бунинг асл сабабини эса кўпчилик билмасди. Гап шундаки, урушдан кейин ғарбий ўлкаларда, Болтиқ денгизи бўйидаги жумҳуриятларда “Советларга қарши унсурларни”, уруш йиллари фашистларга хизмат қилган ёки ҳайрихоҳ бўлганларни ушлаб қамаш авжига чиқди. Табиийки, Москвадаги юқори идоралар қайси жойда, қанча одам қамоққа олингани ҳисобини қилиб турганлар. Янада табиийки, жойлардаги ходимларнинг қандай жонкуярлик ва фидойилик билан ишлашлари қамалганлар сони билан баҳоланарди. Украинада ҳар ой бир неча минг

душман қўлга олиниб, қамалганда Ўзбекистонда бу рақам бир неча юзни ташкил қилгани, бу ердаги ходимларнинг сустигидан далолат сифатида баҳоланарди. Бу паст баҳодан қутулишнинг бирдан бир йўли эса - қамаш бўйича рақамларни талаб даражасига етказиш эди. Бунинг энг осон йўли аввал қамалганларни яна бир элакдан ўтказиш, сўнг эса “Совет ҳокимиятининг олижаноблигига шукр қилиш ўрнига яна жинойий ҳаракатларини давом эттираётганликлари учун” қамокқа тиқиш эди.

Қамок камерасида ўтирган Мирзакалонга, нафақат унга, балки юз мингларча жафокашларга бу оддий ҳақиқат қоронғу эди. Ажабки, орадан йиллар ўтгач ҳам қоронғулигича қолаверади.

Мирзакалон ўзини зўрлаб бўлса-да, “АҚД” тарихини қайтадан ёзди. Аввалги маълумотларга ҳеч қандай янгилик қўшмади. Ошхўр улфатларнинг ҳазили туфайли юзага келган “ундирком”га сиёсий либос кийдиришни хаёлига ҳам келтирмади. Шу “ундирком” баҳонасида бегуноҳ ошхўрларнинг жазога тортилиши мумкинлигини билгани учун ҳам ҳар бир сўзни ёзишда эҳтиёт чорасини унутмади. Гарчи, терговчи Александр Александрович ўзбек тилини билмаса-да, унинг ҳар бир ҳарф нима экан, ҳар бир белгини кавлаштириб, сиёсий хато топиб берадиган ёрдамчилари борлигини билмаслик нодонлик бўлур эди.

Беш тун тинч ўтди. Мирзакалонни сўроққа чақирмадилар. Терговчи касалмиди, ё сафарда эдими ё муҳимроқ иш билан бандмиди, ҳар ҳолда бу кунлар ва тунлар мобайнида унинг ёзаётган иқрорномаси билан қизиқмади. Мирзакалон унинг йўқловини кутмай, баёнини давом эттирди. Терговчи дастлабки сўроқ кунлари унинг урушдаги иштирокини “ватанпарварлик бурчини бажариш” деб эмас, фашистларга асир тушиб, хорижга қочиб қолишга баҳона эди, деб баҳолаганди. Сталинграддан то Берлинга қадар босиб ўтилган мингларча чақирим йўл давомида фашистлар томонга ўтиб кетишга мингларча шароит туғилган пайтларда нима учун ўтиб кетмагани билан қизиқмади. Терговчи учун айбноманинг мантиққа асосланган бўлиши шарт эмасди. Унинг учун муҳими – маҳбус айбномага иқрор бўлиши ва ўзининг малъун эканини асосли равишда исбот қилиб бериши шарт эди.

VI

Жанггоҳ... “Қочиш” нияти

Уруш гўё ҳаёт элаги эди: одамларни эларди. Ким элакнинг тирқишларидан тушиб, қўлига қурол олганича жангга жўнарди. Ким элакнинг симларига ёпишиб олиб иссиқ ўрнида қолишни хоҳларди. Мирзакалон мухбирлар кўп ёзгани каби “қалб амри билан, кўнгилли равишда” фронтга отланмади. Кўп қатори унга ҳам ҳарбий комиссариатдан чақирув қоғози келди. Номдор ёзувчиларнинг бу сафарбарликдан олиб қолиниши аниқ эди. Партия учун уларнинг милтиқ отишидан кўра, бомбадан ҳам кучлироқ ҳисобланган сўз қуроли билан жанг қилишлари, таъбир жоиз бўлса, “партиянинг содиқ жарчилари” сифатида бунда қолишлари муҳимроқ эди. Мирзакалон номдор ёзувчи даражасига етмаган, таржима китоблари, мақолалари инобатга олиниб, унга “бронь” – фронтга боришдан озод этилувчи имтиёз қоғози берилиши гумон эди. Чақирув қоғозини олиши билан сафарга ҳозирланди. У урушга боришдан, у ерда ўлиб кетишдан қўрқмасди. Уни беш фарзандининг мўлтиллаб қараб турган кўзлари изтиробга соларди ҳалос. Фаррух, Флора, Фаридаси анча улғайиб, онасига ёрдамчи бўлиб қолишди. Лекин Ҳасани билан Ойзуҳраси энди-энди тетапоя қилиб юрибди... Беш болани боқиш Зухраҳонига осон бўлмас... Мухбирлар халқни “душманни тез кунларда янчиб ташлаймиз”, деб ишонтиришмоқчи бўлишяпти. Дехқон

ёки чўпон бу гапларга ишонаётгандир балки. Лекин дунё воқеаларини сергак кузатувчи зиёли аҳли, жумладан, Мирзакалон ҳам, бу урушнинг узоқ давом этишини сезиб туришади. Бугун фарзандлари, яқинлари билан видолашаётган йигитлар тирик қолган тақдирларида ҳам айрилиқлари ойлар, йиллар давом этажагини билишмайди. Қўлида бирон марта ҳам милтиқ ушламаган бўз йигитнинг урушдан тирик чиқиши ҳам маҳол... Уруш – айрилиқ, уруш – азоб... уруш – ўлим, ҳамма айрилиқ дарди билан азоб чекади, лекин ҳамма ўлмайди. Урушни ўлим деб урушдан қолиш чорасини топганларнинг қанчалари Ғалаба кунига етиб бормай ўлиб кетдилар. Мирзакалон ҳарбий комиссариатда “бронь” олиб қувонганларнинг машина ҳалокати туфайли ўлганларини эшитиб, “ажалдан қочишнинг ҳечам иложи йўқ, ажалнинг “брон”и бўлмайди”, деб қўйган эди.

Урушда эканида “урушдан кейин уйимга қайтиб фақат бир кунгина яшасам ҳам армоним қолмас эди”, деб орзу қиларди. Сталинградда қиёмат олови ичида қолганида “уйимда бир соатгина яшасам эди”, деб Худога илтижо қилганди. Бир соат, бир кун эмас, салкам беш йил яшаш насиб қилган экан. Бунинг мукофотидами, қамоқ азоблари ҳам қисматида бор экан. Ё пешонасига шу қамоқ азоблари ёзилгани учун урушдан тирик қайтдимикан? Худо урушда миллионларча отилган ўқлар ёмғиридан уни омон сақлади. Бу ерда биттагина ўқ кифоя... Ўша ўқ отиладими? Уйига қайтиш насиб этадими? Бир кунгина... бир соатгина... бир дақиқага бўлса ҳам майли. Сўнги нафасини уйида, озод ҳолида олса бас...

Терговчи немислар томонга ўтишга интилгансан, деб даъво қиляпти. Уч йил мобайнида фарзандларини соғиниб яшаган одамга бундай даъво қилишнинг ўзи аҳмоқлик эди. Агар йигитлик чоғи шу имкониялар бўлганида эҳтимол, ўтиб кетарди. Шунда ҳам Ватанга хиёнат қилиш учун эмас, Ватан озодлиги учун четда туриб курашмоқ мақсадида ўтарди. Энди беш болани қақшатиб кетиш... Фарзандлари кўзларидан томган бир томчи ёшнинг уволи тутмайдими? Дунёни қонга белаётган фашист берган бир тишлам нон томоғидан ўтар эканми?

Буларни терговчи тушуниши қийин. Тушунтиришга ҳаракат ҳам қилмаслик керак. Унга икром керак бўлса, ёзиб беради ўша икромни. Ёзмаса... биринчи галда хотини Зухраҳонга даф қиладилар. “Халқ душманининг хотини” деб қамалганлар қисматини Мирзакалон билади. Ҳатто ўсмирларга ҳам “душман боласи” деб айб тақаб қамашлари ҳеч гапмас. Айниқса, Зухраҳонга қўшимча айб сиртмоғини осонлик билан ясайдилар. То йигирма тўртинчи йилгача ўшда қозилик қилган Охунжон қозининг қизини душманликда айблаш улар учун қийин иш эмас...

Шуларни ўйлаб ётган Мирзакалоннинг юраги ўйнаб, туриб кетди. Худди ҳозирнинг ўзида яқинлари қамоққа олинаётгандай, шошилди. Қўлига қалам олиб ёза кетди:

“Гитлер Германияси СССРга хиёнаткорона ҳужум қилди. СССР халқлари олдида абадий озод бўлиб қолиш ё фашизм қуллигига тушиш, бор бўлиб қолиш ё йўқ бўлиб кетиш масаласи турар эди. Ана шу хатарли пайтда совет халқининг кўп фарзандлари қатори мен ҳам Социалистик ватанимиз мудофаасига чақирилдим. Мен билан бирга Мумтоз Муҳамедов, Маъруф Ҳакимов ва бошқа ёзувчилар Тошкентдаги Пиёда аскар офицерлари тайёрлаш мактабига юборилдик. Биз у ерга 1942 йилнинг май ойида кириб бордик. Мен билан Мумтоз пулемёт ротасига, Маъруф Ҳакимов бошқа батальоннинг ўқчи ротасига жойландик. Бизнинг ротамизда Мумтоздан бўлак ўзбеклар ҳам бор эди. Уларнинг бир қанчаси билан апоқ-чапоқ бўлиб кетдим. Аммо уларнинг исм-фамилияларини унутганман ёки тўлиқ билмайман. Бир йигитни “Мамат бола” деганимиз, яна Расул деган йигит ёдимда қолган. Дам олиш дақиқаларида мен уларга ўн олти мамлакатнинг техника ва жонли кучи билан устимизга бало-қазодек ёпирилиб келаётган Гитлер ўрдуларини

кайтариш у ёқда турсин, тўхтатиш мумкин эмаслиги ҳақида гапирдим. Ўшанда орамизда таҳминан мана шу мазмунда гаплар бўларди:
-Немис бало экан, бизнинг уруғимизни ўйнатиб юборди-ку!
-Ҳозир фронтга бориш – лаққа гўшт бўлиш-да!
-Боришга-ку, борамиз-а, лекин жонни жабборга бериб урушадиган гўсхўр топилармикин?
-Ие, борганингдан кейин урушмай чоранг қанча?!
-Чораси йўқ нарса йўқ.
-Нима демоқчисан? Ё секин...
-Шу-да, секин ўтамиз-кетамиз.
-Рост айтасан, ўтиш-кетиш – бошқа гап йўқ!

Бундай суҳбатларда Мумтоз кам бўларди, бўлган пайтларида эса бизга танбеҳ берарди. Душманчилик, сотқинчилик мақсадида айтилган бу фикрларнинг конкрет эгаларини орадан кўп йиллар ўтиб кетганлиги учун ҳозир эслай олмайман. Ҳозир айтишим мумкин бўлган аниқ гап: ҳарбий мактабда бир группа ташкил қилиб, фронтда душман томонга хиёнаткорона ўтиб кетиш ҳақидаги режамиз шу сабаблар билан амалга ошмай қолди:

1. 1942 йилнинг июль ўрталарида ҳарбий мактабнинг курсантларидан “курсантлар полки” ташкил этилиб, фронтга жўнатилди. Менга ҳамфикр бўлган Мамат бола ва Расуллар шу полк сафида фронтга кетишди. Мен уларнинг тақдирлари нима бўлганини ҳозиргача билмайман. Мактабда Мумтоз билан мен қолдим. Ҳамфикрлар кетишгач, Мумтоз билан бу ҳақда гаплашмадик.

2. Мен ҳам узоқ турмай, 1942 йилнинг 15 августида фронтга жўнаб кетдим. Мактабда Мумтознинг ўзи қолди.

Урушдан сўнг уйга қайтганимда Мумтозни ЎзТАГда кўрдим. У раис муовини бўлиб ишлар экан. Ҳарбий мактабда эканимизда дилимда туғилган режа ҳақида гаплашмадик. Мумтоз Октябрь райкомига секретарь бўлгандан кейин ҳам мени эсдан чиқармади. 1949 йилда, Ёзувчилар союзининг учинчи пленуми бўлиб турганда, союзга машинасини юбориб, мени уйга олдириб кетди. Борсам, у ерда Адҳам Юнусов, унинг хотини Ҳасана, менинг хотиним Зуҳра ўтиришибди. Мумтоз мени қувониб қарши олди. Пленумда бўлган гаплардан сўради. Усмон Юсупов ўзини яхши кўрганлигини, яқинда Министрлар Совети ҳузуридаги Санъат ишлари бошқармасига бошлиқ бўлиб кўтарилажагини айтиб, қўлбола мусаллас билан хўб меҳмон қилди. Мумтоз Муҳамедовнинг Адҳам Юнусов билан қандай алоқаси борлигини мен фаҳхламадим. Бу ерда органни қизиқтирадиган гаплар бўлганини эслай олмайман.

Ёзувчилар союзининг шу пленумида, пленумдан кейин жамоатчилик мени ишдаги камчиликларим туфайли қаттиқ танқид қилиб юрган кезлари, 1950 йилнинг сентябрида Санъат ишлари бошқармасининг бошлиғи Мумтоз Муҳамедов мени ўз бошқармаси ҳузуридаги Репертуар комитетига бошлиқ қилиб олди. Бир куни, унинг хонасида, орамизда шундай гап бўлиб ўтди: у вақт Корея халқ демократик республикасининг территориясини Америка аэропланлари йиртқичларча бомбаламоқда эдилар. Мен шу туфайли халқаро ҳавонинг бузилаётганини, яна уриш бошланиши эҳтимоли борлигини айтдим. Шунда Мумтоз истехзо билан кулиб туриб:
-Намознинг қазосини ўқир экансиз-да?-деди.

Мен унинг киноясини тушунган бўлсам ҳам аниқлаб олмоқчи бўлдим:
-Яъни?
-У сафар ўтолмовдингиз, бу сафар ўтар экансиз-да...

Мумтоз менинг ҳарбий мактабдаги нодонларча тузган режамни ёдимга солиб, танбех берган эди. Мен ёшлиқда каллага ҳар турли аҳмақона фикрлар келишини рўқач қилиб, ўшандан бери астойдил пушаймонда эканимни айтдим...”

Бу сатрларни ёза туриб, қўли толгандай, қаламни қоғоз устига ташлади. Аслида қўли эмас, қалби толган эди. Хаёлни чалғитиш, руҳ хордиғини чиқариш мақсадида бадантарбия қила кетди. Одатда бадантарбия эрталаб қилинар эди. Бу ерда эрта ва кечнинг фарқи йўқ, ҳафта кунларидан қай бири ўтаётганини ҳам билмайди. Шундай экан, қачон хоҳиш бўлса, бадантарбияни бошлайверади. Нафас олиши тезлашиб, пешонасидан муздек тер чиққач, ҳаракатларини бас қилиб, каравотига ўтирди. Темир эшик дарчаси очилиб, пешинлик таомни узатишди. Бир бурда қора нон билан бўтқани ейиш ҳам унинг учун оғир вазифа. Қўл – итоаткор, қошиқни олади, бўтқани оғизга олиб боради. Оғиз ҳам итоаткор – очилади, таомни қабул қилиб олади. Аммо томоқ ўжар, бу бемаза таомни ўтказмайман, деб қайсарлик қилади. Тил бўтқани оғиз бўшлиғида айлантираверади, гўё томоқни алдамоқчи бўлади. Пастроқда ошқозон ҳам нолиб, “бемаза бўлса ҳам ўтказиб юборавер, менга барибир”, дейди. Томоқ бу талабларга бўйсунди... Уруш давридаги таомлар бемазалиқда бунисидан қолишмасди. Лекин уни ейишда бунчалик қийналмасди. Бемаза бўлса ҳам таомни озодликда ейишнинг гашти бўлакча эканини бу ерда ҳис қилди.

Ҳарбий мактабдан уни тўғри жанггоҳга юбормадилар. Улар шаҳардан ташқарига чиқиб, Ғазалкент яқинидаги Озодбаҳшда амалий машғулотлар ўтказишаётган эди. “САВО” деб аталмиш Сиёсий бўлим вакили келиб, Мирзакалонни чақирди-да, Тошкентга олиб қайтиб Жалолов ихтиёрига топширди. Жалолов “политрук” – сиёсий раҳбар унвонида эди. Сталинград frontiда ташкил этиладиган ўзбекча фронт газетаси “Қизил Армия”га редактор ўринбосари қилиб тайинланган Жалолов бопта ходимлар танлаш билан банд эди. У Мирзакалондан фронтга бориш истаги борми-йўқлигини сўради. Аслида уруш чоғи ҳарбий кийимдаги одамдан бундай савол сўралиши қизиқ эди. Мирзакалон бу саволни расмиятчилик учунгина берилганини англаб: “Эл бошига тушган тўй, истакка ўрин йўқ”, деб қўйди. Жалолов вазифаларини тушунтирган бўлиб, сўнг тахририят ходимлари билан орқаваротдан таништирди:

-Мен ва сиздан бошқа машҳур тил олими, ҳамшаҳрим, лейтенант Улуғ Турсунов, Эрберг деган яҳудий олими, корректор Солиҳ Абдукаримов, машинистка-котиба Зефо Шамсуддинова, метранпаж Абдурахим Ўрозов, линотипчи Зикрилло Умрзоқов, ҳаммаси бўлиб етти кишимиз. Очиғини айтсам, сизнинг ўрнингизга Абдулла Қаҳҳорни мўлжаллаган эдим. Лекин САВО кўнмади, унинг фронт ортида қиладиган ишлари кўп экан.

Икки кундан кейин йўлга тушишди. Улар фельдмаршал Паульс қўмондонлигидаги қўшин Сталинградга таҳдид солаётганини ахборот окими орқали билишарди. Лекин дўзахнинг ер устига кўчганини ўша ерга бориб кўришди. Оламнинг чумолидан ҳам ҳақирроқ эканига ҳам шу ерда гувоҳ бўлишди. Уларнинг тахририятлари жойлашган вагон жанггоҳдан нарироқда бўлса-да, портлаётган бомбаларнинг гумбур-гумбур товуши яққол эшитилиб турарди. Баъзан эса адашган бомбалар шу яқин атрофда портлаб, барчанинг жонини ҳалак қиларди. Оқшом чоғи спиртга сув қўшмай ичиб, қизишиб ўтиришганда портлаган бомба вагонни ҳам қалқитиб юборди. Жалолов жонҳолатда сакраб туриб кетган ҳамкасбларига қараб кулди:

-Буниси ҳолва, ҳали немис бир бомбаласин, бир бомбаласин-ки, сичқоннинг ини минг тилла бўлиб кетсин. Кейин қарабмизки, Улуғ Турсуновнинг икки қўли йўқ, Мирзакалоннинг икки оёғи йўқ!-шундай деб кўзларини айёрона қисди:-Тошкентга қайтишади-ю, кўчада тиланиб ўтиришади!-У кулгидан тўхтаб, юпатиш оҳангига кўчди:-

Хафа бўлманглар, ўтган-кетганда бир сўм-ярим сўм садақа бериб тураман.

Бу совуқ гап ҳазил тариқасида айтилган бўлса-да, бадандан муз югургандай туюлди.

-Нафасингизни иссиқроқ қилинг, яхши гапга ҳам, ёмонига ҳам фаришталар “омийн” деб туришаркан.

-Мен-ку, яхши нафас қиларман-а, лекин Гитлернинг бомбалари фаришталарингизнинг “омийн”и билан ҳисоблашиб ўтирмаса керак.

Улуғ Турсунов бу гапдан аччиқланиб, ташқарига чиқиб кетди. Жалолов эса уруш фалсафаси ҳақидаги фикрларини Мирзакалонга баён қилиб, унинг бошини қотирди. Аввалига Қамишинда кўрганларини айтиб, кўзларига ёш олди:

-Қамишинда нуқул ўзбек ярадорларини кўрдим. Бечора ўзбек аллакимларнинг дашт-сахросини сақлайман, деб қўйдек қирилиб кетяпти! Урушга бўйиндан боғланган итдай келтириб солинаётган, таълим кўрмаган аскар билан ғалаба қозониб бўлмайди. Ҳадемай Сталинград ҳам пайхон бўлади, совет ҳам инига кириб кетади. Совет жангчиларининг фидойилигини мақтаган сиз билан мен эсам аҳмоқ бўлиб қолаверамиз. Дунёд аҳмоқ бўлиб ўлишдан азоблироқ нарса йўқ.

Мирзакалон уни кайфи ошиб қолган, деб гумон қилгани учун ортиқча баҳслашмади.

Эртасига Жалоловни таҳририят партия ташкилотига шошилишда чақириб қолишди. Орадан уч соатча вақт ўтгач, у руҳи синиқ ҳолда қайтди. Мақола ёзиш билан банд бўлган Мирзакалон унга қараб қўйди-ю, аҳволини сезса ҳам, сабабини сўрамай, ишини давом эттирди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, Жалолов чуқур “уф” тортгач, эзгин оҳангда гап бошлади:

-Мирзакалон, бу вагон нимадан ясалган, биласизми?

Мирзакалон саволнинг нўноклигидан ажабланиб, бошини кўтариб унга қаради-ю, лекин жавоб бермади.

-Ғилдираклари темирдан, тепаси тахтадан, дейсиз-да, шундайми? Мен ҳам шу фикрда эдим. Ғилдираклари темирданлиги рост. Лекин тепаси кулоқдан ясалган, билмасангиз билиб олинг.

-Бир гап бўлдими?

-Бир эмас, анча гап бўлди. Яхшиям бу кулоқ эшитганларини Конотопга етказибди, ундан нарига ўтганида мен ҳозир бошқа жойда дабдалам чиқмаган тақдирда ҳам сўроқ қилинаётган бўлардим.

-Бирон ифво чиқибдими?

-Ифво эмас, бор гап. Кечаги ҳазилим редакция ходимларининг душманга нафратини сусайтириб, ғалабага бўлган ҳароратини совутиш мақсадида айтилган экан. Қисқаси, “қўпоровчи” деган жандага ўраб қўйишларига оз қолди.

-Ўша “кулоқ” мен эмасманми, ишқилиб?-деди Мирзакалон.

-Сиздан гумоним йўқ. Агар сиз бўлганингизда уруш сиёсатида катта хатоликларга йўл қўйилаётгани ҳақидаги гапим билан асфаласофилингга жўнаб қолардим. Умуман... ҳеч кимдан гумоним йўқ. Тошкентдалигимда чиройли, силлиқ қаламингиз учун эмас, миллат учун ёна олишингизни, юрагингизнинг тозалигини ҳисобга олиб, сизни танлаган эдим. Сизни тавсия қилганларнинг ҳам юраги покиза. Бизни бир дард бирлаштиради. Аммо дардкаш бўлишдан кўрқамиз. Ҳозирча сиз ҳам “кулоқ”дан эҳтиёт бўлинг. Бу дўзахдан омон чиқиб олсак бас.

Кутилмаган учрашувлар

Мирзакалон ўшанда “фаришталар “омийн” деб юборади”, деб бекорга огоҳлантирмаган эди. Орадан бир йил ўтмай, поезд-редакциялари Днепр соҳилида турганда немис аэроплани ташлаган бомбадан портлаб кетди. Зефо ҳалок бўлди. Жалолов эса яраланиб, мажруҳ ҳолатида уйига қайтди. Айни пайтда юзлаб бомбалар портлаётган жанг майдонида бўлган Мирзакалон эса омон қолди. “Юз йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади”, деб шунга айтадилар.

Бу фалокат Мирзакалонни оғир аҳволга солиб қўйди. Аввал Улуғ Турсунов, кейин Эрберг бошқа хизматга юборилган эдилар. Газетанинг барча ташвиши икки кишининг зиммасида эди. Бу ҳам ҳолва экан, Жалолов кетгач, бош муҳаррир ўринбосари ҳам, таҳририят котиби ҳам, таржимони, ҳарбий муҳбири ҳам, ҳатто техник ходими ҳам ёлғиз ўзи эди. Шундай кезларда барча газеталарнинг муҳаррирлари Москвага чорланди. Гарчи Мирзакалон бу лавозимда бўлмаса-да, бошқа одам йўқлиги учун у ҳам сафарга жўнатилди. Бош Сиёсий Идора томонидан Москвада чақирилган фронтлардаги миллий газеталар редакторларининг кенгаشمасида ўзбекистонлик газетачилардан Рустам Абдурахмонов, Адҳам Раҳматов, Шариф Бўлатов, Расулжон Муҳамедовларни кўриб боши кўкка етди. Улар билан аввалдан таниш бўлгани билан, сирдош, дардкаш эмас эди. Шу боис ўзаро ўтган суҳбатларда сиёсатга алоқадор гап-сўз бўлмаган эди. Фақат бир марта, чой ичиб ўтиришганда Адҳам Раҳмат адабиётдан сўз очиб қолди:

-Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикояларини ўқияпсизларми? Ёзилиши ёмон эмас-ку, лекин жанг тафсилотлари тасвирлари анча саёз-да.

-Уруш кўрмаган одамдан яна нимани талаб қиласиз?-деди Рустам.

-Жанг тафсилоти, жангчи кечинмаларини беришга чиройли сўзлар тизими етарли эмас, дўзах азобини ҳис қилиш керак,-деди Мирзакалон Адҳамнинг фикрини қўллаб.

-Урушни ўз кўзи билан кўрмай туриб ҳам ҳис қилиш мумкинми?- Рустам шундай деб ўз фикрини қатъийлик билан ҳимоя қилди.

-Мумкин,-деди Мирзакалон ҳам бўш келмай,- Лев Толстой Наполеон босқинини кўрмаган эди-ку? “Уруш ва тинчлик”да ҳис, туйғу йўқ, деб ким айта олади?

-Бунинг учун урушни кўрмай туриб ёзадиган одамда Лев Толстой қалами бўлиши керак.

-Толстой қаламини ўзи билан гўрига олиб кетган деб ўйлайсизми? Навойни берган халқдан Толстойдан ўтиб кетадиган ёзувчи чиқмас эканми?

Мирзакалоннинг бу гапи ўтирганлар учун баландпарвоз бўлиб туюлишидан ташқари, ўтмишни соғинишдан ҳам ташқари, сиёсий хато мавжуддай туюлиб, кулимсираб қўя қолишди, мавзуни давом эттиришмади. Ўзбеклар орасидан улуғ рус халқининг буюк ёзувчисидан аълороқ адиб етишмоғи орзуси замиридан ўзгача маънолар оқиб чиқишини барчалари сезиб, суҳбатни бас қилганлари бир томондан яхши ҳам бўлган эди.

Мирзакалон бунини сезиб, чекиш баҳонасида ташқарига йўл олди. Адҳам Раҳмат ҳам шу баҳонада унга эргашди.

-Жангда ўлаётганлар бизнинг зиммамизга катта вазифа юклаб кетишяпти,-деди у папиросини тутатиб.-Агар уруш ҳақиқати ҳақида романлар ёзилмаса, халқ ёзувчилардан рози бўлмайди. Шуларнинг бир нечасини сиз ёзишингиз керак бўлади.

-Нима учун мен? Нима учун Адҳам Раҳмат эмас?-деди Мирзакалон ҳазил оҳангида.

-Сиз бадиий адабиёт майдонига кириб келгансиз. Мен эса публицистман. “Уруш ва тинчлик” даражасида асар ёзиш учун Қодирий қалами керак, Чўлпоннинг эхтироси билан қалби керак. Сизда иккови ҳам бор. Чўлпоннинг шогирдидан талаб катта бўлади.

-Қайси Чўлпон? Миллатчи, халқ душмани Чўлпонни айтяпсизми?

Бу гапни эшитиб Адҳам Мирзакалонга норози қиёфада қаради. Сўнг бош чайқаб, деди:

-Биз ҳозир икки киши гаплашяпмиз. Орада учинчи одам бўлса, шундай десангиз айб ҳисобланмасди. Биламан, оғзингиз куйган, қатикни ҳам пуфлаб ичасиз. Лекин ҳақиқат

битта – кўз юмишга ҳаққимиз йўқ. Демак, уруш ҳақидаги романни биринчи бўлиб сиз ёзасиз.

-Нима, роман ёзишга сизнинг кучингиз етмайдими? Ўзингизга ўзингиз ишонмаяпсизми?

-Гап кучда, ишонишда эмас. Мен бир қарорга келиб қўйганман. Тирик қолсам, урушдан кейинги вазифам тайин: ўзингиз ҳам кузатаётгандирсиз, юзлаб аскар йигитларимиз номсиз қабрларга кўмиб ташланишяпти. Уйларига “бедарак йўқолди” деган икки сатр хабар юборишяпти. Урушдан кейин ўша “бедарак” қаҳрамонларнинг номини тиклашга ҳаётимни бағишлайман.

-Адҳамжон, агар малол олмасангиз вазифангизга жиндек таҳрир киритсам,-деди Мирзакалон қувлик билан,- Урушдан кейинги биринчи вазифангиз, уйга қайтишингиз билан тўхтовсиз равишда тўй қилсангиз-у, ҳаётингизни биринчи галда умр йўлдошингизга бағишласангиз. Қайлиғингиз сизни соғингандан соғингандир, хат ёзавериб чарчаб ҳам кетгандир.

-Кунда бўлмаса ҳам ҳафтада икки-уч хат ёзиши рост,-деди Адҳам маънос кулимсираб,- ўзим ҳам қанот чиқарсаму учсам деб яшаяпман.

Шундан сўнг мавзу оила соғинчларига кўчди. Уларнинг суҳбати қоронғулик бағрига сингиб кетди, ҳеч кимга ошкор бўлмади.

Қалам аҳли орасида сиёсий мавзуда гап очилмагани терговчига маълум экан шекилли, сўроқ пайтида “улар ким эди, миллий масалада нималар дейишди?” деб қийин-қистовга олмади. Уни кўпроқ Мелиев, айниқса Фозил билан бўлган учрашувлар тафсилоти кизиқтирарди.

Мелиевни кўргандаги қувончи рост. Кучоқлашиб кўришгани ҳам рост. Москвага йўл олганида фронтчи газетачилар орасида ватандошларини кўришга умиди бор эди. Лекин Тошкентдан келган қалам аҳли билан учрашуви етти ухлаб, бир тушига кирмаганди. Биринчи қамоқ муддатини ўтаб чиққанидан кейин Ўзбекистон Давлат нашриётида ишлаб юрганида орттирган кадрдони шу Мелиев эди. Мелиев билан хизматдагина эмас, ишдан сўнг ё иш ораларида палов сузилган товоқ атрофида ҳам ҳарвақт бирга бўлишарди. Терговчи “Мелиев билан қачон танишгансиз, у ҳақда фикрингиз қандай?” деб сўраганида “Мелиев “Ўздавнашр” партия ташкилотида секретар бўлиб турган кезларида ҳам, кейин “Қизил Ўзбекистон” газетаси редакциясининг партия ҳаёти бўлимида ишлаб юрган пайтларида ҳам, миллатчи деган шаъним борлигига қарамай, менга ўзини ҳамиша яқин тутар эди. Ҳақиқат, адолат хотири учун эътироф этишим керакки, Мелиевдан, у билан танишганимиздан то Совет Армияси сафида чет элга ўтганимизгача, бирон “антисовет” гап эшитган эмас эдим. Москвада бахтли тасодиф туфайли кўришганимизда ҳам фақат Тошкентдаги шўхликларимизни, бирга қилган паловхўрликларимизни эслашдик”, деб жавоб берган эди.

Мелиев “ўлдирса ҳам ош ўлдирсин”, дегувчи тоифадан эди. Урушдан кейинги улфатда ҳам ҳозир у нозир бўлган бу дўст “ундирком” деган ҳазил атамани эшитиши билан хахолаб кулиб, шу-шу тилдан қўймайдиган бўлган эди. Эллигинчи йил адоғида қамоққа олинунига қадар “ундирком” Мирзакалон учун ҳазил атама эди. Бу ҳазилнинг сиёсий атамага айланиши ҳам ўша айни ижодкорнинг “хизмати” эканини дастлабки сўроқлар даврида у тасаввур ҳам қила олмас эди.

Қирқ учинчи йил охиридаги ўша қувончли учрашувда бирон бир фолбин келиб, ҳали бу дўстингдан ҳам хиёнат кўрасан, деса Мирзакалон уни ифвогар ва фитначи деб билиб, уриб ташлаши ҳам мумкин эди. Мирзакалоннинг омади кулиб, Ўзбек совет адабиёти ўн кунлиги байрамнинг охириги тадбирларида иштирок этиш бахтига эришди. Биринчи

учрашув куниёқ Мелиев уни қалам аҳли жойлашган “Москва” меҳмонхонасига бошлади. Деразаларидан Кремль, Ленин мавзолеи кўриниб турадиган меҳмонхонада Ғафур Ғулом, ўшлик дўсти Иззат Султон, хонанда Карим Зокировларнинг ширин улфатига қўшилишди. Мирзакалон сувдонидаги спиртни ўртага қўйгач, улфат янада жонланди. Мелиев чўнтагидан карта чиқаргач, “йигирма бир” кимор ўйини бошланиб, ҳамманинг диққат-эътибори ўртадаги пулга қаратилди. Гарчи ўйин, жиддий кимор эмас, ҳазил-хузул, дўстона тарзда бўлса-да, ютган одам ютқизганга қайтариб бериши шартлиги таъкидланиб турилса-да, эҳтирослари ҳақиқий эди. Мирзакалоннинг қўли баланд кела бошлагач, Ғафур Ғулом “Бу капитан икки қултум спирт қуйиб бериб шўримизни қуритяпти-ку? Иззат, Тошкентга пиёда жўнаймиз шекилли?” деб кулди. Мирзакалон ютиб олган пулларини ўртага қўяётганда Мелиев Ғафур Ғуломга қараб жилмайди-да, эркалаш оҳангида хиргойи бошлади:

Зумуррад чамбар ичра қатра олмосдир қулоғида,
Суман баргида шамбнам аксидир, ё кўз булоғида
Демам шабнам, қамар атрофида зийнатли кавкаблар,
Иқомат тузмиш ул юлдуз ики абру қирғоғида.

Карим Зокиров қўшиқ сўзларини билмагани учун хиргойига қўшила олмади. Бирок, тек ўтиролмай, ликопчани олганича чертиб, жўр бўлди. Бундай ўзбекона улфатни соғинган Мирзакалон Мелиевга қўшилди. Санъат ишқи унга отасидан ўтган. Исмоилхўжа дутор чертишда Андижону Ўшга донг таратган эди. Тўнтаришлар бошлангунга қадар Холхўжа жўрабоши бўлган улфатнинг булбули саналарди. Холхўжа қўлига қурол олгандан кейин ҳам кўнгли тусаган кезлари Исмоилхўжани қароргоҳига топдириб келарди. Четга ўтиб кетишда уни ҳам даъват қилди, лекин “деҳқон одамга четда нима бор?” деб Исмоилхўжа унамаган эди. Турли улфатларга чорланавериб жонига теккач, охири дуторини бир уриб синдирган, шундан сўнг унинг таронасини, хиргойисини биров эшитмаганди. Гарчи дуторни уриб синдирган бўлса-да, санъати ўғли Мирзакалонга, қизи Санобарга ўтганди. Исмоилхўжа фарзандларининг Тошкентда ўқиб юрган кезлари ҳаваскорлик саҳнасида олқиш олаётганларидан беҳабар эди. Мирзакалон Кремль ёнидаги меҳмонхонада сархуш ўтирган онда ўша ҳаваскорлик саҳнасини, унда оққуш каби сузувчи биринчи муҳаббати Ҳамидахонни эслаб, Мелиевга беихтиёр жўр бўла бошлаган эди. У қўшилгач, Мелиев жим бўлди. Мирзакалоннинг ширали овози Карим Зокировни сеҳрлаб, ундан кўзини олмади. Мирзакалон давра аҳлини мафтун қилаётганини сезмай, кўзларини ярим юмиб куйларди:

Шарафли бахт эрурим, ҳар нафасда ёр юзин ўпгай,
Агар тун бўлса нозик ҳалқалар икки яноғида.
Ҳамиша мен Ғуломий сирғага соҳиб у дилбарнинг,
Неча кундирки, Чустий икки балдоқнинг сўроғида...

Қўшиқ ниҳоясига етгач, Карим Зокиров ликопчани доира каби чертиб, завқ билан “Дўст! Яш-шанг, капитан!” деб қўйди.

Ғафур Ғулом ҳам ҳузурланиб, тебранди-да, кўзларини айёрлик билан қисиб ҳазиллашди:
-Бу эротик шеърни қаердан кавлаб топдиларинг? Ўзимнинг ҳам эсимдан чиқиб кетувди.
-Андижонда ёзилган шеърни андижонликлар унутишмайди,-деди Мирзакалон қувлик билан.

Ўзаро ҳазил оҳангини Иззат Султоннинг кескин ва жиддий гапи бўлди:
-Ғафур ака, сиз бағрикенг одамсиз. Лекин дуч келган одам билан мушоира қилишингиз

ярашмайди. “Тенг тенги билан” бўлиши керак. Мушоира қилган шоирингиз сиздай покиза бир одамнинг шаънига балчиқ чаплаб қўйиши мумкин.

Бу гапни эшитиб, Ғафур Ғулом қошларини чимирди:

-“Тенг тенги билан” бўлгани яхши. Лекин “кенгга кенг дунё” деган гаплар ҳам бор. Кенгроқ бўлаверинг Иззатвой.

Бу сўз олишуви Мирзакалонга ўткинчи гапдай туюлган эди. Бу ердан чиқишгач, Мелиев уни яна бир хонага бошлади. Хона соҳибини “Республика соғлиқни сақлаш халқ комиссари” деб танишдирди-да, “Ака, Қизил Байроқ ордени билан мукофотланганингизни эшитиб, дўстимиз Мирзакалон сизни фронтчи ўзбек жангчилари номидан табриклаш учун атай келибдилар”, деди. Мирзакалон бу кишини биринчи марта кўриши, янгиликни ҳам энди эшитиши эди. Шу боис бир оз гангиб турди-да, кейин совуққина қилиб “Ҳа, табриклаймиз, қутлуғ бўлсин”, деди. Хона соҳибини танимаса-да, унинг меҳмонини яхши биларди. “АҚД” баҳонаси билан уни турмага тикқан Фозилнинг Халқ комиссари билан коньяк ичиб ўтириши уни лол қолдирди. Фозил қизишиб ўтиргани учунми ё Мирзакалонни кўриб, эски хотиралар юкидан юзи қизариб кетдими, билиш мушкул эди. Мирзакалон кўришгач, ундан сал наридаги бўш ўринга ўтирди. Фозил бир неча дақиқа бошини қўйи солиб ўтиргач, ўрнидан кўзғолиб, унинг ёнига келиб, меҳрибонлик билан ҳол-аҳвол сўради. Мирзакалон эски адоват, эски кек ўтини ўчиришга ҳаракат қилиб, яхши муомала қилди. Фозил унинг очиқ-чочиқ гаплаша бошлаганидан қувониб, Ёзувчилар союзи бераётган зиёфатдан кейин “Метрополь” меҳмонхонасига келиб, у билан кечалашини илтимос қилди.

Халқ комиссарининг орденини “ювиш” зиёфатида коньяк билан кайфни чоғлаб, даҳлизга чиқишганда Мирзакалон ҳамшаҳри Комилни кўрмоқчи бўлди. Комил Яшин билан Ҳалима Носирова қўнган хона эшиги очик эди. Мирзакалон аста тақиллатишига жавобан ичкаридан “кираверинг”, деган таклифни эшитиб, ҳижолатсиз кириб келди. Эр-хотин кутилардаги меваларни саралаш билан банд эдилар. Йўлда уриниб қолган олма-ю, нок, анорларни алоҳида ажратиб қўйишган эди.

-Зиёфат қуюқ бўлади шекилли?-деб ҳазил қилди Мирзакалон, улар билан сўрашиб олгач.

-Зиёфатмас,- деди Яшин қаергадир шошилаётганини яширмай. –Ҳалимаҳоннинг устозларини бир йўқлаб қўяйлик.

-Мирза ака, мевалардан олинг, олмаларни соғингандирсиз?-деди Ҳалима уринган олмаларга ишора қилиб. Хотинининг лутфини амалга ошириш учун Яшин қуртлаб, эзилган иккита олмани олиб дўстига узатди. “Катта ҳурмат билан қилинган бу меҳмондорчилик” Мирзакалонга малол келди:

-Мен ҳамшаҳарларимни соғинувдим. Олма Украинада ҳам кўп. Шираси бизникидан қолишмайди. Айтмоқчи, бу йил Ўзбекистондаги меваларга қурт тушиб кетганмиш, деб эшитувдим. Тағинам, омадингиз чопиб, битта-иккита яхшисини топибсизлар. Устозингиз хурсанд бўлади.

Шундай дегач, бу ерга кирганига афсусланиб, совуқлик билан ҳайрлашди-ю, чикди. Ёзувчилар союзига аъзо бўлгани учун уюштирилаётган зиёфатга тортинмай борди. Юртдошлари билан чакчақлашиб, соғинч ўти ҳароратини бир оз бўлса-да, пасайтириш илинжи билан даврага қўшилди. Зиёфатга олий мақомда тайёргарлик кўрилган эди. Тўкин дастурхонни кўрган одам бир неча юз чақирим нарида қирғин бўлаётганига, атрофда одамлар очликдан қақшаётганига ишонмаслиги мумкин эди.

Бўш жойга ўтирган Мирзакалон ёнидаги одамни кўрди-ю, яқиндагина Ғафур Ғулом даврасида тилга олинган шоирга қўшни бўлишдан негадир юраги ғашланди. Ёзувчилар,

айниқса фронтдаги адиблар оиласининг моддий таъминотига ғамхўрлик қилиши лозим бўлган Адабиёт фондиди бошқарувчи бу шоирнинг хотинларга шилқимлиги кўп қатори унга ҳам маълум эди. Лекин урушгача бўлган давр мобайнида улфатчилик қилмаган, ораларида гап-сўз қочмаган эди.

Кўнгилик ҳеч қачон алдамайди, бу сафар ҳам шундай бўлди. Ёнма-ён ўтиргандан кейин гаплашиш керакми – керак! Уёқдан-буёқдан гаплашдилар. Гап орасида Мирзакалон оиласини соғинганини, болаларини кўргиси келаётганини айтди. Шунда у шоир маънодор қилиб кулимсанди-да, ё мастликдан ё безбетликданми деди:

-Хотинлар у ёқда жудаям сарғайишиб қолгани йўқ, хурсанд қилиб турибмиз...

Бу гапни эшитган Мирзакалоннинг қони миясига урилди, кўзлари ғазабли нафрат билан ёнди:

-Кимларнинг хотинини хурсанд қилиб турибсиз?-деди қалтираганини сездирмасликка тиришиб. Шоир унинг човутга хезланган қоплондек ҳолатини сезмади шекилли, ошкор тубанлик билан:

-Умридан барака топсин, Адҳам Раҳматнинг чаросдек ширингина қайлиқчаси бор экан...

Бу ҳақоратли сўзлар Мирзакалоннинг эс-хушини олди. “Биз, азиз болаларимизни, севгили хотинларимизни ташлаб, фронтда не-не азоблар чекиб юрсагу, бунга ўхшаган бир тўда бузуқи энг разил пасткашлик билан овора бўлса?! Бузуклиги етмагандай, ўз оғзи билан фронтчига мақтаниб ўтирса?!” Шу ғазаб ўтида ўзини йўқотиб, тўппончасини қинидан қандай суғурганини, чап қўли билан шоирнинг ёқасидан олганини ўзи ҳам сезмай қолди. Тўппонча тепкисини босишга улгурмади. Уни тез ажратиб олдилар. Меҳмондорчиликда ҳурматли кишилар кўп эди. Айниқса тўрда ўтирган генерал Собир Рҳимовнинг ажабланиб қараши Мирзакалонга таъсир қилди. У ўтирганларга вазиятни тушунтира олмасди. Қилган тезлигидан ва эътиборли жойда кўтарган хунук жанжалидан уялиб, зиёфатдан чиқиб кетди. Совуқ кўчада бир оз дайдиб юрди. Кейин кундузи ичилган спирт кайфи тарқаб, Фозилнинг таклифини эслади-да, “Метропол” меҳмонхонаси томон юрди. Фозил уни кутаётган эди. Шу учрашув баҳонасида ўтмиш доғларини бутунлай ювиб юбориш мақсади бормиди, ҳар ҳолда, шоҳона бўлмаса-да, икки кишилик дастурхонни шай қилиб қўйганди. Унинг ёзувчилар зиёфати ҳақидаги саволига Мирзакалон тайинли жавоб қилмади. Нохуш воқеани ҳам тилга олмади. Бунинг ўрнига яқинда ВКП(б) аъзолигига номзод бўлиб қабул қилинганини айтди. Фозил уни қучиб, астойдил табриклади. Сўнг ичиш бошланди. У учрашувдан Мирзакалон фақат шуни эслайди ҳалос. Алам билан ичилавергач, қайси эс-хуш эгасига итоат эта оларкан? Ўшанда Фозил келажакда юқори мартабалар кутаётганини башорат қилган эди, агар турмадаги бу хонада якка-моховдек кун кўриш юқори мартабага кирса, демак, тўғри айтган экан.

“Дастаси ўзимиздан...”

Дастлабки сўроқ кунлари терговчини ўша учрашув кўп қизиқтирди. Мирзакалон ичиб, маст бўлиб қолишига шоирнинг гапи сабаб эканини айта бошлаганида терговчи унинг юзига бир тарсаки тушириб, гапини бўлган эди:

-Бу шоирингни менга пеш қилаверма. Унинг кимлигини яхши биламиз. Бесоқолбозлиги учун у бошқа ерда жавоб берапти. Дўрмондаги боғдан Тошкентга қайтишда Ҳамдамов ҳам ўша шоирни отиб ташламоқчи бўлгани ҳам бизга маълум. Лекин биз бунақа ирқит ишлар билан шуғулланмаймиз. Бизга “АҚД”даги дўстинг билан нималарни гаплашганингни айтиб бер!

Бу шунчаки таҳдидми ё биронтасидан чақув бўлганми? Ё Фозилнинг ўзи эски ҳунаридан

тонмай, тўқиб-чатиб етказганми? Унда нималарни тўқиган экан? Уйдирманинг маъносини билганида айтмаган гапларини “айтдим” деб иқрорнома ёзиб берарди. Энди нимани ёзсин? Ҳарбий сирни ошкор қилдим, десинми ё “Туркистон легиони”га қочиб қолишга даъват қилдим” десинми?

Москвадаги ҳам қувончли, ҳам ғашли кунлар ортда қолиб, фронтга қайтди. Унинг кўнгли фақат бир нарсадан хотиржам эди. Мелиев билан хайрлашаётганида таҳририятда бир ўзи қолиб қийналаётганини айтиб “Агар сизга ҳам чақирув қоғози келаётган бўлса, газетамиз ихтиёрига чақириб олайликми?” деганда Мелиев бу таклифни қувонч билан қабул қилганди. Мирзакалон поезд-редакциясига етиб келиши билан “Красная Армия” газетасининг Бош редакторига таклифини етказди. Мирзакалон билан синашта бўлган Потапов ўша куниёқ Фронт Сиёсий бўлими орқали Меливни таҳририят ихтиёрига чақиртирди.

Мелиевнинг келишини кутиб юрган кезлари, киш кунларининг бирида газетанинг янги сонини тайёрлаб ўтирганида тиббий хизмат капитани кийимидаги бир одам кириб келиб, ўзбекчалаб саломлашди.

-О-о, Мирзакалон, эсон-омонм бормисиз? Кўришган жойимизни қаранг-а! Қор тиззадан, совуқ елкадан,-деб чакчақлашиб кўришди.

Мирзакалон танимагани бу кишига одоб билан муомала қилди, уни “Қизил Армия”га редактор ўринбосари бўлиб келган кишидир, деб ўйлади. Капитан ўтирди, исмини айтди: Қодир Тоҳиров.

-Юсуф Тоҳирийнинг авлодларидан эмасмисиз?-деб сўради Мирзакалон, ундан кўз узмай.

-Ҳа, мен у кишининг амакиваччалари бўламан. Мени танимадингизми? Мен эса сизни яхши танийман.

Мирзакалон уни аввал кўрмаган эди. Шунга қарамай, Юсуф Тоҳирийнинг қариндошини ўзига яқин олиб суҳбатлашди. Фронт орқа томонида санитар назоратида хизмат қилаётган Тоҳиров эртасига ҳам келди. Икки-уч кундан кейин яна келишга ваъда бериб хайрлашди-ю, бироқ, ваъдасини бажармади. Уруш шароитида ихтиёри ўзида бўлмаган офицердан бунинг учун гина қилинмайди. Мирзакалон кутилмаганда учрашиб, тез ажрашган юртдошини кўриш умидида юрди. Орадан ойлар ўтиб, фронт чизиғи Полша ерларига кўчган пайтда Мирзакалоннинг ўнг қўли ўз-ўзидан ишламай қолди. Тиббий бўлимга мурожаат қилган эди, хасталик сабабини асабдан деб билиб, Белая Подляскага жойлашган госпиталга шошқич равишда жўнатишди. Даволаниб ётганини бировдан билдими ё ўз иши билан госпиталга келиб, иттифоқо кўриб қолдими, ҳайтовур Тоҳиров Мирзакалоннинг рўпарасида кутилмаганда пайдо бўлди. Мирзакалон туғишганини учратгандай қувонч билан кўришди. Госпитал йўлкасида кезишиб, узоқ гаплашди.

Тоҳиров Чўлпоннинг кўп шеърларини ёд билар экан, кўзларини ярим юмиб, ҳаяжон билан ўқиди.

Менинг ўйимми қора? Ёки юрт кўкида булут,
Қуюқ булут тўдаси қонли ёш тўқиб йиғлар?
Менинг бу хаста дилимни яна нечун тиғлар?
Меним-да кўксима боқмоқчи истар ул бир ўт?
Бўғиқ, қисик бу кўнгил кучли ўт билан ёнадир.
У ўт орасида юртнинг хаёли жонланадир...

Сатрларни ўқигач, бир зум тин олди, хўрсинди, сўнг деди:

-Чўлпон ўз номига муносиб – ёруғ юлдуз, шеърят оламида ҳамиша чарақлаб турган қуёш!

Мирзакалон сўз айтишга улгурмай, у яна шеър ўқий бошлади. У Чўлпон шеърларини ўқиганда, ўзи ҳам шоирдай, сўз торининг юқори пардаларига кўтарилар, сўнг эса фикрини баён қиларди:

-Чўлпон Навоий, Фузулий, Фирдавсий, Низомий каби ўлмас, абадий ҳаёт шоирлари ичида бизга яна ҳам яқин, биз учун яна ҳам ширин, қадрдон, жонажон шоирдир! Чунки у бизнинг куллик кунларимизни буюк ҳасрат, зўр фарёд билан ҳардам ёдимизга солиб турган, озодлик йўлида азиз жонини аямай курашга чорловчи созини қўймаган улуғ инсондир!

Мирзакалон Тоҳировнинг қизишиб, куйикиб айтган сўзларини батамом тасдиқлаб:

-Шундай улуғ инсон кетди-я!-деди афсус билан.

Бу тасдиқ Тоҳировнинг бошқа дардларини очиб юборди. Энди у бошқа миллат фидойиларини ҳам эслай кетди:

-Э-э, Чўлпонгинам! Миллат отахони Мунаввар қори, Абдулла Қодирий, Фитрат, Боту, Элбек... булар қани? Қайси ялмоғизга ем бўлди булар?

Орага тушган ҳаяжонли қисқа сукунатдан кейин Қодир Тоҳиров аччиққина кулди-да, тишларини ғижирлатиб деди:

-Русчасига “По шучьему велению” деганидек, “оғамиз”нинг буйруғи билан ўлдирилди.

Тоҳировнинг бу гапларни қўрқмасдан очиқ айтиши Мирзакалонда “бу одам махсус бўлимнинг хуфяси эмасми?” деган шубҳа уйғотди. Тоҳиров ундаги бу ўзгаришни сездими, аянч билан жилмайди:

-Мендан ҳавфсираманг, қўрқманг,-деди.- Сизнинг кимлигингизни билганим учун дардимни тўқяпман. Агар дардимни тўқмасам ёрилиб кетишим керак. Одам одамга ишонмаса... қандай замон бўлди! Ўлганимизда ичимизни ёриб қарашса, дарддан ириб-чириб кетганини кўришармикин? Осмоннинг устунни йўқлиги маълум. Лекин миллатнинг устунлари бўлади. Бу устунлар кесилди... Мирзакалон, сиз уларга яқинроқ эдингиз. Нега кесилди бу устунлар? Бир-бирларининг илдизларига болта урдиларми? Эшитганмисиз: бир ўрмонда болта пайдо бўлиб, дарахтларни бир бошдан кеса бошлабди. Шунда дарахтлар нажот илинжида қари эманга бориб, маслаҳат сўрашибди. “Болта деганларинг нимадан ясалган?”-деб сўрабди қари эман. “Темирдан”, дейишибди. “Дастаси-чи?”, деб сўрабди қари эман. “Дастаси оғочдан”, дейишибди. Шунда қари эман афсус билан “Дастаси ўзимиздан экан, нажотдан умид йўқ”, деган экан.

-Дастаси ўзимиздан бўлганлар ҳам бор эди. Бирок, улуғларимиз орасида нифоқ бўлмаган. Устоз “Кеча ва кундуз”ни менга ўқиб бериб фикримни сўраганларида ҳаяжонланиб “Қодириёна ёзилибди”, дедим. Шунда устоз бош чайқаб, эътироз билдирдилар. “Қодирий қўл узатиб етиб бўлмайдиган юлдуз, Худо бунақа улуғ зотни улуғ халққа неча юз йилда бир беради”, деганлари ҳозиргача қулоғим остида жаранглаб турибди. Бир-бирларини бу қадар улуғлайдиган улуғ зотлар қўлларига болта оладилар, деб ўйлашлик хато. Уларнинг қўллари болта учун эмас, қалам учун яратилган эди. Вазифаларига хиёнат қилмадилар.

Урушдан кейин Тоҳиров билан Юсуф Тоҳирийнинг уйида кўришишди. Бирок, атрофда одамлар кўп бўлгани учун дардлаша олмадилар. Фақат кўз қарашлари билан госпиталдаги учрашувни эслаган бўлдилар.

Уруш йиллари кўнгилни эзадиган воқеалардан ташқари хуш ёқадиганлари ҳам бўлган. Лекин турманинг бир кишилик камерасида ўтирган Мирзакалон алҳол буларни ёдга олишга уринмайди ҳам. Унинг хаёлини фақат терговчини қизиқтираётган воқеаларгина банд этган. Терговчи Тоҳировга доир гаплар билан кўпам қизиқмади. Демак, госпиталдаги учрашув баёнини четлаб ўтса ҳам бўлади. Балки, “Янги Туркистон” журналига кўпроқ тўхталгани маъкулмикин? Лекин бу журналга тегишли махфий гап йўқ. Ўша кунларнинг ўзидаёқ маълумот тегишли идорага берилган эди-ку?

Сиёсий бўлим аралашган иш битмасдан қолмайди - қирқ тўртинчи йилнинг эрта баҳорида Мелиев фронт газетасининг таҳририяти ихтиёрига келди. Ярим йил мобайнида катта фронт газетасини бир ўзи чиқариб қийналиб кетган Мирзакалоннинг юки енгиллашди. Мелиев ошхўрликда тенгсиз улфат эди, бироқ миллат тақдирига доир масалада ҳамфикр, ҳамдарад эмасди. Шу боис, бу мавзуда сира гаплашмас эдилар. Мелиев тажрибали газетачи, садоқатли коммунист сифатида вазифасини аъло даражада бажарарди. Полша ўрмонзори ёқасидаги кичик бекатга жойлашган вагон-редакцияларида мақола ёзиб ўтирганида рус редакциясининг рассоми Мирзакалонга бир журнал ва бир китоб узатди: -Фашистлар ташлаб қочган ертўлада ётган экан, назаримда сиз тушунадиган тилда ёзилганга ўхшайди, кўринг-чи,-деди у.

Рассом келтирган журнал ва китоб, ҳақиқатан, у тушунадиган тилда, яъни “туркистонча” ёзилган, немис алифбосига мослаштириб лотинча ҳарфларда босилган эди. Бундай топилдиқнинг ўзича ўрганиши, қизиқиши ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлигини билгани учун Мирзакалон варақлаб ўтирмай, тўғри редактори полковник Потапов хузурига кирди-да, расмий равишда, ҳарбийчасига воқеани баён қилди. Потапов аввал журнални, сўнг китобни варақлаб кўргач, ҳеч нарса тушунмагани учун Мирзакалонга қайтариб, синчиклаб ўқиб чиқишни ва қисқа мазмунини рус тилида баён қилиб ёзиб беришни топширди.

“Янги Туркистон” журнали қирқ тўртинчи йилнинг июлида Берлинда чоп этилган эди. Унда асосан миллий-сиёсий масалалар ўрин олганди. Уларда Мирзакалоннинг кўнглидаги гаплар ёзилган, ҳақиқат акс этган бўлса-да, “Ватан хоинлари, бир тўда қочқинди, Гитлер ювиндихўрлари, сотқин миллатчилар шайқаси томонидан тўқилган тўхмат сатрлари”, деб баҳолашга мажбур бўлди. Рассом бу журнал ва китобни ертўладан топиб олдим, дегани билан Мирзакалон унинг самимийлигига ишона олмас эди. Фронт махсус бўлими унинг “АҚД” бўйича камалганини билади. Турли масалаларда бир неча марта “ширин суҳбатга” чорлаган. Яна бир фитна, бир иғво билан синаб кўрмайди, деб ким айта олади? Шубҳасизки, Мирзакалон ёзиб берган баён уларнинг кўлига бориб етади. Ўртада фитна бўлмаган тақдирда ҳам, улар журнал билан китобни бошқаларга ҳам кўрсатадилар ва икки (ёки уч) фикрни таққослаб ўрганадилар.

Китоб “Равшан” имзоси билан ёзилган воқеий ҳикоялар тўпламидан иборат эди. Мирзакалонга ёзувчининг услуги танишдай туюлди. Бу таҳаллус ҳам унга янгилик эмасди. Бу борада бир фикрга келишга иккиланиб турганида Мелиев сафардан қайтди. Жалолов жанггоҳга қилган сафаридан қайтган кезлари жангчиларнинг аҳволидан эзилиб гапирарди. Мелиев эса унинг акси, сафар таассуротлари кўтаринки руҳда бўларди. Ёзган мақолалари ҳам шу мартабада эди. Мелиев бу гал ҳам одатига хиёнат қилмади. Ўзбек жангчиларининг қаҳрамонлик намуналари кўрсатаётганини жўшиб гапирди. Мирзакалон ўзбек жангчиларининг мардлигини ҳеч қачон инкор қилган ёки гумон остига олган эмас. Юзларча ўғлонларнинг қаҳрамонлик мартабасига лозим кўрилгани ҳазилакам гап эмас. Унинг ўзи ҳам ёзган мақолаларида бу ботир ўғлонларни самимий тарзда олқишлаган. Жанггоҳларда содир бўлиб турадиган адолатсизлик эса қалбига тикандек санчилганича

колаверган. Жалолов билан бу ҳақда гоҳ-гоҳ дардлашиб турарди. Бирок, “Бедарднинг олдида бошимни оғритма”, деган ҳикматга амал қилиб, улфати Мелиев билан бу масалада сўз юритишга кўнгли бормасди.

Мелиев таассуротларини мухтасар қилгач, стол устида турган журнал билан китобга диққатини қаратди. Журнални олиб varaқлади, қаердан ва қандай келиб қолганини сўраб билгач, китобни ўқишга киришди.

Бу онда Мирзакалон каравотига чалқанча чўзилиб, қўлини бошига болиш қилганича ўйга толди: худди шу ерда бир неча кун аввал унинг ватандошлари бўлишган. Мирзакалон уларни эҳтимол танир. Эҳтимол, урушдан олдин қаердадир қайси бири биландир чой ичишгандир. Энди уруш тарозусининг бир палласида ўзи, бошқа палласида эса “Равшан” деб имзо чекувчи адиб турибди. Мирзакалон ҳамиша миллат озодлигини орзу қилган. Лекин бу орзуга етишмоқ йўлини билмаган. “АҚД” туфайли қамалиб чиққач, сингандай бўлди, аммо қалб тўридан ўрин олган орзусидан воз кечолмади. Гарчи томирларида сиёсатчи қони оқмаса-да, ҳар бир масалага ижодкор сифатида эҳтирос билан баҳо бериб, қизиққонлик билан хулоса чиқарса-да, урушга келгач, адолат қай томонда эканини фарқлай олди. Юз минглаб ўзбек ўғлонлари юрак қонини тўкаётган кунларда, ота юртда миллионлаб юртдошлари қон қусиб ишлаётган кезларда бу уруш сабабчиси фашизмни ёқлаши мумкин эмасди. Фашизмда ўз миллати озодлигини кўриш нодонлик эканига аллақачон иймон келтирганди. У бир тобеликни иккинчи тобелик билан алмаштиришни эмас, чинакам юрт озодлигини орзу қиларди.

Мелиев китобни бош кўтармай ўқиб чиқди-да:
-“Равшан”нинг кимлигини билдингизми?-деб сўради.

Мирзакалон “мен билолмадим, билсангиз айтинг”, дегандай қараб қўйди.
-“Равшан” деганлари уруш бошларидаёқ бедарак бўлиб кетган хоразмлик шоир Матёқуб Абдуллаев бўлади,-деди Мелиев, катта бир кашфиёт қилиб шодланган одам каби фахр билан.
-Гапингизнинг оҳангидан бунга ишончингиз қатъийга ўхшайди. “Особист”га буни исбот қилиб бериш керак,-деди Мирзакалон қаддини кўтариб.
-Исботи қийин эмас. Матёқуб урушдан аввал шу таҳаллусда “Муштум”га мақолалар ёзиб турарди. “Равшан”нинг айнан Матёқуб эканини мана бу тўпламдаги Мажидий ҳақида ёзилган ҳикоя ҳам тасдиқ этади. Матёқуб Мажидийнинг яқин ўртоғи эди. Мажидийнинг қамоққа олинишида иштирок этган бўлса ажаб эмас.

Мелиев ҳеч қандай кашфиёт қилмади, фақат Мирзакалоннинг таҳминини тасдиқлади халос. Мирзакалон туни билан ўтириб, Потаповнинг вазифасини бажарди: нонуштадан сўнг таҳлил баёнига қўшиб китоб билан журнални ҳам топширди. Ўз вагонига қайтганида Мелиев сафарда тўплаган маълумотлари асосида мақола ёзишни бошлаган эди.
Мирзакалон киргач, унга ўгирилиб қараб сўради:

-Редактор нима деди?
-Нима дерди? Дарров махсус бўлимга жўнатди. Унга бош оғриғининг нима кераги бор? Бош оғриғи, оғайнижон, бизга аталган. Эрта ё кечи билан индинга “особист” билан учрашувга тайёрланаверинг. Ё биронтаси келади ё чақиртиришади. Чақиртиришса билинги, масала жиддий. Бу едагилар, шундай ҳол юз берса, йўлга отланишганда эҳтиётдан хайрлашиб, сўнг кетадилар. “Особист”нинг бошида нима гап, қандай режа борлигини ҳеч ким билмайди. Агар сизни чақириб қолишса, Матёқубни танимаслигингизни айтганингиз дуруст.
-Мен коммунистман, тўриси айтман. Менга бало ҳам урмайди. У билан ошхўрлик

килмаганман, хиёнатига ҳам шерик эмасман. Ундан нафратланаман.

Мирзакалон буни эшитиб, урушдан аввалги улфатчиликларда Мелиев тез-тез такрорлашни яхши кўрадиган гапни эслади. Ош сузиб келинган, Мелиев лаганга қўл узатишдан олдин “Коммунистчасига ишлаймиз ва коммунистчасига ошалаймиз”, деб кўярди. Буни ҳазил деб қабул қилишса-да қилишмас эди. Мелиевнинг ҳозирги гапи ундаги оҳангдан анча фарқ қиларди.

-Бу гапингизга мен юз фоиз ишонаман. “Особист” ҳам ишонар, деб умид қилишдан ўзга чорам йўқ,-деди Мирзакалон.

Мелиев унинг бу ҳақда гаплашиш истаги йўқлигини сезиб, ишини давом эттирди. Беш-ўн сатр ёзган, тўхтаб, яна Мирзакалонга ўгирилди-да, воқеий ҳикояларнинг бадиий савияси ҳақида гапира кетди. Мирзакалон уни диққат билан эшитган, фикрини лўнда ва қисқа баён қилиб қўя қолди:

-Асарнинг тили тил эмас, тили кесилган кишининг дулдирари. Чулчут тили бундан аъло!-деди.

-Сиз ёзувчи кўзи билан ўқиб, танқид қиляпсиз. Лекин оддий ўқувчи сиз кўрган камчиликларни сезмайди ҳам. Унинг учун тасвирланган воқеа муҳим, айтилаётган гап муҳим.

-Агар тасвир гўзал бўлса, гап ифодаси ёқимли бўлса ўқувчи ҳам унга кўнгил қўяди. Чулчит тилидаги баённи эса бир марта ўқиса ўқир, кейин кўнгли айниб қарамай қўяди. Ўқувчини дидсизликда айбламанг. Сиз ош дамлашга ўқувсиз бўлсангиз ҳам паловхонтўранинг сифатини яхши ажрата оласиз. Тузи паст ёки шўр бўлса, пиёз қизмаган ёғда қовурилган бўлса, иштаҳа билан ермикинсиз?

Мирзакалоннинг бу ўхшатиши маъқул келиб, Мелиев хахолаб қулиб юборди. Кейин яна ўз фикрига қайтди:

-Аммо, барибир “Қизил шапкаликлар” билан “Мўйловли киши”ни бошлапти, қизиталоқ!-деди фахр билан.

Дарҳақиқат, “Қизил шапкаликлар” ҳикоясида Раҳмат Мажидийни қамашга келган ГПУ ходимларига нисбатан қизалоқнинг нафрати таъсирли баён этилган эди. Мирзакалонга китобдаги бошқа ҳикоялар ҳам ёққан эди, лекин Жалолов огоҳлантирганидай, деворлари “қулоқ”дан иборат бўлган бу вагонда ҳатто ишонган дўсти билан ҳам очик гаплашишни истамаётганди. Равшаннинг ижоди ҳақидаги гап бир суҳбат билан яқин топмади. Мелиев бу ҳақда тез-тез гап қўзғаб, оқибатда Мирзакалонда шубҳа уйғотди. Икковлон журнал ва китобдаги “Завқий”, “Боқизода”, “Обер-лейтенант Бек Олмон” имзоларининг эгалари ким эканини аниқлай олмадилар.

Бир куни Мелиев вагонга хурсанд ҳолда кириб келиб, хушхабар айтди:

-Мендзижецка артистлар келишибди. Бир доирачи билан бир хурилиқо раққоса ўзимиздан экан. Мен уларни таклиф қилиб келдим. Зиёфат сизнинг елкангизда.

-Шу ерда кутамизми?-деди Мирзакалон ажабланиб.

-Бе, бу ерда босмаҳона буюғини хидлаб кетишадими? Ошнангиз Казимир билан гаплашиб кўрмайсизми? Кечаги кунги ўтиришимиз жуда-а жонон бўлувди-да!

Мелиев чиндан ҳам Казимирнинг уйдаги зиёфатда яйраб-яшнаган эди. Мирзакалон шу шаҳарлик баққол Казимир билан оқ батон нон сотиб олиш баҳонасида танишган эди. Асли Брест шаҳридан бўлган бу одам нечундир батонхўр мижози Мирзакалон билан чиқишиб қолганди. Ҳамшаҳарларни дурустроқ меҳмон қилиш мақсадида Мирзакалон Мелиевнинг таклифига кўнди. Икки литр спирт олиб Казимирниқига борди. Зарур иши бўлмагани

учун Мелиев унга эргашди. Казимир Мирзакалоннинг илтимосини ортиқча гап-сўзсиз қабул қилиб, зиёфат тайёргарлигини бошлаб юборди. Мирзакалон келтирган спиртга сарёғ, сут, қант аралаштириб хушхўр ичимлик тайёрлади. Ичимлик тотли туюлиб, Мелиев меҳмонлар етиб келгунича сархуш бўлиб олди.

Дастурхон тарофида ўтирганларида Казимир Мирзакалондан:
-Сталин Львовни бизга қолдирмай олиб қўярмикин?-деб сўради.

Мирзакалон жавобга тараддудланди. Аслида жавобни ўйлаб топишга ҳожат йўқ, бу ҳақда матбуот тинмай ёзаётганди: “Совет ҳукуматининг беғараз сиёсати, поляк халқини пильсудчи-миколайчикчи буржуа реакционерлар зулмидан, фашизм қуллигидан озод қилиш учун жанг майдонларида азиз қонларини тўкиб, Европа халқларига, шу жумладан, славян поляк халқига ҳам озодлик, мустақиллик, ҳур ва эркин ҳаёт келтираётган Совет Армиясининг холис, олижаноб нияти”ни айтиб, қутилмаган суҳбат мавзуга яқун ясаши мумкин эди. Лекин Казимир бу гапларни ҳар куни эшитавергани учун бошқачароқ тушунтириш йўлини ўйлаб турганда Мелиев суҳбатга қўшилди:
-Ҳали Львов экан-у, керак бўлса бутун Полшани ҳам олади-қўяди!-деди томдан тараша тушгандек қилиб.

Бу гапдан сесканиб кетган Казимир, олдидаги ликопни нари суриб тўнғиллади:
-Нима, Совет Иттифоқида шаҳар камми? Битта Львовни қолдирса нима қилибди?

Яна Мелиев гапни илиб кетди. Йўқ, Львов шахрини аслда украин шахри эканини, уни поляк шляхлари босиб олганларини, ҳозир шаҳарни асл эгалари – украинларга қайтиб бериш тўғри бўлажagini уқтирмади, аксинча, Мирзакалон кутмаган гапни айтди:
-Ҳали шошманг, сизнинг Полшангизга ҳам бизнинг Ўзбекистоннинг куни тушади!

Мелиевнинг гапи тугар-тугамас, Казимирни хотини чакириб, чиқиб кетди. Мирзакалон Мелиевга маънодор қаради ва дудмал қилиб шундай деди:
-Хўб гап қилдингиз-да!

Бу зоҳиран: “Бемаъни гап қилдинг!” деган маънони билдирса ҳам, замирида “яхши гапирдинг” деган маънони кавлаб топиш ҳам мумкин эди. Орадан бир неча йил ўтиб, ҳибсга олинганда бу гап айнан миллатчилик либосида етказилишини Мирзакалон у дамда ўйлаб ҳам кўрмаган эди. У бир муаммога жавоб топа олмади: у суҳбатда уч киши иштирок этган эди. Казимирнинг ГПУга ахборот бермоғига ақл бовар қилмайди. Миллатчилик руҳидаги ўша гап Мелиевнинг оғзидан чиққан эди. Агар ўша суҳбат баёнини Мелиев етказган бўлса, ўзини ўзи миллатчилик сиртмоғига рўпара қилишида қандай маъно бор? Бунга ҳам кишининг ақли бовар қилмайди.

Ўшанда Казимирнинг кўнгли озор чеккан бўлса ҳам, сир бой бермай, меҳмонларни чиройли кутди. Фақат хайрлашар маҳалида бошқаларга сездирмай Мирзакалонга шипшиб кўйди:

-Мирдза, сиз истасангиз ҳар куни келинг, бироқ, бу дўстингизни бундан кейин ёнингизга олманг. Мен гап кўтаролмайдиган одамман, бирон нима деб қўйиб, тилимнинг балосига қолиб юрмайин. Агар хоҳишингиз бўлса, майли, пан Гариф билан келинг, қаршилигим йўқ.

Мирзакалон Казимирнинг ҳавотирини тушунгани учун гапни чўзмади. Эртасига Гариф Галиев билан бирга сафарга чиқиб кетди. Йўлда кетатуриб Казимирнинг таклифини айтиб “Сиз унга ёқиб қолибсиз, сафардан қайтганимиздан кейин зиёфатига борамиз”, деб қўйди.

Татар тилида чиқадиган газетанинг ҳарбий мухбири билан биргаликда то Варшава бўсағасига қадар бирга борди. Сафарлари қарийб икки ойга чўзилди. Жанггоҳда ўқ дўллари тинган маҳалда уларнинг иш фаолиятлари бошланарди. Жангда ҳориб, толган аскарлар билан суҳбатлашиб, газетада эълон қилинадиган мақолалари учун маълумотлар тўплар эдилар. Полша қишлоқлари ва шаҳарларида юрганларида, Ғарифнинг ётишдан аввал бир нарсани олиб, уни похол орасига ёки эски латта-лутталар орасига яшириши, эрталаб эса яна олиб, чўнтагига авайлаб солиши Мирзакалонни ажаблантирди. Шу пайтга қадар у Ғариф билан бирга кўп юрган, бироқ, бунақа сирли ҳаракатига сира гувоҳ бўлмаган эди. Мирзакалон унинг бу ғайритабиий ҳаракатини бир неча марта кузатгач, охири Висла дарёси соҳилидаги бир поляк деҳқонининг ҳовлисида ётганларида “Ғариф, похол орасига нима яширдингиз?” деб сўради.

Ғариф бу саволдан гангиб, нима дейишини билмай, шошиб қолди. Кейин ҳечнима беркитмаганини айтди. Мирзакалон унинг яширган жойини кўз остига олиб қўйган эди. У ҳамроҳи яширган нарса бирон севганининг суратидир, деб гумон қилган, унинг гўзали чехрасига бир назар ташлагиси келган эди. Ғарифнинг кўзини шамғалат қилиб, яширилган нарсани похол орасидан олди. Барибир тополмайди, деган ишонч билан хотиржам ётган Ғариф сапчиб ўрнидан турди-да:

-Нега бировнинг нарсасига тегасан! Қўй, бу сен ўйлаган нарса эмас, кандидатский книжкам!-деди ранжиб.

Мирзакалон унинг гапига ишонмай, қоғозни ой ёруғига тутиб қаради: тўғри айтибди, яширган нарсаси унинг ВКП(б) азьолигига номзодлик дафтарчаси эди.

-Партиянинг дафтарчасини бунчалик авайлаш кераклигини билмас эканман. Меники чўнтагимда турибди,-деди Мирзакалон унинг бу қилиғига тушунмай.

-Эй Мирза, ақлли одамсан-у, лекин баъзи нарсаларни тушунишда онгинг хиралик қилиб қолади,-деди Ғариф дафтарчасини унинг қўлидан олиб.-Бу ерларнинг одамларига ишониб бўладими? Славян деганлари билан булар русларни немислардан ҳам баттар ёмон кўрадилар. Руслар қанча йиллар босиб ётди буларни ахир? Аввал оқ подшо эзган эди, энди қизил подшо эзади деб кўрқадилар. Кечаси бизларни кўкис босиб қолишса, чўнтагингдан партия билети чиқиб қолдими, тамом, ўлдирмасдан қўймайдилар. Ёнимдан бу палакат чикмаса, “мен рус эмасман, аксинча, мен-да сизлар каби руслар оёғи остида эзилиб келган татар молайи”, деб кутулиб қолишим мумкин. Дафтарчани нега беркитишимни энди билдингми? Эсингни ишлатиб, сенам мен қилган ишни қилавер.

Мирзакалон унинг кўрқоқлигидан кулди. Ҳар қадамда ажалнинг соясида юрган одамнинг ўлимдан кўрқishi чиндан ҳам кулгили ҳол эди.

Сафар чоғи қоғозга тушган “Озодлик гулини ҳидлаган киши” деган очеркини Ғарифга ўқиб берганда у чуқур ўйга толди. Ўзбек йигитининг қахрамонлиги мадҳ этилган сатрлар унга таъсир этган эди. Бироз мулоҳаза қилиб кўргач, у тилга кирди:

-Яхши ёзибсан, чиндан ҳам озодлик ҳолида жон бериш кишига ярашади. Мен ҳам берар эдим, лекин бизда озодликнинг ўзи борми?- у бир оз тин олиб ўз саволига ўзи кескин жавоб қайтарди:-Йўқ! Мутлақо йўқ. Энди ким учун жон беришим керак? Ўруслар учунми? Йў-ўқ!.. Менинг жонимсиз ҳам татарларнинг жонини олиб битирдилар.

“Татаристон” десалар кулгим келади. Қайда ўша Татаристон?!

-Тўғри айтасан. Татаристоннинг оти қолди-ю, ўзи қолмади,-деди Мирзакалон унинг сўзларини қувватлаган бўлиб. Кейин савол берди: -Татаристон нега бу ҳолга тушди?

-Ўзбекистон ҳам,-деб Ғариф аниқлик киритиб, саволни Мирзакалоннинг ўзига қайтарди.

Мирзакалон жавоб бериши мумкин эди. Бу ҳақда узоқ йиллардан бери ўйлайвериб,

истибдод сабабини излаган, ўзича тўғри жавоблар топиб қўйганди. Шулардан бири – “Бизларда Артурлар йўк”, дегиси келарди. Войничнинг “Сўна” романини рус тилида дастлаб ўқигандаёқ хаёлига шу фикр келган эди. У ўзини Артур мартабасида кўришни истарди. Биринчи мухаббати Ҳамидани эса Жемми тимсолида кўрарди. Агар иродаси, журъати, ботирлиги Артур қадар бўлганда эди, Ҳамида ҳам Жемми каби бўла оларди, шубҳасиз. Артурдаги озодликка интилиш туйғусини ўзбек йигитлари қалбига кўчириш мақсадида асарни таржима қила бошлади. Ёниб-ёниб, ўртаниб-ўртаниб, жўшиб-жўшиб, йиғлаб-йиғлаб таржима қилди. Сиёҳдан қоғозга кўчаётган ҳар бир ҳарф, ҳар бир белги орзу-умид ёмғирининг ҳаётбахш томчилари каби туюларди назарида.

Ҳозир Ғарифга “Артурлар йўк”, дегани билан бу ҳамкасби унинг ниятини англай олмаслиги мумкин эди. Ўз жони ширин кўриниб, кўрқанидан партия дафтарчасини беркитиб юрган одам Артурнинг шижоатини ҳис қила олмаслиги аниқ. Ватани ҳақидаги баландпарвоз гаплари эса бир неча дақиқада сўнадиган ожиз туйғудан бошқа нарса эмаслигини Мирзакалон тушуниб турарди. Шу боис гапни кўпайтирмасдан “Мен билмайман”, деб қўйди.

Шу билан уларнинг озодлик ҳақидаги гаплари ниҳоясига етди. Гарчи Мирзакалон Ғарифни қувватлаган бўлса-да, фикрига эътироз билдиргиси ҳам келганди. Бу урушнинг русларни ҳимоя қилувчи уруш эмаслигини, дунё тараққийпарвар кучлари қонли фашизмга қарши бирлашганларини айтиш билан Ғарифнинг ғашини келтиришини билди. Иван Грозний давридан бери истибдод исканжасида яшаган халқ вакилининг дардини худди шундай исканжада яшаган қариндош халқ вакили тушунмаслиги мумкинми? Бу ҳақда узун кечалар мижжа қоқмасдан дардлашса арзийди. Озодлик йўлидаги ўғонлар ҳақида фикрлашиш, баҳслашиш ҳам мумкин. Чорак асар муқаддам озодлик эшиги очилай деб турганда халқни бирлаштириб, оёққа турғизиши лозим бўлган зиёли аҳлининг ўзлари бирлаша олмай, иттифоқ қила олмай эркин қўлдан берганларини қалб азоби ила эслаш ҳам мумкин. Лекин ҳозир бунинг ўрни эмас. Гарчи Ғариф билан кўп вақтлар бирга сафарларда бўлса-да, унинг ичида халқ дарди борми ё дўст кўксига заҳар солувчи илонми – аниқ билмайди. Ҳозирги ғамли сўзлари дардли юрак ноласими эди ёки ўша илоннинг овозими? Буниси ҳам унга қоронғу...

Поезд-редакция Овруч шаҳри ёнидаги ўрмонда турганида ўзбек таҳририятига “Қизил Армия” газетасининг муҳаррир ўринбосари бўлиб капитан Йўлчиев келди. Бу Узоқ Шарқда ёпилган “Тревога” номли ўзбекча фронт газетасининг муҳаррир ўринбосари эди. Мирзакалон у газетанинг фронтларда чиқадиган ўзбекча газеталар орасида энг саводсиз, энг қоқма газета эканини Москвадаги кенгашмада эшитганди. Маърузачи газетанинг камчиликларини айта туриб “ҳар қандай танқиддан тубан”, деб таъкидлаганди. Ўша газетани чиқарган муҳаррир ўринбосарининг ўзига бошлиқ бўлиб келишини Мирзакалон малол олди. Сталинград бўсағаларидан то Германия чегарасигача бўлган йўлда газета ташвишларини ўз елкасида кўтариб келишига қарамай, фақат ВКП(б)га аъзо бўлмагани учун суриб ташлаб, ўрнига қарийб чаласавод одамни қўйишларини адолатсизлик деб билса-да, дардини ичига ютди. Партиянинг бу адолатсиз сиёсатига қарши бўлгани билан, адолат талаб қилган тақдирда ҳам ҳеч нимага эриша олмаслигини яхши билгани учун тили тиш хатламади. Уруш Германия чегарасидан ўтган кунларда таҳририятга Илёсов ҳам кўшилди. Чаласаводлик масаласида у Йўлчиевдан батарроқ бўлгани сабабли, газетанинг асосий ижодий ишлари барибир Мирзакалон билан Мелиевнинг зиммасида қолаверди.

Озод инсон ҳақида қўшиқ (II- қисм)

[Lotin yozuvda](#)

Тоҳир Малик

library.ziyonet.uz/

VII

Берлин

Неча ҳафталардан бери терговчини қизиқтираётган воқеалар Берлин атрофида юз берган эди. Терговчи қўлидаги ғайримаълумотларнинг асосийлари ҳам айнан урушдан кейинги дамларга хос эди.

Уруш совет қуролининг ғалабаси билан тамом бўлгач, улар Берлин яқинида, Эберсвальде деган шаҳарда бир ойча турдилар. Энди ўқ ёмғирлари ёғилиб турган жанггоҳларга сафарга чиқишмас, таҳририят жам бўлиб ўтириб газета чиқаришарди. Бўш вақтларида аҳолиси сийраклашиб қолган, вайрон шаҳарни кезиб, “сайр” қилишарди. Шундай кунларнинг бирида Йўлчиев билан Мирзакалон соатсоз дўконига киришди. Икковининг ҳам соати бузилган эди. Бу соатларни хўжайиннинг лаб-лунжини бўёқ билан қуюққина чаплаган, қулоқларига ҳайбатли, оғир шақулда, қўлларига қатор узук таққан, кўзлари сузилиб, ниманидир ваъда этаётган офатта хотин қабул қилди. Мирзакалоннинг соатида баъзи қисмлар йўқ бўлгани учун “уста билан гаплашиб кўраман, эртага келиб, хабар олинг”, деди. Шу он эшакдек келадиган баҳайбат итни етаклаб, ичкаридан баланд бўйли, онаси каби безадокли немис қиз чиқиб келди. Йўлчиевга тикилди-ю, кўзлари билан кулиб қўйди. Узоқ Шарқни “гуллатиб” келган Йўлчиев учун шунинг ўзи кифоя эди. Ўзи билмаган тилда жуғурлашиб қолгач, Мирзакалоннинг ғаши келиб, дўкондан чиқиб кетди. Йўлчиев анчадан кейин қайтди. Унинг кайфи чоғ, руҳи баланд эди. Қувончини ичига сиғдира олмай, таассуротини ўртага тўкди: соатсознинг уйига кирганмиш, уйи бой, сербисот эканини, чинакам ҳаётни энди кўрганини ҳаяжонланиб гапирди. Шундан сўнг у ўша сербисот уйга ичкүёвдек бўлиб қолди. Таҳририят Берлинга кўчиб ўтганидан кейин ҳам бу оилани зиёрат этишни қанда қилмади.

Мирзакалон биринчи ташрифдан сўнг, хотиннинг таклифига биноан эртаси кун соатининг тақдирини билиш мақсадида дўконга яна келди. Хўжайиннинг хотини устани чақирди. Кўзлари самимий кулиб турувчи, йигирма беш ёшлардаги бир йигит чикди-да: -Здрас товариш офицер!-деди. Кейин русча-немисча-французча аралаштириб бир нималар гапирди. Сўз топилмаганда, қўл ҳаракатлари билан уқтирди. Мирзакалоннинг зўрға уқишича, у француз экан, гитлерчилар лагеридан совет солдатларини озод қилишда иштирок этганмиш. Уста сўз орасида севиниб, қувониб: “Вива, совет золдат”, деяр эди нуқул. Хуллас, соатни албатта тузатиб беражагини айтиб, “оне гелд работа”, яъни “текинга тузатиб бераман”, деди. Икки кундан кейин соат тайёр бўлгач, у соатга қўшиб бир фотосуратни ҳам узатди. Мирзакалоннинг минг азоб билан уқишига қараганда, у: “Мана шу суратдаги одам осиелик эди. Биз уни Гитлер лагеридан озод қилганмиз, кўрганингизда қувониб юрарсиз, балки у сизнинг ҳамшаҳрингиздир, балки уйга қайтганингизда учрашиб қоларсиз”, деган эди. Мирзакалон унинг лутфини рад этмади.

Қирқ бешинчи йилнинг июлида таҳририят Берлинга, Шоссештрассе кўчасига кўчиб келди. Бу ер тураржойлари бўлиб, ишлайдиган хоналари ва босмахона бир ярим чақирим жануброқда – Инвалиденштрасседа эди. Шаҳар транспорти ишдан чиққани учун эртаю кеч пиёда қатнар эдилар. Берлинга келишгач, Мирзакалон кўпроқ Йўлчиев билан бирга бўлиб, Мелиев билан Илёсов эса меҳрибон божалар каби яқинлашиб кетдилар. Икковлашиб ишга барвақт чиқиб кетсалар-да, Мирзакалон бир-икки соат кейин борганда ҳам улар ҳали идорага етиб келмаган бўлардилар. Баъзан тушликда кўринмай қолардилар. Айрим кунлари ишдан барвақт чиқиб, ётоққа ярим кечада қайтардилар. Бу ҳол замирида

махфийлик бўлмаса-да, Йўлчиевнинг “қаерларда санқиб юрибсанлар?” деган саволига ҳар сафар “бичиқчиникида эдик”, деб жавоб қайтаришарди. Лекин нимани бичтираётганларини айтмасдилар, бичтираётганлари ҳам тикилиб адо бўлмасди. Ишга доим кечикиб келишлари, вақтли кетиб қолишлари жонига теккач, Йўлчиев улардан тўғри гапни талаб қилди. Шунда Мелиев чакчак уриб кулди-да:

-“Бичиқчи” деганимиз шунчаки гап. Биз бир жононникига борамиз. Ўзи немис майорининг хотини. Уйини, кийинишини, ўзини кўрсаларинг – эсларинг оғади. Берлинда бунақа танноз ойимни ҳали кўрганим йўқ, кўрмасман ҳам! Ана шу хурилико шоир Илёсовга ошику-беқарор, ҳар куни кўриб турмасалар Илёсов бояқишни тириклайин ебгина ташлайди. Ана шуникида бир-икки соат ўтириб келамиз,-деди. Илёсов бу гапга бирон нарса қўшмаганидек, ё ҳазил, ё ёлғон деб рад ҳам қилмади. Кейин бир-икки оғиз сўз бермай, у хотиннинг чинакам дилбарлигини, эркалиги-ўқтамлигини, уйда овқат, кийим-кечак кўплигини мактай кетди. У гапини охирига етказмай, Мелиев кўшимча қилди:

-Илёсов уни кунда бир кўрмаса хуммор қиладиган бўлиб қолибди...

-Сизнинг вазифангиз-чи? Илёсовни герр-майор хонимга кўшиб кўйиб, кўчада қоровуллик қилиш бўлиб қолдими?-деб истехзо қилди Йўлчиев.

-Йўқ, бизга насиб қилгани ҳам бор, биз ҳам куруқ эмасмиз,-деди талтайиб Мелиев.

Бу таъриф-тавсифлардан таъсирланган Йўлчиев “биз ҳам бир кўрайлик”, деб кўнгли сушт кетди. Икки ошна бу илтимосни қабул қилсалар-да, “эрта-индин”, деб галга солишаверди.

Потсдамга кўчишларидан олдин, босмаҳонага қараб бораётган Мирзакалон кўчада кутилмаган қувончли воқеага дуч келди. Икки совет аскарлари билан тўрт немис йигитнинг муштлашаётганини кўриб, уларни ажратишга шошилди. Аскар йигитларнинг қуролни ишга солмаётганларидан билди-ки, жанжалга арзимаган нарса сабаб бўлган. Дарҳақиқат, шундай бўлиб чиқди. Муштлашаётганлар ажратилгач, аскарлардан бирининг немис йигитидан велосипедни тортиб олмоқчи бўлганлиги аниқланди. Мирзакалон учун бу муҳим эмас эди. Уни аввалига лол қолдирган, сўнг қалбини қувонч сели билан тўлдиргани – велосипедни тортиб олмоқчи бўлган сержант унинг укаси Умиджон эди!

Ҳунар билим юртида чилангарлика ўқиётган Умиджон амалиётни ўташ учун Таганрогга борган кезлари уруш бошланди. Таганрогга дастлабки бомбалар ёғдирилганда ҳам у шу шаҳарда эди. Ҳаммаёқ ағдар-тўнтар бўлган кунларда ҳали у, ҳали бу поездга чиқиб, пулсиз, ош-овқатсиз бир амаллаб Тошкентга қайтиб келди. Келди-ю, яқинлари билан дийдорлашишга улгурмади – кўчадаёқ қўлга олинди, урушга жўнатилди. Шундан бери ака-ука хат орқалигина хабарлашишарди. Ғалаба кунидан бери икковлари бир шаҳарнинг ёнма-ён икки кўчасида яшашларига қарамай, ёзган хатларини бир ярим, икки ой деганда олишарди. Манзилга “Полевая почта” деб рақамланувчи мактубда қаерда эканликларини маълум қилиш мумкин эмас, ҳарбий сир эди.

Умиджон билан дийдор кунлари узоқ давом этмади. Армия разведкасидаги хизматлари юқори тақдирланган, “Шухрат” орденлари билан мукофотланган, баланд бўйли, келишган сержант Исмоилов Берлиндаги Фахрий қоровул сафида хизматга олиб қолинган эди. Тахририят Потсдамга кўчгач, уларнинг дийдорлашувлари қийинроқ бўлиб қолди.

Бир сурат тарихи

Потсдамда эканликларида Мирзакалон газетанинг янги сонини босиш жараёнини кузатиб турганида аввал Мелиев, унинг ортидан Илёсов ҳовлиқиб кириб келдилар. Мелиевнинг қўлида сурат бор эди.

-Мирза!-деди у эшикни очиб кириши билан, сўнг қўлидаги суратни узатди.-Танийсанми?

Мирзакалон суратни қўлига олмади, Мелиев бундан ғашланмасдан қўлини чўзганича тураверди. Мирзакалон темир хоч таққан, “СС” кийимидаги одамни аниқ таниди: уруш йиллари унинг номи тилга олинса, албатта “ватан хоини, фашист” деган сифат қўшиб айтиларди. Шу боис суратдаги Абдулла Тўлаганни таниган Мирзакалон беихтиёр “Оббо ит эмган!” деб юборди. Абдулла Тўлаган урушдан илгари “Қизил Ўзбекистон” газетасида Мелиев билан хизмат қилиб, ўзини ҳамisha ҳақиқий коммунист қилиб кўрсатиб келган ўрта-миёна савиядаги журналист эди. Фашист кийимидаги суратнинг пайдо бўлиб қолиши Мирзакалонни ажаблантирди. Оғзидан чиққан иккинчи қатор сўз “Қаердан олдинг?” сўзлари бўлди.

Мелиев тўртинчи қаватга югуриб чиққаниданми ёки суратни топгани туфайли хаяжонланганиданми, хансирашини босолмас эди.

-Ресторанда хотинини кўрдик!-деди-да, гапининг ёлғон эмас, ростлигини тасдиқлатгиси келгандек, орқасидан келган Илёсовга ўгирилиб гапирди:-А, Илёсов?

Табиатидаги кўрқоқликни камгаплик ниқоби билан тўсувчи Илёсов бу сафар ҳам одатига хилоф қилмай: “Ҳа”, деди-қўйди. Илёсовнинг “ҳа”си Мелиевга далда берди чоғи, у чаламан-чатти қилиб, гапира кетди:

-Биз унинг хотинини ресторанда кўрдик,-Мелиев шундай деб такрорлаб, яна Илёсовга бир қараб олди.-Ресторанга кирсак, офицерлар столи ёнида иккита немка ўтирган экан. Биз ўз жойимизга ўтириб, пиво чақирдик. Иккаламиз ўзбекча гаплашиб ўтирган эдик,-шу ерга келганда Мелиев яна шеригига “А, Илёсов?” деб тасдиқлатиб олди. Илёсов яна бояги бир бўғинли “ҳа”сини юмалатгач, Мелиев давом этди:-Ҳалиги немкалардан бири: “Сизлар қаерликсизлар?” деб сўраб қолса бўладими?! Мен “Тошкентликмиз”, деган эдим, немка: “Туркистонданми?” деб қизиқди. Кейин ўзининг эри ҳам туркистонлик эканини айтди, а, Илёсов?-сўроққа жавобан Илёсов ўзидаги “ҳа” заҳирасининг яна биридан ажради.-Кейин сумкасини очиб, шу суратни кўрсатиб қолса бўладими?! Муни қара!-деди Мелиев суратни Мирзакалоннинг тумшугига суқиб.-Абдулланинг ўзи-я?!

-Хўш, ундан кейин нима бўлди? Уёғини гапир,-деди Мирзакалон.

Мелиев энди ўзини анча тутиб олган эди, шошилмасдан, ҳовлиқмасдан гапирабошлади. -Хотинга: “Ие, бу менинг ўртоғим Абдулла-ку?” дедим, “Ҳа, Абул Завқий”, деди,- Мелиев гапи шу ерга кеганида Мирзакалоннинг елкасига туртди:-Эсингдами, ҳов журналда “Завқий” деган таҳаллуснинг кимлигини билолмаган эдик. Ана ўша шу қизталоқ экан. Кейин Абдулланинг қаердалигини сўраган эдим, “кетган”, деди. Ўзи ҳам бир-иккита ўзбекча сўзларни билар экан, айтди, тузук. Эртага уйига борадиган бўлдик, а, Илёсов?- Илёсов яна битта “ҳа”сидан маҳрум бўлди.-Сурати билан адресини олиб қолдим. Ё ўзи келиб бизни олиб кетади ё ўзимиз қидириб борамиз.

Кечки пайт, Мирзакалон ётишга тайёргарлик кўраётганда Мелиев кириб келди:

-Даюсни ўлиб кетди, десак, бу ерда мазза қилиб юрган экан... Биз бўлсак ўрмонларда не-не азобларни кўрмадик,-деди афсус билан.

Уйқуси келиб турган Мирзакалон у билан бу ҳақда гаплашгиси келмай:

-Э-э... маззаси бошини есин!-деб қўйди, кейин эътирозига изоҳ берди:-Унинг ҳозирги ҳолати менга қўл-оёғи синган, ўласи ҳолда калтакланган ва фақат ўлиш учунгина инига судралиб кириб кетган юмронқозикни эслатяпти. Агар шу “мазза” дейиладиган бўлса, кечдим мен бундай маззадан.

Мелиев яна бир оз ўтирмоқчи эди, лекин Мирзакалон босмахонада чарчаганини айтгач, чиқиб кетди.

Эртасига эрталаб Абдулла Тўлаганнинг хотинини ваъда қилган соат ўнга қадар кутдилар, аммо у келмади. Тўртовлари маслаҳатлашиб, Илёсовни қолдириб кетишга келишдилар. Агар хотин кечикиб келадиган бўлса, Илёсов у билан бирга орқаларидан бориши керак эди. Мирзакалон Йўлчиев, Мелиев билан бирга йўлга тушди. Мелиев ҳамроҳларини Шварцкопфентрассе кўчаси билан бошлаб, бир тоннелдан олиб ўтди-да, бирор ўн дақиқа юрганларидан кейин Абдулла Тўлаганнинг хотининикига бошлаб келди. Мелиевнинг қўлида адрес ёзилган қоғоз бўлса-да, ундан қарийб фойдаланмай, адашмай, тез ва чаққон топиб келиши Мирзакалонга ажабтовур туюлса-да, индамади.

Мелиев биринчи қаватдаги хонадон эшигини тақиллатди. Ичкаридан йигирма икки-йигирма тўрт ёшлардаги кўримсиз, арвоҳ, бадқовоқ, қотма бир хотин эшикни очди ва Мелиевни кўрибди. “А-а, келдингларми?” деди. Дахлизга киришгач, Мелиев шу бадбашара жувонни Абдулла Тўлаганнинг хотини, деб дўстларига таништирди. Уйда иккинчи, бундан кексароқ, ўттиз икки-ўттиз беш ёшларда яна бир немис хотин ҳам бор эди. Ўзини “Рут” деб айтган хотин иккинчи аёлни “онам” деб таништирди. Бу хотин бўйининг пастлиги, ўзининг тўлалиги ва башарасининг тамоман бошқалиги билан Рутга она бўлолмас эди. Уларнинг икки хонадан иборат бўлган уйлари бисотларининг камлиги, фақирона мебеллари билан етим боладек қимтиниб турар эди.

Ўртага қўйилган стол атрофига ўтирдилар. Немисчани нисбатан яхшироқ билгани учун, шунда ҳам юз, қўл, бармоқ ҳаракатлари ёрдами билан кўпроқ Мирзакалон гаплашди. Ҳаммаси бўлиб ярим соатдан ошмаган суҳбат натижасида маълум бўлди-ки, Абдулла Тўлаган “Туркистон комитети”нинг марказий нашри “Янги Туркистон”да масъул муҳаррир бўлиб ишлабди. Рутдан Абдулла Тўлаган чиқарган газета-журналлардан борми-йўқлигини сўрашган эди, у: “Бор эди, эрим кетишда “ҳаммасини ёқиб юборгин”, деб тайинлагани учун ёқиб ташладим Ундан хотира фақат шу икки нарсагина бор халос”, деб бир фото сурат билан журнал қирқмасини кўрсатди. Фото аллақандай меҳмондорчилик пайтида стол атрофида олинган бир тўда нотаниш кишиларнинг сурати эди. Унда Абдулла Тўлаган ҳам, шунингдек, улар танийдиган бошқа кишилар ҳам йўқ эди. Журнал қирқмасидаги суратда эса Вали Қаюмхон билан Абдулла Тўлаганнинг ўз журналларини кўриб турган пайтлари акс эттирилган эди. Сурат остига: “Севгили президентимиз ва шефимиз Вали Қаййумхон ва “Янги Туркистон” журналининг муҳаррири Абул Завқий навбатдаги сонни кўрмоқдалар. Фото Ражаб”, деб ёзилганди. Қирқмани Илёсовга кўрсатиш учун сўраб олдилар-да, фотосуратни эса танийдиган одамлари йўқлиги учун, эгасига қайтардилар.

Мирзакалон тураржойларига қайтгач, журнал қирқмасидаги суратни Илёсовга кўрсатди. Илёсов суратга қараб калласини қимирлатиб қўйди-ю, ҳеч нима демади. Калласининг қимирлатишида “Оббо, итваччалар!” деган нафратдан кўра, “Ҳа, мен буни кўрганман”, деган маъно кучлироқ эди. Журнал қирқмасидаги суратни Илёсовга кўрсатиш баҳонасида олган бўлса-да, Мирзакалон ундаги тасвирдаги Вали Қаюмхон чехрасининг чанг босиб ётишини ёки ахлатхонада чиришини истамаган эди. Уруш йиллари немислар томонида бўлгани учун Вали Қаюмхонни ватан хоини деб билиб, ундан нафратланиши лозим эди. Лекин бу одам урушдан анча илгари ўз фаолияти билан Мирзакалон каби юзларча ёшлар юрагида миллатга муҳаббат туйғусини уйғотган, миллат озодлиги учун кураш иштиёқи чўғини ёш қалбларда ёққан эди. Уруш йиллари бу одамларнинг миллат озодлиги учун кураш услубини қанчалик тўғри ёки нотўғри танлашганини Сталинграддан то Берлинга

кадар қарийб пиёда, қон кечиб келган, неча мингларча ўзбекларнинг номли ва номсиз қабрларда қўмилиб ётганига гувоҳ бўлган Мирзакалон узил-кесил тўғри баҳолай олмас эди. Бу ҳақда кўп ўйлар эди, аниқ хулосага келолмай, ҳукми тарих ихтиёрига топшириб қўя қоларди. Суратни кўрганда бу одамга нисбатан урушгача бўлган меҳри уйғонганини шериклари сезишган бўлса эҳтимол...

Суратни Илёсовга кўрсатгач, ташлаб юбориши керак эди, бироқ кўнгли бўлмади. Ўз суратлари орасига қўйди. Шу тарзда журнал қирқмаси қирқ еттинчи йилда Тошкентга келди. Уни йўқлаб келган дўстлари Адҳам Раҳматов билан Маъруф Ҳақимовлар Берлиндан келтирилган суратни томоша қила туриб бу қирқмага кўзлари тушди-ю, Мирзакалонни калтабинликда айблаб, танбеҳ бера кетдилар. Сўнг “ҳозироқ ёқиб ташланг”, деб маслаҳат бердилар. Мирзакалон “хўп”, деди-ю, маслаҳатга амал қилмади. Оқибат нима бўлди? Тинтув натижасида ГПУ ходимлари қўлига тушиб, асосий ашёвий далиллардан бири сифатида “Иш”га тикилди. Мана энди Вали Қаюмхон билан Абдулла Тўлаганга қандай яқинлиги борлигини исботлаб бериши керак. Ўзини Чўлпоннинг шогирди, деб ҳисоблагани ҳақиқат, бу улуғ зот билан кўп марта ҳамсухбат бўлгани ҳам тўғри, аммо Вали Қаюмхон билан бирон марта бўлсин учрашмай туриб, уни ўзига сарвар эканини қандай исбот қилиб беради?

Дарвоқе... Вали Қаюмхон масаласида олдинги терговчи янада чуқурлашмоқчи бўлган эди. -Фарзандларингизни яхши тарбиялаган экансиз,-деганди папирос тутатганича унга кўз қадаб,-Фаррух ҳадемай мактабни битиради. Флора ҳам олтин медалга асосий даъвогар экан.

Мирзакалон болалардан сўз очишдан терговчининг мақсади нима эканини аниқ билмай, юраги бироз титраган ҳолда жавоб берди:

-Ҳа, болаларим илмга чанқок.

-Рус мактабига берган экансиз? Сабаби уйингизга яқинлигимиз ё бошқами?

-Ўзбек мактабларига нисбатан рус мактабларида яхшироқ билим беришади. Мактабнинг уйга яқин ёки узоқлиги иккинчи даражали масала, муҳими – пухта билим олиш.

-Шунақами?-терговчи истехзо билан кулимсиради. -Юсуф Тоҳирийга бошқачароқ гап айтгансиз шекилли? Эслайсизми?

-Эслайман, эллингизни йил августида отам вафот этган эдилар. Ойнинг охири кунларидан бирида Тоҳирий бизникига фотиҳа ўқигани кирди. Отамнинг вафоти ҳақида бир-икки юпанч сўзлари айтиб, кўнглимни кўтаргандан кейин ўз дардини гапира кетди: “Ўғлимни қайси мактабга берсам экан: рус мактабигами ё ўзбек мактабигами?”- деб иккиланди. Саволини яхши тушунсам ҳам, жавоб беришга қийналиб, елкамни қоқдим. У эса мендан жавоб кутмай ўзи ўртага қўйган саволни таҳлил қила бошлади: “Русча мактабда билимни яхши беришади-ю, тарбияга яхши эътибор берилмайди, Адҳам Юнуснинг ўғли Рустамга ўхшаб ахлоқи бузилиб, ҳархил ёмон сўзларни оғзига оладиган хулиган бўлиб чиқармикин, деб кўрқаман. Ўзбек мактабига берай, десам – у ерда таълим қурғур кучсизроқ. Жуда бошим қотиб қолди. Бир маслаҳат бериб юбормасангиз бўлмайди”.

-Қайдам,-дедим мен, нима маслаҳат беришни билмай. Кейин ўз билганимни айтдим:- Менинг болаларим ҳам рус мактабида ўқишади. Аммо оғизларидан бирон чакки гап чиққанини билмайман. Менингча, гап рус мактабида эмас, гап бола ўсаётган муҳитда, ота-онасининг тарбиясида, боланинг доирасида. Сиз қандай ушласангиз – болангиз шундай бўлади-да, демак, бир жиҳатдан, гап отада, отанинг қандай кўз-қулоқ бўлишида, отанинг тарбиясида экан.

-Тўғри айтгансиз... Сиз “гап отада” деганингизда миллатчилик руҳидаги тарбияни назарда тутгансиз, шундайми? Мен уйингизга бориб, Фаррух билан гаплашдим. Вали Қаюмхон ҳақида чиройли ҳикоялар айтиб берган экансиз.

Ғоят хотиржам айтилган бу гап Мирзакалонни сескантириб юборди – терговчининг мақсадини англади: у Фаррухни бекорга гапирмади! Уйга бориб, Фаррух билан гаплашганига ишониш қийин. Фаррухнинг Вали Қаюмхон ҳақида сўзлаши эса мутлақо ёлғон! Чунки у болаларига Вали Қаюмхон ҳақида мутлақо гапирмаган. Асосан рус тилидаги китобларни ўқувчи болалари бу ҳақда бирон ўзбекча китоб орқали билишлари ҳам мумкинмас. Терговчининг Фаррухни тилга олишидан кўрққулик, ғоят кўрққулик эди. Мирзакалон ўзинининг бошига ёғилаётган барча тухмат тошларига чидайди, терговчи бўйнига қўяётган барча уйдирма айбларга иқроп бўлади. Лекин Фаррухига миллат фидойилари ҳақида ҳикоя айтганини бўйнига олса, фақат ўзи эмас, ўғли ҳам абгор бўлади. Худди Абдулла Қодирийнинг, Ғози Юнуснинг яна ўнлаб фидойиларнинг фарзандларини камоққа тикқанлари каби унинг ўғлини ҳам аямайдилар. Тепада “мўйлов” “фарзандлар оталари учун жавоб бермайдилар”, деб тургани билан пастдагилар аёвсиз равишда камоққа тикяптилар. Шуларни ўйлаб туриб, Мирзакалон терговчига дадил жавоб берди: -Мен фарзандларимни ҳеч қачон миллат хоинларини ҳурматлаш руҳида тарбия қилмаганман. Улар асосий тарбияни фақат мендан ёки аясидан эмас, Пушкиндан, Толстойдан, Достоевскийдан олишган. Мен таржима қилган Горкийнинг “Бўрон қуши”ни ёд олишган. Уларнинг қалбига хоин Қаюмхон руҳи кириши мутлақо мумкинмас.

Мирзакалон гапини тугатмай, терговчининг оёғи ишга тушиб кетди. Тепа-тепа толгач, хансираганича:

-Афсуски, тилингни кесиб олишга ҳаққим йўқ, бўлганида эди, итларга ташлардим,-деди.

Кейингисига нисбатан аёвсизроқ бўлган бу терговчи Мирзакалоннинг бахтига кўринмай қолди. Ўзини “Александр Александрович” деб таништирган янги терговчи салафининг юқори идораларга “кўтарилиб” кетганини айтди. У юқорига кўтарилдими ё қора ер остига кириб йўқ бўлдими, Мирзакалон учун фарқсиз эди. Янги терговчи зоҳиран маданиятли, зиёли табиат бўлгани билан, ўзига керакли гапни эшитмаган пайтида Мирзакалоннинг жонини омбур билан бурагандан баттар жазо усулларини қўллашдан қайтмасди. Буниси ҳам Вали Қаюмхон масаласида салафининг талабларни такрорлади.

Турманинг бир кишлик камерасида ўтириб, терговчи томондан тунги йўқловни кутаётган Мирзакалон учун бу вазифани бажариш ниҳоятда оғир эди.

VIII

Тошкент, Дархондаги уч хонали уй.
1986 йил, 4 феврал, сешанба, соат 18.40.

Орқа миясида турган қаттиқ оғриқ Мирзакалонни хаёл уммонидан, ҳаёт соҳилига чиқарди. Қулоқлари остидаги замбаракларнинг гумбури ҳам тинди, турмадаги залворли эшикларнинг шарақлаши ҳам эшитилмай қолди. Ётган хонасидаги, нариги меҳмонхонадаги овозлар ҳам аниқ-тиник эшитилди. Кўзларини очиб, овоз эгаларини кўргиси келди, бироқ, миждалари ўзига бўйсинмади. Киприклари салгина қимирлаб қўйганини ёнида ўтирган онаси сизди:

-Мирзакалон, ичингиз куяётган бўлса, бошингизни кўтарайми, чой ичиб оласизми?

Ичи куяётганини кампир қайдан билди?

“Кампир тушмагур сезгир”, -деб ўйлади Мирзакалон, лекин жавоб бера олмади. Жавобга уринган лаблари салгина қимирлади. Кампир пиёладаги сувга оппоқ пахтани ботириб,

унинг лабларини ҳўллади. Мирзакалон Ўшдаги ҳовлилари олдидан оқиб ўтувчи сой соҳилига ётиб олиб, зилол ва муздек сувдан симиргандек бўлди. Танасига роҳат югургилади. Сувдан ичаверди... ичаверди...

-Мирзакалон, ошналарингиз келишган, кираверишсинми?

Бу савол уни Ўшдаги зилол сой бўйидан кўтариб, яна Дархондаги уйига, неча кундан бери ётган тўшагига қайтариб, михлади.

Кампир айтмаса ҳам билди келишганларини. Йўлчиевнинг жарангдор, баланд овозини, худа-беҳудага қаҳ-қаҳ отиб кулаверишини бу тўшақдагина эмас, лаҳадда ётганида ҳам бемалол эшитса керак.

Киришди. Саломлашишди. Алик олмоқчи эди, тили ҳам, лаблари ҳам ўзига бўйсунмади. Бундай ҳолларда зиёратчилар ранжимайдилар, балки бир-бирларига маънодор қараб қўядилар.

-Мирзакалон билан Берлинни тоз-за гуллатганмиз-а!

Йўлчиевнинг гапи кулги садоси остида қолгани туфайли қолган сўзларини англай олмади.

Илёсовнинг овозини эшитмади. У одатдагича “ҳи-ҳи”лаб, бош ирғаб қўйган бўлса керак. Талвасали замонлар ўтиб кетган бўлса-да, ҳали ҳам қўрқиб яшайди бечора. Қўрқа-қўрқа яшаб, Сталин замонида неча пок чеҳраларга балчиқ чаплаганини ўйлармикин? Ўйла-ўйлай, Худодан уялармикин?..

Мирзакалон унинг қўрқувдан пирпираб турувчи кўзларига сўнгги марта қараб олишни истади. Оғир мижжалари истагининг амалга ошишига йўл бермади. Фақат киприклари амрга бўйсунушга бир ҳаракат қилиб қўйди. Киприкнинг ҳаракатини сезган дўстлари гапларини эшитиб, тушуниб ётганини англашди-да, кўнглини кўтарадиган гаплардан бир чимдим-бир чимдимдан сўзлай кетишди. Мирзакалонга Йўлчиевнинг Берлинни гуллатиб юрганлиги ҳақидаги гапи малол келди. Мирзакалон-ку, Ғалабадан кейин оиласини Берлинга кўчириб келиб бирга яшаган эди. Мелиевда урушдан кейин яйраб олиш истаги кучли бўлса-да, Мирзакалоннинг маслаҳатига кўниб, у ҳам оиласини олиб келганди. Оиласини олиб келишни истамаган Йўлчиев чиндан ҳам “гуллатган” эди Берлин ресторанларини... Мирзакалон қамоққа олинганда эса... кимдир унинг гестапочи ташлаб кетган хотин билан умргузаронлик қилгани ҳақидаги тухматни ГПУга етказган эди. Ўша “кимдир” ўлим тўшагида ётган дўстлари билан хайрлашишга келган учовлоннинг бири. Мирзакалон уларни қамоқдан чиққан кезлариёқ кечириб юборган. Сўнгги видолашув онларида ҳижолат бўлишлари ортиқча.

Уч-тўрт йил аввал Шароф Рашидов вафот этганини эшитиб, кўнгли ғашланиб ўтирганда дўстларидан бири кўнғироқ қилиб, табриклади. Бу пасткашликдан Мирзакалоннинг этлари жимирлашиб кетди. Дўстига жавоб бермай, гўшакни жойига қўйган онда жияни кириб келди. Салом бериб, кўлидаги қоғозларни стол устига қўя туриб:

-Корректурани олиб келдим. Кўриб берсангиз бугун босмага тушириб юборамиз.

Босмаҳона инсофга келиб турибди, журнални бир ҳафтада чиқариб бермоқчи,-деди.

“Ўзингдан кўр” деб номланган ахлоқий қиссанинг нашр этилишини ўзи интиқ кутаётган эди. Шунга қарамай, жиянининг гапи хуфтон кўнглини шодлантира олмади. Жияни унинг руҳсизлигини ҳам, бунинг сабабини ҳам сизди. Эзилган кўнгилга бир оз ёруғлик бериш мақсадида шахмат доналарини терди:

-Бир қўл ташлашга чоғингиз келадими?

Жияни шахматни ёмон ўйнамайди, лекин кейинга пайтда бекорга вақт кетказишни истамай, бу ўйиндан ўзини тортиб юрадиган бўлиб қолган. Ўзининг айтишича, фақат шу уйда ўйнайди, демак, унинг кўнглини кўтариш учун ўйнайди. Ўйиннинг ўрталарига қадар унинг қаршилигини синдириш қийин бўлади, кейин кутилмаганда “шоҳ”и мот ҳолатига тушиб қолади. Демак, бу ҳам кўнгили учун... Ҳозир ҳам кўнгили учун дона теряпти... Бундан Мирзакалоннинг жаҳли чиқиб, доналарни суриб қўйди:

-Сенинг бу айёрлигинг менинг чўнтагимдан аллақачон тушиб қолган. Сен ҳам бошқаларга ўхшаб суюнчи олгани келдингми?-деди овозини бир парда кўтариб.

Жияни ажабланиб, елкасини қисди:

-Нимага суюнчи оламан? Кечаги гапингизга кўра, корректурани олиб келдим...

Мирзакалон жиянига бежиз таъна қилганини англаб, бош чайқади:

-Сен келмасингдан илгари биттаси телефон қилиб, Рашидовнинг ўлгани билан мени табриклади. Одамнинг разиллигини қарагин: бировнинг ўлими билан табрикляшпти-я?! Бу қанақа тубанлик?! Рашидов мени ёқтирмаган бўлса ёқтирмагандир. Ҳар бир тирик одам кимдир яхши кўради, кимдир хушламайди. Бировнинг жони узилса суюнадиганларни “Одам” деб атаймизми?-жияни ҳаммасига ўзи айбдордай бошини эгиб жим ўтираверди. У эса уф тортиб, сўнг давом этди:-Мен фақат бир нарсага хурсанд бўлишим мумкин – ҳеч кимга бўйин эгмадим. Виждонимга хилоф иш қилмадим! Юрагим мени алдамади. Дунёда ҳамма нарса ўткинчи, шундай экан, итга айланиб, хўжасининг оёғини яламаслик керак. Қийналган бўлсам, хорланган бўлсам, биргина Рашидов айбдор эмас. Атрофидаги ялоқхўрлари кўпроқ айбли...

Шундай деб стол устидаги корректура қоғозларини қўлига олди-да, назар ташлаган бўлиб, жиянига қайтарди:

-Буни бугун кўриб бера олмайман. Эртага ҳам балки кўролмасман. Топшириш зарур бўлса, ўзининг қараб чиққанинг етарли. Кўлёздадаги қисқартиришларинг яхши бўлувди, бошқа ўзгартиришларинг бўлмаса, менинг кўришим шарт эмас. Сен эртага Рашидов билан қаерда, соат нечада видолашув маросими бошланишини билиб кел. Ҳасан аканг яна Майлисойга кетган, мени сен олиб борасан.

-Шу ахволингизда бормоқчимисиз?-деб жияни уни бу фикрдан қайтармоқчи бўлди.

-Ахволимга нима қилибди? Тўрт-беш қадам ҳам юролмайдиган нотавонга айланиб қолганманми? Кўрқма, опичиб олмайсан...

Жиянига шу кесатиқ кифоя эди. Эртасига келди. Видолашув ерига бордилар. Тумонот одам орасида уларни Йўлчиев кўриб қолиб, яқинлашди:

-Мирза, нима қилиб юрибсан бу ерда?-деди норози оҳангда.

-Мен одамийлик бурчимни бажаргани келдим. Ҳар ҳолда бирга ишлаганман, бирга туз тотганман. Орамизда яхши гап ҳам, ёмони ҳам ўтган. Ёмон гаплар қиёматга етиб бормасин, шу ерда видолашиб олай.

Йўлчиев одамлар орасидан олиб ўтиб, майит қўйилган тобут яқинигача бирга борди.

Кейин уйгача бирга қайтди. Ичкари кирмай, остонада хайрлашаётганда:

-Юрагинг бунчалик кенглигини энди билибман. Унинг айбини кечириб юборган экансан-да, а?-деди.

Мирзакалон унинг кўзларига тикилиб қараб туриб:

-Мен ундан баттар айбларни ҳам кечириб юборганман. Мендан кейин бу дунёда қоладиганларда ҳеч қандай ҳаққим йўқ,-деди.

Ҳозир ҳазил-ҳузил қилб ўтирган дўстлари шу ризоликни эшашдимикин? Қаттол замон уларни бир-бирига ёв қилмоқчи бўлган эди. Юрак тор бўлганида дўстлар душман либосида қолаверарди. Жонлари қил устида турган кезлари тўрттагина ўзбек бирга яшаб, ҳамнафас бўлиб, кейин бир-бирининг юзига балчиқ чапласа-я! Дўстга хиёнат қилиш шунақа осонми?

IX

Қамоқхона. 1952 йил, 26 август.

Терговчи ҳеч бир кутилмаганда дўстларининг номини тилга олди:

-Йўлчиев, Мелиев, Илёсов... дўстларингми?

-Ҳа.

-Уларга ишонасанми?

-Ҳа...

-Улар сенга тухмат қилишлари мумкинми?

Нима десин? Улар бу онда озодликдаларми ё шу турманинг бирон хонасида азоб чекиб ётибдиларми? Азобларга чидолмай унга қарши бирон нима дедиларми ё химояси учун бирон воқеани тилга олдиларми? Уларга ишонади... тухмат қилишларига эса... ким билади, орада шайтон бор...

-Мумкин эмас,-деди Мирзакалон ишонч билан.

-Сен бўлмаганингда эҳтимол Мелиев ҳам, Илёсов ҳам фронтга жўнатилиб, битта ўққа ем бўлиб кетарди. Сен уларни редакцияга чақиртириб олдинг. Илёсовнинг ўзи менга айтди, младший лейтенантлар мактабида ўқиётганида сенга хат ёзиб, ялинган экан. Сен нима учун уларни қанотингга олдинг? Улар ҳам ўзинг каби миллатчиларданми?

-Йўқ, уларда миллатчилик зарраси ҳам йўқ. Газетани яхшилаш учун уларнинг қалами керак эди. Совет жангчиларини руҳлантириш учун кучли қалам керак эди. Улар эътиқодли коммунист эдилар.

-Эътиқодли коммунист эканликлари менга ҳам маълум. Улар шу эътиқодларига содик бўлиб, сенинг ғайрикоммунист фаолиятинг ҳақида гапирдилар, инкор этмассан?

-Гапларини билмай туриб, бирон нима дейишим қийин.

-Масалан, энг оддийси: Илёсовнинг айтишича, Галабадан кейин сен эсэсчи, гестапочиларнинг хотинларини қанотингга олиб, маишат қилгансан? Оти эсингдан чикмагандир? Моллимиди?

-Бекор гап!

-Сенга тушунолмай қолдим, Исмоилий? Ҳозиргина “дўстларимга ишонаман, улар менга тухмат қилмайди”, дединг. Энди эса Илёсовнинг маълумотини тан олгинг келмайди. Илёсов тухматчими?

-Тухматчи эмас... лекин... янглишган бўлиши мумкин. Молли деган аёл билан танишлигим рост. Лекин у гестапочининг хотини бўлмаган, оддий немис ишчисининг қизи эди. Бир куни уни тасодифан хароб бир бостирмада яшаётганини кўриб қолдим. Ит боғлаб қўйсангиз, чидаб туролмайдиган жойда оч-наҳор яшаётган экан. Ўртада яширадиган сиримиз йўқ, уни оилам ҳам танир эди. Вақти-вақти билан келганда бир дастурхондан овқатланарди.

-Илёсовнинг айтишича, Берлиндан қайтар маҳалингизда Молли ҳомиладор экан.

-Илёсов шунақа дедими?-Мирзакалон алам билан жилмайди.-У ўзиники билан алмаштириб қўйгандир...

Терговчи ундан кўзларини узмаган ҳолда дўстларнинг маълумотларини бирма-бир баён

қилди-да:

-Биламан, сен бу гапларни инкор этасан. Лекин инкоринг ишонарли бўлиши керак. Инкорингни ўз қўлинг билан ёзиб бер, агар тухмат қилишган бўлишса, жазоланишлари керак,-деди.

Мирзакалон турмадаги хонасига етгунича алам чўғларини ялангоёк босиб борди. Ажал билан олишувда елкама елка турган дўстларнинг бу қилмишларига нима деб жавоб қайтаришни билмай гаранг эди “АҚД” масаласида хиёнат қилган Фозиловнинг қилмиши буларники олдида ҳолва бўлиб қолди. Унда Мирзакалон ёшлигига бориб, нодонлик қилиб Фозиловнинг қўлидаги сиртмоққа бошини ўзи тикиб берган эди. Бу сафарчи? Бугунги дўстларининг тухматлари катта жазога лойиқ гаплар эмас. Узоқ муддатга қамаладиган бўлса, ёки отишга ҳукм этилса, бошқаларнинг тухматлари ҳам етиб ортади. Мирзакалон дўстларининг қилмишларидан қанчалик ғазабланмасин, уларнинг бу катта ғирромликка аралашиб қолишларини истамади. Эртами-индинми чиқадиган ҳукмга уларнинг ҳам ҳиссалари қўшилиб қолишини хоҳламай, раддия ёзишни маъқул кўрди.

У хонасига киргач, кўкрагида нимадир ёниб, юрагини куйдира бошлади. Назарида ҳозир қовурғалари ортида ғимирлаётган вулқон оташи кўкракни ёриб, портлаб кетадигандай эди. Бу ғазаб олови пасайишини кутиб, сўнг қўлга қалам олиш нияти вулқон олдида ожиз эди. Ўтирди. Қўлига қалам олди. Қоғозни яқинига сурди... Титроқ бармоқлар амрига бўйсунмади – бирон ҳарфни ҳам ёзолмади. Қаламни отиб юбориб, ўрнидан турди. Хона бўйлаб юрди. Ўтирди... Бу ҳол бир неча марта такорлангач, ҳовури сал пасайгандай бўлиб, ёзишни бошлади:

“Мен юрагимдаги миллатчилик, душманчилик кирларидан виждонимни батамом ва абадий тозалаш учун Ватан олдидаги барча жиноятларимни мутлақо соф кўнгиллик билан иқдор қилган ва қилаётган эканман, Мелиев билан Илёсовнинг гувоҳликлари тугал тўғри бўлганда, буларга ҳам тан бериб қўя қолардим. Мен ҳозир уларнинг сўзларида ҳақиқатга тўғри келмаган жойларни кўрсатиб ўтаман.

1946 йилнинг охирига ёки 1947 йилнинг бошларида ҳарбий хун ҳисобига босмаҳона мошиналари олиш учун Ўзбекистондан Маҳмуд Зуфаров билан “Қизил Ўзбекистон” ва “Правда Востока” газетасининг бирлашган босмаҳоналари директори (фамилияси эсимда йўқ) вакил бўлиб келдилар. Булар келиб, Потсдамда меникига тушдилар ва қайтгунларича менинг меҳмоним бўлдилар. Биз (мен, Йўлчиев ва Мелиев) уларни етаклаб Совет администрациясига олиб бордик. Улар “Баъзи нарсалар оладиган бўлдик”, деб биздан айрилиб қолишди. Кечқурун уйга келиб, бир-иккита япалоқ босма машинаси билан бир нечта “американка” беришмоқчи бўлишганларини, кўзлаган умидларига етиша олмаганларини айтишди. Уларнинг бу гапи менинг нашриётчилик нафсимга тегди. Мелиев ҳам шу ерда эди. Мен вакилларга ҳақиқат гапни айтдим:

-Урушнинг тугаганига бир ярим йил бўлса-ю, машина оламиз, деб энди келасизларми? Шу вақтгача қаерда ётган эдингиз?! Мана энди, Америка олтинларни олиб кетаётганда сиз “барахло”ларни олиб кетинг! Босмаҳоналаримизда бунингсиз ҳам “американка”лар чанг босиб ётибди-ку!

Мен бу гапим билан Ўзбекистон босмаҳоналари раҳбарларининг парвосизлиги, “мева пиш – оғзимга туш”, қабилида оғиз очиб ўтирганларини ҳақли равишда танқидладим. Американинг Германия олтинларини олиб кетганлигини эса матбуотимиз саҳифаларида ҳамма ўқиган эди. Мелиев бу фактни бузиб: “Исмоилий: “Америка олтин олиб кетаётганда Совет Иттифоқи “барахло”ларни ташияпти”, деб айтди”, дебди. Мелиевнинг бу гапи ҳам, унинг кўп гаплари каби, ёлғонлигини яна бир қарра таъкидлаб ўтаман. Бу

менинг бошқа жинойтларим олдида фил хузуридаги пашша бўлса-да, ёлғонни – ёлғон, ростни – рост деб айтишни бурчим деб биламан.

1946 йилдамикин, ҳозир аниқ эсимда йўқ, СССР Олий Советига сайловлар тайёргарлиги кизиб кетган кунларнинг бирида, Потсдамдаги совет офицерлари уйида сайлов комиссиясининг сайлаш мажлиси бўлди. Биз Мелиев билан ёнма-ён ўтирдик. Редакциямизнинг ҳарбий мухбирларидан майор Поляков комиссия аъзоларидан бирининг номзодига қарши гапирди. Мелиев дарҳол:

-Их, расво бўлди!-деди. Мен сабабини сўрадим. У тушунтирди: -Бизнинг сайлов системамизда кўрсатилган кандидатга қарши чиқиб бўлмайди, чунки рўйхат юқоридан тушади, пастдагилар эса фақат овоз беради, қарши гапиришга ҳақи бўлмайди.

Менга бу қизик туюлди:

-Бу аҳволда демократия қаерда колди?-дедим, Мелиевнинг гапига ишонқирамай. Мелиев кулди-да:

-Эсингиз жойидами,-деди,-мана шунинг ўзи демократия! Ҳали кўрасиз, Поляковнинг адабини беришади.

Мен тийилмадим:

-Бу кимнинг демократияси, айтиб беролмайсизми?-дедим, уни масхара қилиб. У кулди, ҳазилми-чин қилиб туриб:

-Бизнинг демократиямиз!-деди.

-Сизнинг, яъни Мелиевнинг?

-Ҳа, бизнинг.

-Демак, сиз демократ?

-Демократ.

Ана шу суҳбатдан кейин Мелиевга “демократ” деб лақаб бердим. Бу суҳбатда мен совет сайлов системасидан кулган эдим, лекин Мелиевнинг кулгиси сабаби менга қоронғу. Эҳтимол, у менинг нодонлигимдан кулгандир?

Булардан ташқари Мелиев менинг тўғримда берган гувоҳликларида “Исмоилий партия мажлисида одам кўнглидагини гапира олмайди”, “Исмоилий Маршалл плани бўйича Туркияга берилаётган Америка ёрдами ни маъқуллади”, дебди.

Партия мажлиси ҳақида, Туркияга ёрдам ҳақида Мелиев билан менинг орамда ҳечвақт гап бўлмаганини аниқ биламан. Бу масалаларда Мелиев бошқалардан эшитган ёки миясига келган фикрини менга тўнкаётгани мен учун ойдан-да, кундан-да равшан. Аммо мен бу билан ўзимни ундай фикрда эмас эдим, дейишдан жуда-жуда узоқдаман, чунки ҳар бир ўзбек миллатчиси каби, мен ҳам Туркияга сажда қилгувчилардан, Туркиянинг муваффақиятларини эшитганда ичига сиғмай қувонгувчилардан эдим-ки, Маршалл планини, албатта, кўнгилда ёқлар эдим. Мелиевда шундай туйғу мавжудлигига ишонмайман, демак, у билан бу ҳақда гаплашмоғимиз мантиқдан эмас.

Энди “партия мажлисида одам кўнглидаги гапни айтолмайди”, деган масалага келсак, бу ҳам Мажидий ҳақида ёзилган ҳикоя ҳам Мелиевнинг уйдирмаси. Орамизда бундай гап бўлган эмас. Партия мажлисида партияга қарши эмас, партия олдинга сурган тадбирларни амалга ошириш масаласи ва чоралари кўрилади. Партия мажлиси мен сингари миллатчиларнинг душманчилик, емирувчилик ҳаракатлари амалга ошириладиган жой эмаслигини яхши биламан. Мен Мелиевнинг уйдирмаларини рад қилиш билан ўзимни гуноҳлардан, ҳеч бўлмаганда тилга олинган гуноҳлардан пок эдим, деб даъво қилмоқчи

эмасман. Зинҳор, мен бу фикрлардан жуда-жуда узоқдаман. Мен, туядек гуноҳларимни бўйинга олатуриб, пашшадек ингичкасидан воз кечиш ҳаракатида эмаслигимга ишонилишни илтимос қиламан. Мен бу нарсаларни ўзимни оқлаш учун эмас, ҳақ-адолат хотири учун рад этаётиман, халос.

Энди Илёсовнинг мени “антисовет киши эканлигини кўп вақтлардан бери билар эдим”, деган сўзига пича тўхтаб ўтмоқчиман. Бу гапи ёлғон, аниқроғи, мантиқсиз. Мен антисоветчи сифатида ўзимни ҳар жойда кўз-қўз қилмаганман. Давлатга қарши фикрларимни ҳаммага ҳам айтавермаганман. Илёсов табиатида кўрқоқлик бўлгани учун сиёсат ҳақида мутлақо гаплашмаганман. Назаримда, Илёсов энг яқин танишлари билан ҳам бу ҳақда гаплашмаган бўлса керак. Билганим шуки, бирон даврада сиёсатдан гап очилгудай бўлса, ўша заҳоти Илёсовнинг ё қорни оғриб қоларди, ё бошқа сабаб билан бу даврадан узоқлашарди. Агар у махсус идоралар билан ҳамкорлик қилса ҳам, ишончим комилки, етарли маълумотлар етказиб беролмаган бўларди. Хўп, дейлик, Илёсов менинг антисовет киши эканлигини билган бўлса билгандир. Энди шу билишини мантиқан таҳлил қилиб кўрайлик-чи, қандай маъно келиб чиқаркин?

Биринчиси шуки, биз Оврупч шаҳри ёнида турганимизда, Новосибирск младший лейтенантлар мактабидан: “Сиёсий бўлим орқали мени чақириб олинг, мен сиз билан ишламоқчиман”, деб нега хат ёзди экан? Соф совет кишилари ёнига эмас, антисовет киши ёнига нечун толпинди экан? Имоним комилки, аслида ким эканлигини билганида менга интилгандан кўра қиёмат жанггоҳини афзал кўрган бўларди. Мен газетада босилган шеърларининг баъзан ярмини, баъзан ярмидан ҳам кўпини, бадий ва мафкуравий жиҳатдан паст топиб, ўзим бошқадан ёзиб чиққанимда нега эътироз этмади? Нега буларни кейинча Тошкентда ўз имзоси билан “Шонли саҳифалар” тўпламида бостириб чиқарди экан? Ниҳоят, менинг советларга қарши киши эканлигини билатуриб, 1946 йилда ВКП(б) кандидатлигидан ҳақиқийга ўтаётганимда нега тавсиянома берди экан, партиёга мендек ярамас ахлатни кўра-билатуриб нега олиб кирди экан? Бу саволларнинг жавоби битта: “Исмоилийни антисовет киши эканлигини кўп вақтлардан бери билар эдим”, деган гапи кўрқув натижасида тўқилган уйдирмадир.

Илёсов яна бир гувоҳлигида: “Исмоилийнинг пули кўп эди”, деб ўртага шубҳа соясини ташлайди, аммо айтган гапига ўзи ҳисоб бермайди. Демак, ҳисобни мен беришим керак. Мен, аввало, газетанинг масъул секретари бўлганим учун Илёсов ва Мелиевлардан бир неча юз марка ортиқ ойлик олардим. Бу – бир. Қолаверса, Илёсов ва Мелиев каби ҳар қаерларда санқиб юрмай, кўпроқ уйда бўлар эдим. Бу – икки. Ниҳоят, мен Илёсов ва Мелиев сингари ҳар кун бир-икки бутилкадан арақ бўшатмас эдим. Бу – уч! Йўлчиев, Мелиев, ҳатто Илёсовнинг ўзи ҳам тасдиқ этса керак, Потсдамда турганимизда бирон кун ўтмас эди-ки, Илёсов столига эрталаб икки-уч бутилка шнабс териб қўйиб, кечгача ичиб битирмасин!

Гапимнинг охирида шуни ҳам айтиб кетайин, хотиним Тошкентдан ўн минг сўм пул билан келди. Хотинимнинг опаси Муҳтарам янги уй солган экан, шунга турли парда, ҳар ҳил нарса олиб кел, деб синглисига, яъни менинг хотинимга ўн минг сўм пул бериб юборибди. Хотиним Потсдамга келганидан кейин ўша пулга харид қилди. У пулдан Мелиев хабардор бўлганидек (чунки хотин- бола-чақамизни Тошкентдан Мелиев олиб келган), Илёсовнинг хотини, хусусан Илёсовнинг ўзи ҳам хабардор бўлиши керак. Менда пулнинг нисбатан кўплиги, Илёсовда эса нисбатан озлиги сабаби шундай. Илёсов ўзининг гувоҳлик кўргазмасида “Мелиевни 1943 йилдан бери танийман”, деб ёлғон гапирганидек, “Берлинда, Абдулла Тўлаганнинг хотининикига менга билдирмай боришган, мен беҳабарман”, дейиши билан ҳам ҳақиқий ҳолни тамом бузиб кўрсатган. Абдулла

Тўлаганнинг хотини Рут билан алоқани баён қилишда Мелиев ҳам нотўғри гапларни ёзган. “Мен,-деб ёзибди Мелиев,- махсус бўлимнинг топшириғи билан Рутга икки-уч бор учрашдим. Мақсадим: Вали Қаюмхон билан Абул Завқий сурати босилган журнал қирқмасини олиш эди. Биз бу қирқмани мен, Исмоилий, Йўлчиев Рутниқига борганимизда кўрган, лекин олмай, ташлаб келган эдик. Махсус бўлим: “Тезроқ олиб кел”, деб қистагани учун, Рутни кўришга, униқига боришга мажбур бўлдим”.

Эҳтимол, Рутниқига боришга бошқа нарса мажбур қилгандир, буниси менга қоронғу. Менинг аниқ билганим шуки, биринчи борган кунимизок Абдулла Тўлаганнинг немис хотини бизга журнал қирқмасини ҳеч бир қаршиликсиз, гумонсиз берган ва биз уни олиб келиб уйда Рутни кутиб ўтирган Илёсовга кўрсатган эдик. Сўнг бу сурат менинг ёзув столим устида очик ҳолда бир неча кун ётган эди. Махсус бўлим ходимларининг бу сурат билан қизиқишганларини мен эслолмайман. Ҳақиқатда бўлган воқеани ёлғонга бўктириб баён қилишдан Мелиев билан Илёсовга қандай манфаат бор экан, хайронман!..

Болаларимиз ҳаркун: “Қачон уйга кетамиз? Қачон Тошкентга кетамиз?” деб қистар, уларни ҳар тарафдан бизга ёт бўлган чет эл ҳаёти, қандайдир юракни сикучи кулранг табиати, умуман, ҳамма нарса, ҳамма нарсаси зериктирган эди. Болаларимиз, ҳамма бахтли болалар каби, ўз ватанларига пок дил, оқ кўнгил билан интилар, бахт куёшининг ҳаётбахш нурларини биринчи марта эмган ўз инларига қуш бўлиб учини истар эдилар. Болаларимизни интизор қилган ўша ёруғ кун келди. 1947 йил апрелининг охирида Потсдамдан машиналарга ўтириб, Одер Франкфуртига келдик ва у ердан, поездга тушиб, совет Иттифоқига, Брестга жўнадик.

Франкфурт вокзалидан чиқиб, Одер кўпригига яқинлашганимиз сари бизнинг нигоҳларимиз Германия тупроқларига миҳдек санчилиб борди. Мен Йўлчиев билан, Мелиев Илёсов билан, вагон деразаларига ёпишиб олиб, кечаги душман еридан кўз узолмай тикилиб борар эдик. Бир-биримизга ҳеч нима демас, тўғриси, сир бой бермас эдик. Илёсовнинг гувоҳлигига қараганда, болалар чақчақлашиб турганда мен хомуш бўлиб қолган эканман. Одер кўпригидан ўтаётганда эса юрагимда чўкиб ётган дард, энгил пўкақдек, юзага қалқиб чиқиб:

-Хайр, бахтимизни кулдирган иккинчи ватаним!-деб юборганмишман. Кейин бўшашиб “бу ерларда яйрашганларимиз бир туш бўлиб қолди энди. Энди тушда ҳам ҳам кўриш йўқ бу роҳатли ҳаётни. Дунёга бир келдиг-у, кетдик-да!” деганмишман.

Эсимда бор, Илёсов тилга олган вақтда поезд уруш вақтида бузилган омонат кўприкдан ўтаётганди. Поезд дарёга қулаши эҳтимоли борлиги учун кўрқиб кетганидан унинг ранги бўзарган, қайси биримиз гапирган бўлсак-да, эшитиб, эсида сақлаб қолиши мумкин эмасди. Агар бу воқеа Туркияда содир бўлганида эди, уни “иккинчи ватаним”, десам арзирди. Неча миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритган урушни бошлаган мамлакатни “иккинчи ватаним” дейдиган тилимни ўзимла кесиб ташлаган бўлардим...

Дўстларимнинг уйдирмаларига қарши мен бундан ўзгачароқ изоҳ бера олмайман...”

Турманинг бир кишилиқ сиқик хонасида хотиралар исканжасида ўтирган Мирзакалоннинг кўли толиб, қаламни кўйди. Нафис адабиёт намуналарини ёзиши керак бўлган бу кўл, бу қалам, ҳаёт ҳақиқатларини ўйлаб, мулоҳаза қилиши лозим бўлган бу онг қандайдир пасткаш юмушлар билан банд эди. Мирзакалоннинг юраги бу турма сиқиклигидан эмас, шу тубан ишлар билан банд эканидан азоб чекарди. Баённи ёзиш олдидаги ғзаби бир оз босилгандай бўлиб, дўстларининг гувоҳликларини яна бир бор ақл кўзгусидан ўтказди. Айниқса Илёсовнинг гаплари уни сергаклантирди. “У нодон,-деб ўйлади,- менга қарши

гувоҳлик бериб, ўзининг жонини сақлаб қолмоқчи бўлган. Агар терговчи сергаклик қилса, унинг гапларидан тескари маъно ҳам топиб, ўзини қамайди. Исмоилийнинг миллат душмани эканини узоқ вақт давомида билгани ҳолда индамай юриш жиноят эканини наҳот у нодон билмаса?” Бу саволга жавоб ўрнига унда нохуш гумон уйғонди: “Индамай юрганмикин ё узоқ вақт давомида керакли жойга гап ташиб, тирикчилик қилганмикин?” У гумонга асосланиб дўстини айблай олмас эди. Шу сабабли хаёлини чалғитишга уринди.

Дўстлар ҳақида фикр юрита туриб, терговчи икки-уч марта Жалоловнинг номини тилга олди. Тўғри, Жалолов яраланиб, уйига қайтгандан кейин хат орқали муомала қилиб турдилар. Лекин бу мактубларда сиёсатга тегишли бирон бир калима йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Тўғри, у Жалоловни урушдан олдин яхши билмаса-да, фронтда сирдош, дарддош дўст мақомига эришган, шу боис уйга қайтган кунлариёқ у билан топишган эди. Терговчи эслатган зиёратга ҳам у билан бирга борганди.

...Мирзакалон божасининг хасталигини эшитиб, байрам куни уни йўқлади. Божаси хузурида Жалоловдан ташқари яна бир киши бор эди. Божаси уни “дўстим Қорахўжаев”, деб таништирди. Мирзакалон яқинда Германиядан қайтгани учун у одам хорижнинг аҳволи билан қизиқди. Мирзакалон Германия ҳақида гапира туриб, савдо-сотикда устаси фаранг ҳисобланган божасига қараб ҳазил қилди:

-Хўб, сиз боп жой экан-да... Сиз ўшандай жойда бўлсангиз, оз вақтда миллионер бўлиб кетардингиз. Сизга ўхшаб савдо ишларида суяги йўқларга макон бўладиган экан. Ҳар ким хоҳлаганини қилади: биров дўкон очиб сотса, биров корхона олиб, мол чиқаради.

-Ўшандай жойларда мазза қилиб юрдим денг?..-Жалоловнинг бу гапи замирида ҳасад бормиди ё огоҳлантиришми, Мирзакалон у дамда англай олмади. Фақат ҳазил тариқасида бошлаган гапи “капиталистик системани, хусусий савдони макташ” либоси билан керакли ерга етиб боришини фаҳмлаб, мавзунини ўзгартирди. Кўнгли ўшанда алдамаган экан, орадан уч йил ўтса-да, у гап унутилмабди. Кимнинг хизмати эвазига шундай бўлган – унга қоронғу. “Бу вагон қулоқдан ишланган” деган, ўзбек жангчиларининг аянчли аҳволидан куйган одамнинг бундай тубанлик қилишига ишонгиси келмайди.

1947 йил, ўша кунларнинг нари-берисида Жалолов ишлайдиган идорага борган эди. Идора раҳбарлигини яқинда қабул қилиб олган Жалолов ўша куни нимадандир ғашланиб ўтирарди. Мирзакалонни кўриб дардини ёрди:

-Мендан олдинги одам ҳамма ишнинг расвосини чиқариб кетибди. Унинг пўстагини қоқай десам, юқоридагилар қўйишмайди. ЦКда унинг ҳимоячилари бор! Ҳаммаси бизни эшак қилиб минишади. Бир нарса десанг –“миллатчи!” деб миянгга бир мушт уришади – ерга кириб кетасан. Ҳақиқат йўқ, Исмоилий, ҳақиқат йўқ!-Жалолов, алами ортиб, тутакди. Чекиб турган папиросини зарда билан кулдонга эза туриб, сўзини тамомлади:- Менинг номим раҳбар эмиш! Битта фаррошни ҳам ЦКнинг санкциясиз ишга ололмаганимдан кейин менинг қимматим нима бўлди?! Э-э, менга деса ўт тушиб кетмайдими!

Ўшанда бу аламни Исмоилийдан гап олиш учун айтмаган эди. Юрагини сиқиб турган дард туфайлигина гапирганди.

Мирзакалон “Қизил Ўзбекистон” раҳбари билан чиқиша олмай ишдан кетишни мақсад қилиб Жалолов билан маслаҳатлашди. Гарчи бу вазифа матбуот оламида юқори мартаба ҳисобланса-да, ижоддан узоқроқ бўлгани сабабли Мирзакалоннинг бу ишга кўнгли бўлмаган, аввал-бошдаёқ Марказкомнинг таклифини қабул қилишдан бўйин товлаб, “бу ишнинг оғирлигини, хўжалик ва маданиятнинг ҳамма тармоқларида маълум даражада билимга эга эмаслигини” баҳона қилган эди. Бу баҳонаси ўтмагач, партия лозим кўрган вазифадан бўйин товлашнинг ёмон оқибатга олиб келишини ўйлаб, кўнганди. Газета

раҳбари билан чиқиша олмаслигига кўзи етгач, ишдан кетишга янги баҳона излади. Жўяли баҳона хаёлига келавермагач, эскисини сал бошқача услубда баён этди: “қишлоқ хўжалик ва саноатда қарийб ҳеч нарса билмаганлиги натижасида масъул котибликни кўнгилдагидек эплаб кетолмаслигига кўзи етганини” Жалоловга айтганида, у Мирзакалоннинг аҳдини маъқуллади:

-Тўғри қиласиз, бўйнидан боғланган ит овга ярамайди, деганларидек, сиз билан биз бунақа дастёрчиликка ярамаймиз. Ахир мана бу...- деди Жалолов, кўрсатгич бармоғи билан кўкрагига икки-уч уриб. Мирзакалон унинг нима демоқчи бўлганини дарҳол англади ва ҳам тасдиқ, ҳам савол оҳангида:

-Дил бошқаю тил бошқа?! -деди. Жалолов чарақлаб кетди ва кўнглидаги гапни ярим сўзидаёқ тушунгани учун, чўзиб таҳсин айтди:

-Ҳа-а баракалла!-Кейин маслаҳат бера бошлади:- Жанжал қилманг, яхшилик билан бўшаб олинг. Ишқилиб, буларнинг кўзига ёмон кўринишдан сақланинг. Ҳа! Бўлмаса, биласизми, еб ташлашади, ҳа, Исмоилий, кўзингизни очинг! “Мен фронтда у қилдим, бу қилдим!” дейсиз-да? Ҳе-е, икки чақа! Эшак лойдан ўтиб бўлган!

Шу мазмунда анча гаплашишгач, Жалолов марказком котиби билан гаплашиб, унинг ишдан бежанжал, осонгина бўшашига ёрдам беражагини айтди.

Улар кунда бўлмаса – кун ора, бунинг иложи топилмаса, ҳафтада икки марта учрашишарди. Жалолов уни кўрган заҳоти “Нима гап? Радиода нималарни эшитдингиз?” деб сўрарди. Мирзакалон қисқа тўлқиндаги Анқара радиосидан эшитганларини, Жалолов эса “Би-би-си”дан эшитганларини ўртоқлашарди. Мирзакалон Нуриддин Осим исмли бошловчи томонидан ўқиладиган “Ўтмишда бугун” деб номланган эшиттиришни доимий равишда тингларди. Бу радиоэшиттиришда ўтмишда бўлган тарихий воқеалардан баҳс этиларди. Бир куни Нуриддин Осим Амир Темурни “Самарқандда ўтган машҳур турк саркардаси”, деб гапирганда Мирзакалоннинг ғаши келди. Эртасига буни Жалоловга айта туриб: “Ўзбек” деган сўзни тилга ҳам олмади, даюсинг боласи! Ҳатто “Ўзбекистон шаҳарларидан бири Самарқандда ўтган” деса ҳам майлиди”, деб куйинди.

-Булар шунақа... Битта катта оғадан безиб, у томон қарасак, яна бошқа катта оға даъво қилиб турибди,-деди Жалолов афсус билан.

Уларнинг ҳар суҳбатлари шу каби янгиликлар баёни билан ўтарди. Айниқса Жалоловнинг қизиқиши кучли эди. “Нима гап? Қандай янги хабарлар эшитдингиз?” деган саволлардан чарчамасди. У Мирзакалондан янгиликларни шундай сўрардики, баъзида гўё жонини омбур билан суғуриб олаётгандек бўларди. Мирзакалон унинг бунчалик қизиқишларидан охири шубҳага туша бошлади ва бу шубҳасини яширмади:

-Жалолов, сиз, нима бало, Давлат ҳавфсизлиги министрлигининг одамимисиз? Мендан ҳадеб шунақа нарсаларни сўрайверасиз-а?-деди. Жалолов аввалига кулди, кейин хафа бўлган бир қиёфада гапирди:

-Топган гапингизни қаранг!-шундай деб олдидаги қоғозларни кавлаштира бошлаб, илова қилди:-Кўрқманг, сизнинг нархингиз менинг кўлимда эмас!

Мирзакалоннинг шубҳаси нафсониятига тегди шекилли, Жалолов энди ундан янгиликларни кам сўрайдиган бўлиб қолди. Мирзакалоннинг Германиядан олиб келган радиоприемниги бузилиб қолгач, янгиликларни ўзи айтадиган бўлди. Ана шундай кунларнинг бирида у Нью-Йоркда бир рус муаллимаси Совет элчихонасининг иккинчи қаватидан ўзини ташлаб қочганини, Совет Иттифоқига қайтмаганини, Германияда хизмат қилаётган совет офицери Лондонга қочиб келиб, “Би-би-си” радиоси орқали гапирганини айтиб берди. Бундай суҳбат фақат икковлари орасида бўларди. Жалоловнинг кадрдонлари иштирокидаги паловхўрликда сиёсатдан умуман гап очилмасди. Давра асосан аския билан

қизирди. Расулжон Муҳаммадиев уста аскиябоз, Иброҳимжон Эргашев ундан қолишмас, Жалолов бу соҳада нўноқроқ бўлса-да, таталашиб турарди. Нўъмонжон Ғуломов билан Мирзакалон аскияни кулгилари билан қувватлаб ўтиришарди.

Самоворда ё уйда, паловга бирон қозон осилмас эдики, у ерда Жалолов билан Мирзакалон бирга бўлишмаса. Айниқса, Жалолов уйда ўзи ош дамлайдиган бўлса, дарҳол телефон билан: “Келинг, ўзим ёлғиз егим йўқ, бирон улфат бўлмаса ўтмайди”, деб чақирар, хотинининг эса паловни ёмон кўрганлигини айта туриб, ярим ҳазил, ярим эркалаш оҳангида: “ўрус-да, ўруслигига боради, паловнинг қадрига етмайди хуш ёқмас!” деб кўярди.

Жалоловнинг уйдаги ана шундай паловхўрликдан сўнг икковлашиб Тельман номидаги боғни айлангани чиқдилар. Пиво сотилаётган жойни четлаб ўтолмай, томоқларини “хўллаб” олиш баҳонасида тўхтадилар. Ўша кунлари Берлин тақдири юзасидан келишмовчиликлар чиқиб тургани учун суҳбатлари шу мавзуга кўчди. Жалолов Америка-Англия тутган йўл ҳақида гапира туриб, уруш чиқиб кетиш эҳтимоли борлигини айтди. У табиатан сиёсий таҳлилни ёқтирарди. Бу сафар ҳам ташаббус унинг қўлида бўлди: -Уруш чиқиб кетса ҳам ажабмас. Аммо биз ғафлатда қолмаслигимиз керак. Ҳозир уюшиш вақти-ю, лекин уюшиб бўлмайди...

Жалоловнинг бу гапи Мирзакалонга “АҚД”нинг биринчи мажлисини эслатиб, эти бир жимирлашди-ю, суҳбатдошини беихтиёр бу савол билан бўлди: -Ростингизни айтинг, Жалолов, сиз МГБнинг одами эмасмисиз,а? Шу қадар кўркмасдан очик гапирасиз-ки, гўё бу гапларингиз учун сизни биров жавобгарликка тортмайдигандек.

Жалолов бу сафар кулмади. Бўзарди. Қуюқ, туташик қошларини осилтириб, нафрат тўла ғазаб билан гапирди: -Сиздан кўрқаманми? Бориб гапиринг, сўрасалар: “Бу тухматчи!” деб бетингизга туфураман. Сиз ҳам худди шундай қилишингиз мумкин. Аммо гаплашишнинг йўлини билиш керак. Ҳозир ёнимизда яна бир киши бўлса, мен бу гапларни айтмас эдим. Нега? Бир кишининг гувоҳлиги ўрин ўтмайди. Икки киши гувоҳлик бериб турса-чи? Қочиб бўпсиз! Алоҳида гаплашиш мумкин. Лекин уюшдингизми, қамаласиз! Мана шунинг учун уюшиб бўлмайди, дейман. Лекин ҳар биримиз ўз ҳолимизча тайёр бўлиб туришимиз керак. Ҳаракат пайти келганда ивирсиб қолмайлик. Дарҳол ҳокимиятни қўлга олиб, ички ишлар министрлигига кучли одамларни қўйиш керак.

Жалоловнинг ишонч билан айтаётган гаплари таъсирида Мирзакалон бу вазифани унинг ўзига юклаб қўйди: -Сиз ўзингиз борсиз-ку? Сиздан маъқули йўқ,-деди ҳозиргина ундан шубҳаланганини унутиб. Жалолов унинг бу гапига “ха” ҳам демади, “йўқ” ҳам демади. “Ўз кўнглича, ҳукумат раҳбарлигини мўлжаллаб юради шекилли, мен уни пастга уриб юборибман-ку?”-деб ўйлади Мирзакалон.

Пивахонадан чиқиб Пушкин ва Асака кўчалари бурчагида, майдонча олдида туриб, бошқа мавзуга ўтдилар. Жалолов энди ўзи хаёл қилган “келажак ўзбек миллий буржуа давлати”нинг хўжалик министрига айланган эди, гўё. У “Ўзбекистондан саксон йилдан бери ташиб кетилаётган” қорақўл терилари ҳақида гапира бошлади: -Москва Ўзбекистондан ҳар йили икки юз мингга яқин қорақўл ташиб кетади. Ҳар бир терига Америкада битта автомобил берар экан. Агар териларни Ўзбекистон ўзи сотса, унингда аҳолисининг ҳар бири биттадан автомобиллик бўлиб қолар эди.

Мирзакалон хўжалик ишларига омил бўлмагани учун, бу ҳил ҳисоб-китоблар билан қизиқмас эди. Шунинг учун ўз манфаати кўзгуси билан қараб, бундай деди:

-Қирқ ёшга кириб, ҳали битта қорақўл ёқа кўрмабман-ку, сиз автомобилдан гапирасиз.

Ҳаммаси Америкага кетади, денг?

-Бўлмаса, магазинларда босилиб ётмасмиди?-деди Жалолов афеус билан уф тортиб.

Бу сўздан кейин, хайрлашиб, уй-уйларига кетдилар. Мирзакалон Жалоловнинг гапларини йўл кўйи ўйлаб борди ва кўрпага кирганидан кейин ҳам, бу ёпишқоқ ўй чангалидан узоқ вақтгача уйкусини ажратиб ололмади. Уни икки ваҳима босар эди: бир ёқдан Жалоловни провокатор-иғвогар деб кўрқса, иккинчи ёқдан унинг ҳалиги гапларини “Совет давлатига қарши уюштирилган миллатчилар ташкилоти” номини олган “АҚД”нинг программа нутқига ўхшатиб, юраги орқага тортиб кетар эди. Ахир бир қур ташкилот тузиб таъзирини еган эди-да! Жалоловнинг даҳшат бўлиб туюлган у гапларини бир кеча эмас, бир неча кечалар ва кундузлар ўйлади. Натижада бирини танлаб олиш шарти билан олдига икки масала қўйди. Бири – Жалолов билан алоқани узиш-у, тинч яшаб қолиш, иккинчиси – Жалолов билан алоқани давом эттириб, советга қарши миллатчилик гапларини ва ҳаракатларини жонлантириш баробарида ўзларига ўхшаганларни бирлаштириб, ташкилот тузиш. Бир марта оғзи куйгани учун қатикни ҳам пуфлаб ичадиган одам нима қиларди? Албатта биринчи йўлни танлайди-да.

Мирзакалон Жалоловдан узоқлашди-ю, аммо тинч яшаб юриш унга насиб этмади.

Барибир қамоқ панжараси уни оиласи бағридан, ширин орузлардан ажратди. Терговчи Жалоловнинг номини тилга олиб тургани билан улар орасидаги суҳбатларнинг икки-чикирига тўхталмади. Уюшмоқлик муаммоларини ҳам тилга олмаганидан билди-ки, ўша пайтда Жалоловдан бекорга шубҳаланган экан. Советларга қарши янги ташкилот тузиш ҳақидаги гап, демак, бошқа оқава орқали етиб келган бу ерга. Бу оқаванинг бошида ким турган бўлиши мумкин? Бу саволга Мирзакалоннинг жавоб топиши қийин бўлмади. Қамалган кунларининг учинчи ҳафтасида аввал ташқарида, даҳлиз томонда, таҳмини бўйича, рўпарадаги темир эшикнинг шарақлаб очилганини сўнг ёпилганини эшитди. Кейин соқчининг “деворга қараб тур” деган қисқа буйруғини, сал ўтмай эса оғир-оғир қадам товушларини эшитди. Беш-ўн қадам юрилгач, таниш овозни эшитиб, сесканиб кетди:

-Охуновни ҳам ташкилотга киришга мажбур қилган экан, де!

-Гапирилмасин!-деб буюрди соқчи. Лекин у кулоқ солмади:

-Ўлдираман, деб кўрқитган!-деб бақирди таниш овоз.

-Гапирилмасин!

Соқчи шундай деб бақириб тепди шекилли, маҳбус ихранди.

Мирзакалон дўстларидан бири Абдуманнон Раҳимовни овозидан таниб, унга ачинди. Аммо кимга гапирганини, бу гапнинг маъноси нима эканини англамади. Буни орадан икки ой ўтиб, терговчининг сўзидан, сўнг юзлаштиришдан билди. Унгача Абдуманноннинг укаси Абдужавлоннинг ҳам қамалганини билмаган эди. Терговчи дастлабки сўроқда Охуновни нима учун кўрқитганини сўраганда Мирзакалон бундай гапдан хабари йўқлигини айтган эди. Бу савол бир неча марта такрорланганда ҳам тухматни бўйнига олмагач, Абдужавлон билан юзлаштирилди.

Одатда киши бошқа одамга юзма-юз турган ҳолда тухмат қилаётганида, агар виждони озгина сақланиб қолган бўлса ҳам, кўзларини олиб қочарди. Абдужавлон Мирзакалонни хайрон қолдириб, киприкларини ҳатто пирпиратмади ҳам.

-Исмоилий аввал акамни, кейин мени зўрлагани етмай, Охуновни ҳам “ташкилотга

киринг”, деб мажбур қилган,-деди. Кейин тусини ўзгартирмаган ҳолда бу “воқеа”ни ҳикоя қилиб кетди:-Мен ҳовлимда у ер-бу ерни чопиб юриб эдим. Бир вақт Охунов келиб қолди. У аслида акамни излаб келган экан, тополмай, менинг олдимга кирибди. У ёқ-бу ёқдан гапиришиб туриб, Охунов менга: “Биласизми, Исмоилий жуда ёмон одам экан-ку!” деди. “Нега?” десам, “Мени бир антисовет ташкилотга таклиф қилди. Сизни ҳам таклиф қилган экан-ку?” деди. Мен қуруққина қилиб: “Ҳа”, дедим-да, гаплашмай ишимни қилавердим.

Акасининг қутқиси билан ўртага ташланган бу уйдирма ўз разиллиги билан Мирзакалонни қанчалик ҳайратга солган бўлса, теровчи учун ҳам ёлғонлиги ошкор бўлди шекилли:

-Нега бу хабарни ўша пайтда бизга маълум қилмадингиз? Қамалганингиздан кейинги дастлабки сўроқ пайтида ҳам индамадингиз?-деб сўради.

-Исмоилий бўйнига олар, иқроор бўлар, деб ўйлаган эдим,-деди Абдужавлон, уят кўчасининг нарёғида туриб.

Охуновнинг айтганларига Абдужавлоннинг парвосиз қарагани, “ҳа” деб қўя қолгани унинг феълени яхши билгани учун Мирзакалонга янада ғалати туюлиб, савол беришдан ўзини тўхтата олмади.

-Охуновнинг кўзига “ҳа” деб қўя қолганингиз сира характерингизга мос келмайди-ку? Бундай пайтларда индамай кетавермасангиз керак эди, а?

-Жим бўлинг! Савол беришга ҳаққингиз йўқ!-деб бақирди терговчи Мирзакалонга ўқрайиб қараб.

Жалоловнинг икки йил олдин айтган гапи ҳақиқат сифатида шу қамоқхонада ўз исботини топди: “бир кишининг гувоҳлиги ўрин ўтмайди. Икки киши гувоҳлик бериб турса-чи? Қочиб бўпсиз!” Икки кишининг гувоҳлиги етарли, деб ўйладими, ҳар ҳолда терговчи Раҳимовлар ҳақида камроқ сўради. Мирзакалон бундан ҳавотирлана бошлади. Очиғи, янги тухматлар, уйдирмалар оқавасининг очилиб кетилишидан қўрқди. Бугун терговчи Берлиндаги дўстлар уйдирмалари ҳақидаги янгиликни ошкор қилгач, уларга тегишли гапларини баён қилиб бўлганидан кейин, гарчи терговчи талаб қилмаган бўлса-да, Раҳимов ҳақида билганларини ёзишга киришди:

“Мен, армиядан бўшаб келгач, Абдуманнон Раҳимовнинг адабий танқидчи бўлиб етишганини эшитган ва адабиётимиз тараққиёти учун энг зарур бўлган танқидчилик соҳамизнинг бир иқтидорли кишига ортгани сабабли чинакам қувонган эдим. Мен “Шарқ юлдузи” юлдузида масъул секретар бўлиб ишлаб юрган кезларим, Ойбек Ёзувчилар союзи раислигидан бўшаб, унинг ўрнига Шароф Рашидов сайланган куни Абдуманнон икковимиз Ўзнашр томонга қараб юрдик. Мен Шароф Рашидов билан алоқамиз яхши эмаслигини, у билан бирга ишламай, газетадан кетиб қолганимни айтдим. Шунда Абдуманнон ўйланиб туриб:

-Ундай бўлса журналдан тезда бўшаб олинг, бу одамнинг феъли ёмон сизни тинч кўймайди – еб ташлайди,-деди. Мен ҳам шу фикрда эканимни билдирдим.

1949 йилнинг эрта баҳорида бўлса керак, Ўзбекистон совет ёзувчилари клубининг айвонида, иккинчи қаватда Асқад Мухторов “1948 йилда ўзбек поэзияси” деган мавзуда доклад қилди. Бу мажлизда аксар ёзувчилар қаторида мен, Абдуманнон Раҳимов ҳам бор эдик. Мажлисда докладчи Раҳимовни формализмда пича айблаб ўтди. “Мирмухсиннинг “Уста Ғиёс” поэмасидаги энг яхши жойларни ёмонлаб, танқид қилган”, деди. Раҳимовнинг ғазаби қайнаши учун шу бир-икки танқиднинг ўзи кифоя эди. Мажлисдан сўнг пастга, кўчага тушганимизда у мен билан Маъруф Ҳакимовни Пушкин мусофирхонасининг буфетига кириб пиво ичишга таклиф қилди. Рози бўлдик. Кирдик.

Бироқ, пиво йўқ экан. Оч қоринга ароқ ичдик. Союздаги ишлар ҳақида, ўша кунги доклад ва танқид ҳақида гаплашиб ўтириб, 200-300 граммдан ароқ ичиб қўйдик. Раҳимов ҳисоб-китобни қилди, туриб кетдик. Яшиннинг уйигача бирга бордик. Яшин ва Ҳалимаҳоним қаёққадир кетганлари учун, Маъруф Ҳакимов вақтинчалик Яшиннинг уйида турган экан. Дарвозаси рўпарасига келганимизда ўзбекчилик қилиб, уйга таклиф этди, биз ҳам “йўқ” демасдан кирдик. Мен кайф устида кирганимни ва у ерда Маъруф Ҳакимовга (пулини мен бердим шекилли) ярим литр ароқ олдириб ичганимизни, мастликда алланималар ҳақида гаплашганимизни эс-эс биламан. Абдуманнон ўзининг бир аёл мижози билан телефонда гаплашди чоғи. Кейин хайр-маъзурлашиб чиқиб кетдик. Уйларимиз бир томонда бўлгани учун Раҳимов билан бирга кетдик. Аммо пиёда кетдикми ё трамвайдами – аниқ эслолмайман. Шунисини эс-эс, аранг хотирлайманки, Абдуманнон икковимиз Пушкин ва Ниёзбек кўчаларининг бурчагида, Лагерлар бошқармасининг қаршисида, ҳозирги троллейбуслар айланасида туриб узоқ гаплашдик. Бу “узоқ вақт” деганим ҳақиқатда узоқ вақтмиди, узоқ вақт бўлса – минутлар ё соатлар давом этдими ёинки қаттиқ маст бўлиб эс-хушимни йўқотиб қўйганим учун менга шундай узоқ вақт бўлиб туюлдими? Мен бу саволларнинг ҳеч бирига жавоб бера олмайман. Шунингдек, Раҳимов билан менинг ўртамда қандай гап ўтганини ҳам аниқ билмайман. Ҳар ҳолда биз миллатчилик руҳида, советларга қарши руҳда гаплашган бўлишимиз ҳам мумкин, деб тахмин қиламан. Аммо бу гапларнинг нималардан иборат бўлганлигини асло билмайман. Шуни яхши ва аниқ биламанки, ўртамизда Раҳимов уйдирган гап бўлган бўлиши мумкин эмас! Раҳимов берган гувоҳликда айтилишича, мен гўё унга Тошкентда советларга қарши яширин ташкилот борлигини, унда жуда катта одамлар аъзо эканлигини сўзлаб, уни шу ташкилотга аъзо бўлиб киришга чақирган ва кирса моддий жиҳатдан ёрдам беришга ваъда қилган эмишман. Раҳимов бу уйдирмасига одамларни ишонтириш ва унга детектив характер бериш учун: “Агар ташкилотга кирмасангиз, ўртамизда ўтган гапни бировга айтсангиз – бола-чақангиз билан қириб ташлаймиз!” деб қўрқитди”, дейди. Кейин у, ўз тулкилигига ҳеч шубҳа туғдирмаслик учун, ака-укаларнинг “уйдирма ошхонаси”да пиширилган “бўтқа”га мана бу “гарнир”ни қўшиб тутади:

-Икки марта чақириб: “Оғзингиздан чиқарманг, бировга айтманг”, деб тайинлади,- дейди. Раҳимовнинг кимлигини билмаган киши унинг бу уйдирмасига учмай тура оладими? Албатта йўқ! Раҳимов бир адабий мақоласида ёзувчининг ростгўйлиги масаласига тўхтаб, Горькийдан қуйидаги мисолни келтириб:

-Горький ёзувчининг ҳамма ёзганлари ҳақиқат бўлавермайди, ичида ёлғонлари ҳам бўлади, аммо бу ёлғонни шундай қотириб бериш керак-ки, ростдан ажратиб бўлмасин, деган мазмунда таълим берган,- дейди. Бу шуни кўрсатади-ки, Раҳимов нонга сув сепиб сотишнигина, қалбаки ҳужжатлар тайёрлашнигина билиб қолмай, ёлғонни ростдек қилиб кўрсатишни, уни зарур бўёқлар билан рост ўрнида ўтказишни ҳам билар, бу қабих касбни яна амалда қўллар экан! Раҳимов дастлабки гувоҳлигида “Юсуф Тоҳирий шу ташкилотнинг аъзоларидан бири”, деб айтган бўлса, кейингисида Юсуф Тоҳирийни шу ташкилотнинг раҳбари, депти. Балки, аввалги ёлғони эсидан чиқиб қолгандир?

Таъкид этишим шартки, Юсуф Тоҳирий билан неча йилдан бери таниш бўлсам, ундан сиёсатга доир бирон гап, бирон норозилик эшитмаганман. Агар Раҳимов тўқиган сиёсий ташкилот ҳақиқатда ҳам бўлганда, Тоҳирийнинг унга раҳбарлик у ёқда турсин, аъзо бўлиб кириши ҳам даргумон эди. Хўш, унда Раҳимов нима учун уйдирмасини тўқишда Тоҳирийни эслаб қолди?

Менда меҳмондўстлик одати кучли. Балки ўша лаънати кечаси Раҳимовни мастликда уйимга судраган бўлсам, у уйимнинг қаерда эканини сўраган бўлса, мен айтиб, “Юсуф Тоҳирий билан ҳаммаҳалламан”, дегандирман ва одатим бўйича уни мақтаб

кетгандирман. Мен Юсуф Тоҳирийни рус тилини бир рус боласидан ҳам яхшироқ билгани, донг қоларли ихчам, чиройли қилиб, фасоҳат билан ифода этиш маҳоратига эга бўлгани, илми етуклиги учун ҳар ерда, ҳар кимга мақтар ва шундай имконият туғилса, фойдаланмай қўймас эдим. Жуда яқин эҳтимолки, ўша кечаси ҳам одатимга содиқ қолиб, Раҳимовга мақтаган бўлсам. Аммо бирон ташкилот борлигини билмай, Юсуф Тоҳирийнинг бирон ташкилотга аъзоми-йўқлигини билмай туриб, унинг ҳақида Раҳимовга айтган гапларни айтишим ҳеч ақлга сиғмайдиган гап. Агар Раҳимов билан миллатчилик ҳақида очик гапиришган бўлсам, миллатчилик руҳида, антисовет руҳида мен билан бирон марта суҳбат қилишмаган кишининг, яъни Юсуф Тоҳирийнинг номини эмас, ашаддий миллатчилар Вали Қаюмхонними ё Абдулла Тўлаганними ё Булоқбошиними тилга олиб ўтган бўлардим. Агар Раҳимов билан у қилган тўхмат мазмунида гаплашган бўлсам, унинг дудмал жавобидан кейин камалиш хавфидан қўрқиб, лоақал уйимни таъқиқ этилган китоблардан ва фотосуратлардан тозалаб қўяр эдим. Агар орамизда чиндан шу гап бўлган бўлса, кейин ҳушёр пайтларимизда ё мен, ё Раҳимов томонидан у масаланинг яна бир карра қўзғалиши аниқ эди. Ҳолбуки, ўша шум учрашувдан кейин Раҳимов билан ҳушёр ҳолда уй томонга бирга қайтдик. У ўша келишимизда ўзининг космополитизмда айбланаётгани ҳақида гапирди-ку?

-Халқимизнинг қанча ажойиб фарзандлари йўқ қилиб юборилди-ю! Бу космополитизмга қарши кураш ҳам ўшандай мақсадга қилинадиган найранглардан биттаси. Қўяверинг, дарё бўлинг: “Карвон ўтар, ит ҳурар”, дейдилар!- деган Раҳимов: “ўша кунги гапингиз чин гапмиди ё мастлик алжирашими?” деб бир оғиз сўрамади-ку?

Раҳимовнинг ўзига хос пасткашлик билан айтган сўзига қараганда, икковимиз орамизда Пушкин ва Ниёзбек кўчалари бурчагида ўтган шум гапдан кейин гўё унинг қўйнига қўл солиб кўриш учун Юсуф Тоҳирийни уйига юборган эмишман. Бу бориб турган олчокликдан иборат бир ёлғон! Умид қиламанки, бу ёлғон ҳам Раҳимовнинг бошқа уйдирмалари каби, яқинда аён бўлиб қолажак! Ҳақиқатда эса воқеа бундай:

1949 йилнинг ёз ойида бўлса керак, Ўзбекистон совет ёзувчилари союзининг ҳовлисида Абдуманнон Раҳимов Абдулла Қаҳҳорнинг “Қўшчинор” романи ҳақида доклад қилди. Докладнинг охиригача ўтиролмай, бош оғриб уйга кетаётган эдим, Пушкин ва Гоголь кўчалари бурчагига етганимда кўчанинг у бетида, рассомлар союзининг биноси олдида Юсуф Тоҳирийнинг пилдираб келаётганини кўриб қолдим. У ҳам мени кўриб, узоқдан “Ҳа, местком!” деб қичқирди. Ўттизинчи йилларда ўзбек “рабфак”и – ишчилар факультетида касаба союз раиси бўлганим учун, у мени ҳамиша “местком” деб атар эди. Кўчадан ўтди. Гоголь хайкалининг ёнида туриб гаплашдим.

-Мунча шошиб қаёққа кетяпсиз?-деб сўрадим. У нафасини зўрға-зўрға олиб, жавоб берди:

-Абдуманнон Раҳимовнинг олдида.

-Унда ишингиз бормиди?

-Абдулла Қаҳҳорнинг “Қўшчинор”идаги образлар психологияси ҳақида диссертация ёзмақчиман.

Ўшанда “диссертация” дедими ё “мақола”ми, аниқ эсимда йўқ, нима бўлганида ҳам унинг бу нияти менга ёқмади. Чунки романнинг катта камчиликлари бор эди.

-Буни бекор танлабсиз, Юсуф ака,-дедим. Юсуф Тоҳирий ҳайрон бўлиб қолди:

-Нега?

-Асар ҳозир қаттиқ танқид қилиняпти. “Партия раҳбарлиги бузиб кўрсатилган, сиёсий жиҳатдан тутуруқсиз китоб”, деб дўмбира қилишяпти. Шунинг учун буни қўйиб, ёшларнинг асаридан олсангиз меҳнатингиз зое кетмасмиди, дейман.

Юсуф Тоҳирий бу гапимга “хўп” ҳам демади, “йўқ” ҳам демади. “Қайдам?” дегандай елкаларини учирди, қўл берди, хайрлашиб кетдик: у сквер томонга, мен уйимга. Шу учрашувимизда мен Юсуф Тоҳирийга Раҳимовнинг уйига “борманг” ҳам деганим йўқ, “боринг” ҳам деганим йўқ. Мен унга “танлаган китобингиз бопта эмас, бу масала билан борманг, янги материал олинг”, деган мазмунда гапирганман. Абдулла Қаҳҳор “Қўшчинор”нинг ўша пайтдаги варианты партия раҳбарлигини, совет воқелигини, колхоз ҳаётини бузиб кўрсатгани учун болшевик матбуоти ва совет жамоатчилиги томонидан зарарли деб топилган эди. Юсуф Тоҳирий зарарли деб топилган китобни афзал билиб, зарарли образлар психологияси ҳақида асар ёзмоқ учун барибир Раҳимовнинг уйига борибдики, мен буни юзма-юз учраштирилганимизда Раҳимовнинг оғзидан эшитдим.

Энди Саид Аҳмад (Саидахмад Хусанхўжаев) ва Шухрат (Алимов)ларнинг сиёсий ташкилотга аъзолиги, менинг миллатчилик маслагимга муносабатлари ҳақида келсак, куйидагиларни маълум қиламан:

Уларнинг советларга қарши сиёсий ташкилотга аъзо бўлишлари мутлақо мумкин эмас эди, чунки бундай ташкилотнинг ўзи йўқ эди. Ўзи йўқ ташкилотга аъзо бўлишни орзу қилишнинг ўзиёқ нодонлик бўлур эди. Улар менга маслакдош ҳам эмасдилар. Уларга нисбатан ёшим каттароқ бўлгани сабабли айтишга арзигулик улфатчилик ҳам қилмаганман. Тўғри, Саид Аҳмад билан “Шарқ юлдузи” журналида бирга ишлаганман, лекин у проза бўлимининг бошлиғи, мен эсам масъул секретар эдим, ўзаро хизмат муомаласи ҳам шунга қараб эди. Саид Аҳмад ўзининг иш даврида районлардан келган ҳикоя ёки очеркни ишлаб бермаган. Мен иш талаб қилсам, турли баҳоналар билан оқланар, “Шароф ака бир зарур иш топшириб қолдилар”, “Шароф аканинг повестини таҳрир қиляпман”, “Шароф ака мени командировкага юборяпти...” деяр эди. Шунга кўра, аниқ айтишим мумкинки, журналда босилган, сиёсий хатога йўл қўйилган очеркларда Саид Аҳмаднинг иштироки, демак, айби ҳам йўқ. Журналда босилган рус ёзувчиси Снеговнинг Аҳророва таржимасидаги “Мана шунинг ўзи социализм” очеркида автор бу ерда мозорлар, жаҳолатлар билан тўлик, қоронғи хасис ўтмиш билан куёш нурларига чўмган, ёруғ, бинолари оқ, гўзал, ҳаётбахш социализмни таққос этмоқчи бўлади. У “Социализм” колхозини қидириб бориб, узоқ ўтмишга, ҳозирги авлод батамом қутилган жаҳолатга қайрилиб қарайди-да, унинг аянчлигини, қабиҳлигини қоронғу гумбазлар ичида ачиб, сасиб ётганини кўриб, нафаси бўғилади. Тезроқ ёруққа, ҳавога интилади ва ташқарига чиқиб, ёруғ дунёни, социализмнинг оқариб турган биноларини кўради. Ҳамроҳи: “Мана шунинг ўзи “Социализм”, дейди ҳалиги оқ биноларни кўрсатиб. Жамоатчилик буни қаттиқ танқид қилди. “Социализм”га мозорлар орқали борилганини кўрсатади бу очерк”, дейилди. Авторнинг асл мақсади бундай бўлмаса-да, истанилганда шундай тушуниш ҳам мумкин эди. Мен бу томонни ўйламай, автор талқин қилганча тушунганман-да, таржимани Саид Аҳмаднинг ўрнига ўзим таҳрир қилиб, нашрга топширганман.

Ориф Юнуснинг номи эсимдан чиққан бир очеркида “Москвалик инженер қилолмаган бир детални ўзбек мастер бир ҳафта уннаб эплаб юборди”, деган фикрни англаувчи абзац ҳам, Мажид Файзийнинг очеркида ҳам: “Кетмон билан олти кунда чопиладиган участкани трактор бир кунда ўмориб ташлади” деган жумла ҳам менинг айбим билан ўтиб кетган. Ҳар ҳолда буни мен ишдаги хатом деб биламан. Мен ҳақиқат, адолат рўйи-хотири учун баланд овоз билан айта оламанки, ҳар қанча миллатчи бўлсам-да, қаламимдан ўтган бирон сатр у ёқда турсин, ҳатто бир сўзни ҳам бу вақтгача тушуниб туриб, жўрттага бузган эмасман. Менга ишониб топширилган қаламга муқаддас деб қараб келганман ва уни жинойткорона сўзлар билан асти-асти булғамаганман. Бу менинг чин гапим.

Ана шу даврда Шухрат “Шарқ юлдузи”га бир колхоз раиси ҳақида очерк олиб келди. Мен ўқиб чиқиб, бу аҳволда беролмаслигимизни айтдим. Конфликт қилиб гўнг масаласи олинибди. Колхоз раисининг укасиникида бир том бор экан, у эски гўнгхонага қурилган экан. Колхоз раиси шу томни бузиб, гўнгни экинга олишни хоҳлайди, укаси эса бермайди. Мен гўнг жанжали олиб ташланса, босишимиз мумкинлигини айтдим. Чунки матбуот саҳифасига гўнг можароси билан чиқиш кулгили бўлар эди. Шундан сўнг Шухрат мендан қаттиқ хафа бўлди ва кўришга кўзи бўлмай қолди. Мен Шухратнинг “гапга тўн кийгиши” одати борлигини эшитган бўлсам ҳам унинг советга қарши ҳаракатлари, миллатчилиги ҳақида ҳеч нима билмаганман...”

Турманинг биқик хонасида қоғозга тушган бу сатрлар Мирзакалоннинг ўз бўйнига ташланадиган айб сиртмоғи эди. У буни биларди. “Ўлсам ўзим ўлай, қамалсам ўзим қамалай”, деб бу сиртмоқни пишиқроқ бўлишига ҳаракат қиларди. “Бу сафар ёзганларимдан терговчининг кўнгли тўлар”, деб ўйлаб яна янглишганди. Терговчи “Иш”га доир янгилик, айниқса янги номни учратмагач, қоғозларни ғижимлаб ташлагиси келди. Қоғозда айб йўқлигига ақли етиб, айбдорнинг юзига тарсаки туширди.

-Ойбек ёзувчилар союзига раислик қилганда сен қаерда эдинг?

-Мен... консультант бўлиб ишлардим.

-Ҳа, ишлагансан. Демак, Ойбекнинг кимлигини, асл башарасини биласан. Хўш, буларни нима учун ёзмадинг? Мильчаков, Назаров, Фатхуллин, Уйғун, Собировалар Ойбекнинг союздаги миллатчилик тендецияларига ва унинг союзни тушкунликка олиб бораётган нотўғри раҳбарлигига қарши кескин кураш бошлаганда сен қай томонда эдинг?

-Мен... Ойбек томонда эдим...

-Ҳа-а... тан олганинг яхши. Буни биз ҳам яхши биламиз. Сен партия ташкилотининг соғлом қисми томонда бўлмагансан. Ойбек бирон ерга узоқ муддатга кетадиган бўлса ўз ўрнига кимни кўйиб кетарди? Билмайсанми? Ўз ўрнига президиум составидаги коммунист аъзолардан Шевердин, Уйғун ёки Яшинни эмас, ўзи сингари партия йўлини менсимайдиган партиясиз Шайхзодани кўйиб кетмасмиди?

-Бир марта шундай бўлган эди шекилли, лекин мен бунинг сабабини билмайман.

-Бир марта дейсанми? Майли, сен айтганча бўлақолсин. Ўша бир мартада Шайхзода раислик вазифасида қўққайиб олиб, партия ташкилотининг қарорига тескари ҳаракатлар қилганини ҳам билмайсанми?

-Ростданам билмайман, мен энг кичкина вазифада ишлардим.

-Сен балони биласан! Партия ташкилоти Сафаровни литфонд директорлигига тавсия қилиб, уни Москвага расмиёлаштиришга жўнатса, Шайхзода Москвага телеграмма юбориб, бу номзодга союз президиуми номидан “вето” қўйгани ҳам сенга маълум эмасми?

Ойбекнинг бошидан мағзава қуйишлари унга маълум эди. Союздаги ишларга райком ва Марказком аралашгач, бу идорани соғломлаштириш тадбирлари бошланди. Даставвал Ёзувчилар союзи партия ташкилотига қайтадан сайлов ўтказиб, унинг бюросини янги, соғлом кишилар билан кўпайтиришга қарор қилинди. Сайлов кунлари яқинлашиб келмоқда экан, Союз коммунистлари енг ичида иккига бўлина бордилар. Бир томонда ҳозир терговчи тилга олган Мильчаковлардан иборат “соғлом кучлар” бўлса, иккинчи томонда Ойбек тарафдорлари тўпланишган эди. Мирзакалон шулар қаторида эди. Бир куни Жуманиёз Шарипов шошилиб келиб, унга паст овозда деди:

-Ойбек домлани ерга киргизиб юбормоқчилар, асло йўл қўймаслик керак бунга. Шунинг учун Фатхуллин, Милчаков, Уйғун, Сафаровларга зинҳор овоз бериб бўлмайди. Бюрога ўз кишиларимизни кўрсатиб, ўшаларга овоз беришимиз шарт!

Сайловга бир кун қолганда у яна келиб ташвишли овозда деди:

-Булар Сафаровга телеграмма юбориб, сайлов кунига етиб кел, деб чақирдилар Ҳозир ҳар бир овоз учун кураш кетяпти. Мен ҳам колхозга – Абдулла Қаҳҳорга телеграмма юбордим. Келиб қолса, биз ҳам бир овоз ютамыз.

-У овоз беролмайди-ку? Партияга ҳақиқий аъзо эмас, кандидат-ку?-деб ажабланди Мирзакалон.

-Ўзи-ку овоз беролмайди, лекин хотини овоз беради, келса, ўзим гаплашман.

Ойбек ва унинг раҳбарлиги учун кураш кетаётган бўлса-да, Ойбекнинг ўзи бу курашга аралашмаётган эди. Бу курашни унинг тарафдорлари олиб борардилар.

Ўша куни хуноби ошган Жуманиёз Шарипов:

-Адабиёт пайровида ивирсиб юрган, адабиётга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган саводсиз Милчаковларнинг думлари адабиётнинг ҳозирги устуни бўлган гигант Ойбекни кўтариб ташлаб, ўзбек адабиёти тақдирини ўзлари ҳал қилмоқчи бўладилар. Ойбек қаерда-ю, бу разиллар қаерда?! Ойбекни Москвагина эмас, чет эл ҳам танийди! Булар эса шундай буюк инсонни мажлисларда ахлатга булаб, оёқ ости қилиб ташляпти!-деди бўғилиб.

Мирзакалон унинг бу гапларига тамоман қўшилган эди. Партия мажлиси бошланиб, бюро аъзолигига номзодлар кўрсатиш масаласига энди ўтилмоқчи бўлиб турилганда Сафаров Москвадан етиб келди ва ўз овози билан Ойбек тарафдорларининг ҳисобларини бузиб қўйди. Абдулла Қаҳҳор эса унча узоқ бўлмаган колхоздан мажлисга етиб келмади, оқибатда Милчаковлар тўдасининг қўли баланд келди.

Ойбек атрофида юз бераётган машмашалар ҳеч кимга сир бўлмагани ҳолда, терговчи нима учун яна бу масалани эслапти экан? Ё уларга Ойбекнинг миллатчи, антисоветчи эканини тасдиқ этувчи янги далиллар керакми? Ўттиз еттинчи йилда Ёзувчилар союзи шундай уйдирмалар билан Қодирий, Чўлпонларнинг бўйнига сиртмоқ солиб берган эди. Одатда, одамлар бир-бирларини ҳимоя қилиш, ўзаро кўмаклашиш учун уюшадилар. Ёзувчилар союзини ташкил этишдаги мақсад ҳам шу бўлган. Лекин Сталин чизган чизикдан чиқмай келаётган бу союзнинг вазифаси бошқача кечди. Энди гал Ойбекками? Қодирийдан кейинги энг мустаҳкам устун кесиб ташлангач, аҳвол нима бўлади?

Ойбекнинг боши узра қора булутлар тўплана бошлаган кунларнинг бирида Маъруф Ҳакимов бир гап айтиб, Мирзакалонни хайратга солди:

-Кеча Бобоев иккимиз Регина ресторанида тоз-за маишат қилибмиз, бош тарс ёрилай деб турибди.

-Кечами?-ажабланди Мирзакалон.-Чўнтакнинг қуруқлигидан фиғонингиз фалакка кўтарилятувди-ку?

-Чўнтагим қуруқ эди, Мамарасул ийиб кетиб, меҳмон қилди.

-Унинг бировни меҳмон қилиш одати йўқ эди-ку?-деб яна ҳайрон бўлди Мирзакалон.

-Бир дарди бор экан, юрагига сиғдиrolмай, мени ўзига дардкаш қилди,-деди Ҳакимов. Мирзакалон “хўш?” дегандек диққат билан унинг кўзларига тикилди. Мирзакалон уни Ўлка ўзбек эрлар билим юртида ўқиб юрган пайтидан бери танирди. Уни ўз укасидек, ҳато ўз жигаридан ортиқ яхши кўрарди. Маъруф нашриёт ишларига янги киришган пайтларида Мирзакалон таҳрир ва таржима соҳаларидаги тажрибаси билан ёрдам берган, уруш даврида ҳам хат ёзиб, ҳол-аҳвол сўрашиб турарди. Маъруф у билан шу қадар сирдош эди-ки, эшитган-кўрганларини албатта айтмай қўймас эди. Бу сафар ҳам одатини қанда қилмади – ҳикоясини давом эттирди:

-Кеча уни МГБга чақириб: “бизга ишлайсан”, дейишибди. Шунга айтиб, йиғлади. “Йўқ”, десам ҳам қўйишмади. “Ойбекка, бошқа ёзувчиларга кўз-қулоқ бўласан, билганларингни оқизмай-томизмай бизга маълум қилиб турасан!” дейишди”, энди ўз ўртоқларимни

сотаманми? Айтинг, нима қилай? Ё ўзимни осайми?” деб йиғлайвериб, шишиб кетди.

-Сиз нима дедингиз?

-Мен нима дердим? Менинг кўлимдан нима келарди?

Бу нохуш суҳбатдан сўнг орадан икки-уч ой ўтгач, Маъруф Ҳакимов ранги оқарган ҳолда кириб келди:

-Мамарасулнинг бошига тушган бало менга ҳам рўпара бўлди, -деб атрофга бир хадиксираб қараб олди. -Менга ҳам ҳуфя бўлиб ишлашни таклиф қилишди. Бир эмас, икки марта чақиришди. “Оғзим бўш, мен сир сақлай олмайман” деб йиғламсираб берувдим, ишонишди шекилли. Лекин кўнглим барибир ғаш. Ҳар ҳолда МГБ Ойбек ака билан жиддий шуғулланаётганга ўхшайди. Йўлини топиб, акани шипшитиб қўйиш керакмикин?

Ойбек бир куни чақириб, вазифа топширгач, Мирзакалон ифвогарлар ҳақида гап очди.

Ойбекнинг зарур юмуши бормиди, ё атрофида бўлаётган гаплардан хабардормиди “кейин...кейин...” деб суҳбатни давом эттирмади.

Турманинг сўроқ хонасида турган Мирзакалон терговчининг саволига эмас, ўзининг хаёлини тўзитаиб турган шу саволларга жавоб тополмай ҳайрон эди. Терговчи бир оз сабр қилгач, юмшоқроқ овозда деди:

-Сен Ойбекнинг фақат сиёсий жиноятини эмас, иқтисодий жиноятини ҳам яширгансан.

Ҳа, Ойбек “Ўзбек совет антологияси”ни таҳрир қилган, деб ҳақ тўлангани жиноят эди.

Чунки у антологияга қалам ҳам урмаганди. Лекин Гуйғун, Ҳомил Ёқубов ва сендан иборат учлик комиссияси, “таҳрир қилинган, тўғри ҳақ тўланган”, деб акт тузиб бердинглар.

Ҳолбуки, Сафаров бунинг аксини исбот қилиб берган эди.

-Сафаров бунақа нарсаларни яхши тушунмайди, ундан ташқари ўртада шахсий манфаат бўлган. Учлик комиссияси масалани холис ўрганган.

-Демак, сен бу воқеани яхши эслайсан?

-Ҳа.

-Демак, сен бу масаладаги фикрингга содиқсан?

-Ҳа.

Мирзакалон бу иқрордан кейин ё мушт ё тепки тушиб қолар, деб ўзини зарбага тайёрлади. Лекин терговчи марҳамат қилди – тегмади. Аксинча, худди ёш болани алдаётган оҳангда гапирди:

-Камерага бориб яхшилаб ўйлаб кўр: фирром акт тузиб Ойбекни оқлаш ғояси кимдан чиққан, аслида нима бўлган?

Терговчи шундай деб назоратчини чақирди. Мирзакалон кўлини орқасига қилиб, чиқишга ҳозирланганда Терговчи тўхтатди:

-Берлиндаги Молли хониминг ишчининг қизи экан, а? Бунга ишондим. Назира Холидова-чи? У ҳам ишчининг қизимиди? Унинг отаси Туркия жосуси, халқ душмани сифатида отиб ташлаганини билмасмидинг? Германиядан олиб келган ёзув машинкангни бекорга совға қилмагандирсан, а?

“Ҳатто машинкани ҳам билишади булар”, деб ғижинди Мирзакалон. Аммо ичидагини сиртига чиқармай, бошини эгганича эшик томон юрди.

-Исмоилий, вақтинг борида ўйлаб ол, кейин вақт қолмаслиги ҳам мумкин. Буниси энди ўзингга боғлиқ...-деди терговчи унинг ортидан.

Терговчи айтмаса ҳам билади – ўзининг тақдири ҳам, оиласининг қисмати ҳам айтадиган сўзларига боғлиқ. Назира билан дастлаб кўришганда унинг отаси ким эканини чиндан ҳам

билмаган эди. Ойбек ҳам билмаганлиги аниқ. 1948 йилда, Ўзбекистон совет ёзувчилари союзида ишлаб юрган кезларида раис Ойбек уни чақириб, қўлига иккита кичкина таржима берди-да:

-Шуни кўриб чиқинг, тузук бўлса чақириб гаплашинг, ёрдам беринг, таржималарини журналда бостирамиз,-деди.

Мирзакалон хонасига қайтиб, қўлёзмага кўз югуртирди. Назира Холидова имзоли бир аёл томонидан ўзбекчага таржима қилинган рус ёзувчиларидан бирининг иккита ҳикояси эди. Маъруф Ҳакимов билан икковлашиб, русчага солиштириб қараб, таржиманинг айрим, аҳамиятсиз камчиликларидан қатъи назар, жуда яхши қилинганига қойил бўлдилар. Бир неча кундан сўнг таржимачи келди. Йигирма икки-йигирма уч ёшларда, жуссаси кичиккина, ўзи пучуқкина бир қиз эди. Мирзакалон у билан Маъруф Ҳакимов хузурида гаплашди. Гаплари пишиқ, жиддий бир қиз. Таржимасининг яхши эканлигини айтиб, айрим камчиликларини ўзига кўрсатишди. Қиз тажрибасиз эканлигини, ўрганиш орзуси борлигини айтгандан кейин, Мирзакалон унга бир савол бердики, олган жавоби уни ўша топда буюк бир таҳсин билан ларзага солган бўлса, унинг таъсири ҳали ҳам эсида.

Мирзакалон ундан:

-Сизда бу ҳавас қайдан туғилди?-деб сўради. Холидова хижолат бўлгандек, кулди. Кейин дадил туриб тушунтирди:

-Мен китоб ўқишни жуда яхши кўраман. Ўзбек тилида босилган китобларни тамом туширганман, десам куларсизлар, лекин ҳақиқат. Рус тилида ҳам жуда кўп китоблар ўқидим. Русча шундай ажойиб, шундай яхши китоблар борки, ҳамма дугоналарим ҳам русчани бахузур ўқий олмайдилар, демак, бой рус адабиётидан мен олган руҳий озукни ололмайдилар. Дугоналаримга ачинаман. Шунинг учун ҳам, дугоналарим менга ўхшаш лаззатлансинлар, деб, таржима билан машғул бўлишга қарор қилдим.

Қизнинг бу жавоби икковларини қувонтирди. Рус китоблари ҳақидаги сўздан кейин беихтиёр болалиги ёдига тушди...

Андижоннинг Булоқбошисидан, отасининг зулмидан бешиб, Ўшга қочиб келган кунлари эди. Кўчага чиқса, бир малла рус боласи қўлида китоб, ўқиб ўтирибди. Ёши ўзи билан тенг кўринди. “Мен тенги бола ҳам китоб ўқийдими?” – ўзига берган биринчи саволи шу бўлди. Унинг ёнига бориб, қўлидаги китобга қаради. У бола Мирзакалонга ўрусча гапирди, назарида “сен ўқишни биласанми?” дегандай бўлди. Мирзакалон эса ўқишни билмайди, билимсиз. Китобни қўлига олди. Ёниб кетди. Шу бола ўқийди-ю, нега мен ўқий олмайман, деб ўзидан ўзи нафратланиб кетди. Юрагига ўша онда ўқиш ишқи тушган эди...

Таржимачилик ижодига юқори баҳо олган Назира журнал таҳририяти топшириғи билан ҳикоя ва очеркларни русчадан ўзбекчага таржима қилиб бера бошлади. Войничнинг “Сўна” романи, Лев Толстойнинг “Тирилиш”и, Радишевнинг “Саёҳат”и каби ўнлаб асарларнинг беназир мақомда таржима қилган ижодкорнинг ҳар бир маслаҳатини у жон қулоғи билан тингларди. Назира феъли ва одати жиҳатидан ўзбек қизидан кўра кўпроқ рус қизига ўхшарди. Ғайрати туганмас кўринарди. Бир ёқдан ўзи таржима қилса, бир ёқдан устознинг маҳорати сирларини ўрганиш учун унинг қўлёзмаларини ёзув машинкасида тозага кўчириб берарди. Шу сабабли Мирзакалоннинг ихчам ёзув машинкаси уникида турарди. Бундан ким хабар топгану бу идорага қўшиб-чатиб етказган – Худо билади!

Ўзбек қизларидан таржимон чиқиши адабиёт ва нашриёт соҳаларидаги катта ютуқ дейиш мумкин эди. Мирзакалон Назиранинг ижодига фақат шу нуқтаи назардан қаради ва ёрдамини аямади. Унинг отаси ким эканини эса кейинроқ билди. Билди-ю, унга бўлган эҳтироми янада ортди. Назира отаси ҳақида гапирмасликка тиришарди. Мунаввар

корининг маслакдоши бўлган бу турк зиёлисининг Москвага олиб кетилганини, ўша ерда отиб ташлангани ҳақидаги миш-мишларни Мирзакалон ёшлик чоғларида эшитган, гарчи Мунаввар корини ҳам, уни ҳам кўрмаган бўлса-да, устози Чўлпондан улар ҳақида кўп ҳикоялар эшитиб, номларини қалби тўрига қўйган эди. Ана шундай миллат фидойисининг кизига нисбатан унда қандай ёмон ният бўлиши мумкин? Отаси ҳақидаги ҳақиқатни билгач, Назира унинг кўзига гўё “Сўна” романидаги матонатли, садоқатли Жемми бўлиб кўринди ва... ўзида Артурнинг жасорати, ҳайбати йўқлигидан ўқинди. Назиранинг келажагини ўйлаганда эса унга Артур каби ўтюррак йигит насиб этишини орзу қилди...

Буларни терговчига айтсинми? Бўлмаган гап!! Назиранинг пок номига доғ тушишини сира истамайди. Терговчи бекорга гапни айлантормади. Халқ душманининг қизини қамокка олиш учун унга далил етишмай турибдими? Ўша етишмаган нарсани Мирзакалон тўлдирши керакми? Ҳеч қачон! Шу қатъий қарорга келиши учун терговчи хонасидан ўзининг камерасига қадар бўлган йўлдаги вақт кифоя қилди ва бу аҳдига хиёнат қилмади.

Х

Тошкент, Дархондаги уч хонали уй.
1986 йил, 4 феврал, сешанба, соат 22.50.

Қулоғига ўша ширали овоз урилиб, вужуди бир сесканди. Яна киприклари титради. Бутун вужудини кулокка айлантриб тинглади: йўқ, афсус, Назиранинг товуши эмас бу. “Ҳа-а... ҳамшира келибди”. Димоғига спирт ҳиди урилди. “Ништарини санчади...” Танаси игнанинг захрини сезмайди. Атроф сукут оғушида қолди. “Нима бўлди? Ҳамма кетиб қолдимми?”

Бу онда юрак уришини тасмага кўчириб, синчиклаб кузатишарди. Эгри чизиклар врачда бадбин туйғу уйғотиб, бош чайқаб қўйди. Аммо остонада турган ўғлига ҳақиқатни айтишни лозим кўрмай, ҳамширага деярли пичирлаб, томирга қандай дори юборишни тайинлади. Улар вазифаларини бажариб, чиқиб кетишгач, яна овозлар эшитилди.

Йўлчиев одатдагича баланд овоз билан гап бошлади:

-Хуши ўзидалигида менга айтувди, “Фарғона тонг отгунча”нинг учинчи китобини ёзишга даъват қилган экансан. Тўғри ўйлабсан. Ёзиш керак.

“Жияним билан гаплашяпти”, деб ўйлади у.

Қўшни хонадаги Йўлчиев эса гапини баралла давом эттирди:

-Эрта-индин тузалиб, отдек бўлиб кетади, бирга ўтириб ёзишгин. Бу қанақа роман биласанми? Бу оддий китоб эмас. Бу Мирзакалоннинг йиғлаб-йиғлаб топган боласи. Қамокдан қайтганда “роман ёзиб келдим”, деса эсим тескари бўлиб кетди. Қанақа қоғоз топса, шунақасига ёзаврган. Ҳатто газетанинг хошияларига, сатрлари орасига ҳам битҳарфлар билан ёзган. Романнинг нечта бобини назоратчилар олиб кўйиб, ёқиб юборишган. Лекин у ёзаврган. Бир куни Ҳаётхоннинг аҳволини ёза туриб пиқ-пиқ йиғласа, эшик ортидаги назоратчи эшитиб қолиб “Ранжийверма, йигирма беш йил ўтади-кетади, яхши юрсанг, бошқа қўшишмаса, олтмиш беш ёшларингда уйингга кириб борасан”, дермиш, қизталоқ! Сталин ўлганидан кейин, амнистия офтоби кўринай деб қолгач, сал бемалолроқ ёзган. Буни сенга айтганми? Ҳа-а... буларни гапиришни истамасди. Фақат бир марта менга ёрилувди. Қарағандадан Тошкентга қайтарилиб, оқлаш олдидан тергов қилинганда “уч-тўрт ой ўтириб турсам бўларди”, дебди. Бу гапни эшитиб терговчи лол қолибди. Ҳамма озодлик кунини интиқ кутса-ю, бу яна

Йўлчиевнинг овози пастлашгандай бўлди. Кейин узоқдан, жуда узоқдан бўлиниб-бўлиниб эшитилди.

-Мирза, мен кетяпман жиянинг олиб бориб қўймоқчи, ўзингга ўхшаган яхши бола бўлган...

“Ҳа... менинг кўнглимдагидай вояга етди, у менинг қаламимнинг меросхўри, билмаганлар билиб қўйишса яхши бўларди. Аммо... ўзи ҳам илтимос қилмади, менам рағбат қилмадим... Биронта китобига “оқ йўл” ёзиб берсам бўларди...”

-Мирза, эртага эрталаб келаман, қаймоқхўрлик қиламиз. Зухрахон, эрингизни эркалатаверманг. Отаси юзга кирган азамат одам эди, бу ҳали саксонга етмади. Отасининг умрига солиштирсак ҳали бир гўдак. Илиги тўқ, зуваласи пишиқ бу йигитчанинг. Икки кунда туриб кетмаса, отимни бошқа қўяман!

Овоз тинди. Дўсти кетдими ё унинг қулоғи эшитмай қолдими? Бошида оғриқ кучайди. Жияни иссиқ кафтини қўйганда оғриқ чекингандай бўлятувди.

“Жияним кетмай турса бўларди”, -деб ўйлади у. Негадир хўрсингиси келди. Бўйининг узунлиги демаса, жияни ўзига ўхшайди, ҳазил-мутойибани яхши кўради. Узун бўйини пайров қилиб кўп гапирарди. Бир куни “эшитдингми, янги дори чиқибди, бўйнинг ўсишини тўхтатаркан, ўша дорини топган дўхтирга бор”, деди. “Бирга борамиз, тоға, бўйни ўстиришни тўхтата олган дўхтир, бўй ўстиришнинг ҳам чорасини топгандир?” Бу ҳазилни эслаб, рангпар юзини жилмайиш ели силаб ўтди...

Беморнинг лабини ҳўлланган пахта билан авайлаб артаётган кампир буни сезиб, сергакланди. Унинг оёғини ушлади – муздек. Меҳмонхона томонга бошини буриб, уйкудаги беморни уйғотиб юборишдан чўчигандай паст овозда “Ҳасанхон”, деб чақирди. Аввал ўғил, кейин бошқалар киришди.

-Ўзингларни тутиб, рози-ризалик тилашинглар, -деди кампир яна ўша паст овозда. - Ҳасанхон, ўғил бошлаши керак.

Кўзларидан милт-милт ёш қуйила бошлаган ўғил:

-Бўлдими? –деди йиғламсираб.

-Йўк...

-Бувижон, нима дей?

-“Адажон, мендан, келинингиздан, болаларимдан рози бўлинг, биз сиздан мингдан минг розимиз”, денг.

-Адажон, мендан... –кейинги сўзлар йиғи билан айтилди.

У ўғлининг нидосини эшитди. Қалби билан:

-Розиман...-деди.

Лаблари қимирлагандай бўлди.

Кейин бошқалар...

-Розиман... розиман...

“Таомил шундай. Лекин ҳеч ким “ҳаётдан рози бўлинг” демайди. Шундай деб сўралганда нима деб жавоб қилардим? Ҳаётдан розиманми? Албатта! Чунки ҳар қанча таъқиб қилишмасин, ҳар қанча хорлашга уринишмасин, мен қаддимни букмадим. Мен ҳатто қамокда ҳам озод эдим... Ҳаёт менга номус инъом этган эди – номусимга содиқ бўлдим; ҳаёт менга идрок инъом этган эди – идрокимни беҳуда нарсаларга исроф этмадим; ҳаёт

менга беназир гўзал Ватанда туғилмоқ ва яшамоқ бахтини берган эди – Ватанга хиёнат этмадим... Мен ҳаётдан розиман... Ҳаёт мендан рози бўлса бас...”

Оёқнинг музлаши белга чиқди, ундан кўкракка... Эгасига хиёнат қилмаган юрак сўнгги зарбасини берди... Ожизгина, енгилгина сўнгги нафас - бир “пуфф” билан жон чиқди. Озодлик гулини ҳидлаган инсоннинг мижжаларидан бир томчи покиза ёш думалаб чиқиб, ёноққа тушди...

Хотима ўрнида

Ҳануз армондаман...

Орадан йиллар ўтяпти. Одамзот ҳар қандай айрилик, ҳар қандай ҳижронга чидайди. Кунлар ўтгани билан хотиралар хира тортмай, аксинча, тиниқлашиб, юракни қон қақшатиб бир ўксик уйғотади. Суянган тоғингиз, ишонган одамингиз, доно маслаҳатгўйингизнинг бу дунёни ташлаб кетганига ишонгингиз келмайди. Сўнгги суҳбатлар қулоқ остида қайта-қайта жаранглаб, сўнгги дийдор кўришувлар ва ниҳоят, энг охирги учрашув кўз олдингиздан кетмас экан...

Ҳануз армондаман...

Мирзакалон Исмоилий... Бу одамнинг истарали сиймоси, кулиб турувчи кўзлари уни кўрган, билганлар хотирасидан ҳали ўчмади. Бу одамнинг номи адабиётга кўнгил қўйганлар тилидан тушганича йўқ. Мирзакалон Исмоилий менга ҳам тоға, ҳас устоз эдилар. Шу сабабли мен учун улуғ бир зотга айланган одамнинг бу дуёндан кетганига ишонгим келмайди.

Маъзур тутинг, қўлга қалам олмоқдан мақсадим бўлак эди. Муддао ҳасрат эшигини очиш эмас, балки умрини фақат эзгуликка бағишлаган одам ҳақида бир-икки оғиз сўз айтиш. Халқимиз Мирзакалон Исмоилийнинг ёзган асарларинигина билади. У мухтарам зотнинг шахсий ҳаёти, асарларининг дунёга келиши тарихи кўпчилик учун сир. Шунинг учун ёзувчининг асарларига қайта тартиб бериш чоғида ана шу сирни ошкор қилишга журъат этдим.

Ҳануз армондаман...

Эрталаб келиш нияти билан кетган эдим... Уйимга кеч соат ўн бирдан кейин қайтдим. Остона ҳатлашим биланоқ бўғзимга йиғи келди. Аҳли аёлим буни сезиб “ўтдиларми?” деб сўради ҳавотир билан. “Йўқ” деган маънода бош чайқадим. Аммо бу савол йиғи йўлидаги тўсикни олиб ташлади. Аҳли аёлим мени юпатишни ҳам, бирон нима деб кўнглимга далда беришни ҳам билмай иккиланиб тураверди. Дадам билан аям ухлаб қолишганди.

-Оғирлашиб қолдилар, қайтиб бормасам бўлмайди,-дедим.

-Аямни уйғотайми?

-Йўқ. Бу аҳволда ётишларини кўрсалар юраклари кўтара олмаслиги мумкин...

Бу ҳам оғриқли армон бўлиб қолди. Акаларининг оғир хаста эканликларини яширмаслигим керак эди. Тирикликларидан олиб боришим керак эди... “Тоғангни кўряпсанми, яхшимилар?” деб сўраганларидан “Яхши юрибдилар”, дердим. Алдамаслигим керак экан...

Аямни уйғотиб юбормаслик учун автомашинанинг моторини ўт олдирмай, кўчага итариб

чиқардик. Дархонга йўл олдим. Беш қаватли уй олдида тоғамнинг набиралари Равшанни кўрдим. Юрагим “жиз” этиб кетди: кечикибман! Бу уйдан чиқиб, қайтиб келгунимча узоғи билан қирқ дақиқа ўтгандир. Кейин ўйласам, уйимга кириб бораётганимда бўғзимга бекор йиғи келмаган экан. Ўша онда жон таслим қилган эканлар.

Уйга кирдим... Гўё ширин уйқуга кетганлар. Танани жон тарк этган бўлса-да, юзларидан нур ёғилиб турарди. Қамоқ асорати беиз кетмаган, юз-қўлларига оқ доғлар тошган эди. Тиб аҳли қанча уринмасин, бу хасталик чорасини топмади. Тоғамнинг тўй-хашам, турли анжуманлардан ўзларини тортишларига ҳам шу доғлар сабабчи эди. Бу доғлар гўё қамоқхонанинг тамғаси бўлиб қолган эди. Жон чиқиши билан бу доғлар ҳам йўқолибди...

Мен шу онга қадар ўзимни қариндошлар орасида ёш йигит фаҳмлаб, маслаҳат бериш ҳуқуқига ҳали етишмаганман, деб ҳисоблардим. Чунки, ёшлари мenden анча улуғ яқин қариндошларимиз кўп эди.

Йиғи-сиғидан сўнг дафн маросимини ўтказиш маслаҳати бошланди.

-Қайси театрга қўйилади?-деган саволга “марҳумнинг жасади “Ҳамза” театрига ё Муқимий номидаги театр биноси қўйилиши керак, Навоий театри биносига қўйилса яна ҳам яхши”, деган таклиф айтилди. Муҳокамага қўшилмай, индамай ўтирган эдим, савол назари билан менга қарашди, кейин:

-Ҳукумат катталарига хабар қилиш керак,-дейишди.

-Эрталабга қадар раҳбарларга хабар беролмаймиз. Уларни топиб айтгунимизча, шундай ётадиларми? Умуман, хафа бўлманглар-у, бирон жойга қўйишга мен қаршиман.

Мусулмонларда бунақа одат йўқ. Агар тоғам коммунист бўлганларида бошқа гап эди.

Майитни томошага қўйиш яхши эмас, ювиб, кафанлангандан кейин бировнинг назари тушмаслиги керак,-дедим.

Қариндошлар, айниқса тоғамнинг оилалари мусулмонларга ҳос одатларни яхши билишмасди. Шу боис, гапимни тасдиқлашни ҳам, инкор этишни ҳам билмай бир-бирларига қараб қолишди.

-Унда Чиғатойдаги коммунистлар мазорига қўйилмайдиларми?-деб сўрашди.

-Тоғам ўзларини қаматган, хорлаганлар билан ёнма-ён ётишлари керакми?-дедим ғашланиб. Мен бундай демаслигим керак эди. Хиёнаткорларни тоғам кечирган эканлар, мен таъна қилишга ҳақли эмасдим. Бу гап мотам туфайли эзилган юракда беҳос туғилиб, ихтиёрсиз равишда юзага чиққан эди.

Чиғатой қабристонига қўймаслик ҳақидаги гапимни ўйлаб туришганда хаёлим бирдан ёришиб кетди. Тоғам томонидан бир мартагина айтилган, кейин узоқ йиллар давомида унутиб юборганим васиятни эсладим! Беш йил муқаддам тоғамнинг катта ўғиллари Фаррух ака бедаво касалликка чалиниб, аввал икки оёқлари кесилган, сўнг вафот этган эдилар. Тоғам бошқа шифохонда даволанаётган эдилар. Врачлар жанозага келишга ижозат беришмади. Даволаниб чиққанларидан кейин тоғамни “Минор” қабристонга олиб бордим. Йиғладилар. Дуо қилдилар... Сўнг қабр атрофига кўз югуртириб, ниманидир чамаладилар: -Яхши жойга қўйибсизлар. Қарагин, ёнида яна икки кишилик жой бор экан...-дедилар.

Бу гапнинг ўзига ҳос васият эканини айрилиқ кечаси эсладим-да, қариндошларга айтиб, яна илова қилдим:

-Опоқ дадам ҳам, Ойзуҳра опам, Фаррух акамлар ҳам ўша қабристондалар... бирга ётишни истаганлар... Бу истакни ўзгартириш мумкинмас...

Масала ўз-ўзидан ҳал бўлди. Айримлар марҳум билан хайрлашиш учун жасадни бирон

театр биносига қўйиш фикридан воз кечмай, Ёзувчилар уюшмаси раҳбарларига қўнғирок қила бошладилар. Лекин ҳеч ким бу қўнғироқларга жавоб қилмади. Шу кечанинг ўзида жамланган қариндошлар дафн маросимига тегишли нимаики масала бўлса негадир менга муурожаат қила бошладилар. Шу кеча ўзимни анча улғайиб қолган ҳис қилдим.

Ўша йили комфирқа раҳбарияти диний урф-одатларга қарши курашни авж олдирган эди. Коммунистнинг ўзи ёки бирон яқини вафот этса жаноза ўқитилмас, айрим довураклари яширинча ўқитиб қўйишарди. Мозорларда қуръон тиловат қилинмасин, деб ҳатто ўриндикларни суғуртириб ташлашганди. Ана шундай шароитда атоқли адибнинг қандай равишда дафн этилиши масаласини ҳал этиш осон эмасди. Эрталаб, раҳбарлар уйғонишгач, каттами ё кичикми ғавғо уйғониши мумкинлигини ўйлаб, майитни кечасиёқ ювиб, кафанлаб қўйиш керак, деган тўхтамага келиб ҳаракатни бошладик.

Ёзувчилар уюшмаси партия ташкилотининг раҳбари хабар олгани келганда тўпланган жамоа “коммунистчасига дафн этиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкинмас”, деган кайфиятда эди. Ҳайрият, ортиқча гап-сўз чиқмади. “Бодомзор” масжидининг имоми жанозани “Минор” қабристонига ўқийдиган бўлди. Тобут қабристон ҳовлисига қўйилгач, ёши катта ёзувчилар, тоғамнинг тенгдошлари “Мотам митинги қиламиз”, дейишди. Имом буни эшитиб гарангсиз қолди. Бу таклифга монелик қилса балого қолишини билиб, жамоадан нажот кутгандек жавдирай бошлади.

-Митинг шарт эмас, ҳозир жаноза ўқилади, бошланг тақсир,-дедим. Камина коммунист бўлмаганим сабабли шундай дейишга журъат қилдим шекилли.

Тоғам менга кўп насиҳатлар қилардилар, кўп гапларини қулоққа олардим. Лекин икки насиҳатларини бажаришни истамадим. Биринчиси – “Диссертация ёклаб ол, қариганингда асқотади”, дердилар. Олимларнинг маошлари кўпроқлигини назарда тутиб, илмга даъват қилардилар. Мен илмдан кўра ижодни маъқул кўрардим, диссертация ёзишдан кўра, унинг атрофидаги кераксиз ҳаракатлар, ташвишлар, югур-югурларга тоқатим йўқ эди. Шу ишга куч сарфламай тўғри қилганман, деб ҳисоблайман. Иккинчиси - “Партияга ўт”, деб қистайверардилар. “Партиясиз бўлсанг юқори мансабларга эриша олмайсан”, дердилар. Навбатдаги даъватдан кейин: “Сиз уруш пайтида ўтган экансиз, қамалиб чиққанларнинг кўпчилиги партия аъзолигига қайта тикландилар. Сиз нима учун тикланмадингиз?” деб сўрадим. Саволим тоғамга ёқмади. Қошларини чимириб: “Мени қамоққа тикқан партияга яна аъзо бўлишни истамадим”, десам кўнглинг жойига тушадими?” дедилар. Мен кулимсирадим. “Нега тиржайпсан?” дедилар, кескин оҳангда. “Жавобни ўзингиз айтдингиз: тоғамни қаматган партияга аъзо бўлишни истамайман”,-дедим. “Бу баҳонанг ўтмайди,-дедилар энди юмшоқроқ оҳангда,-менинг тақдирим бошқа, сеники бошқа”. “Унда бошқа баҳонам бор,-дедим ҳазил оҳангида.-Партияга аъзолик бадали тўлашни ёқтирмайман”. “Бу баҳонанг ўринли”, дедилар жилмайиб. Шундан сўнг бу мавзуда гап бўлмади. Тоғамнинг гапларига кирмаганим учун ҳозирга қадар ўзимдан ўзим хурсанд бўлиб қўяман.

Ким билади, агар мен ҳам урф-одатларни бўғаетган партияга аъзо бўлганимда тоғамни ёғоч қутига солдириб кўмдирармидим... Астағфируллаҳ!

Имом жанозага сафланишни буюрганда жамоа бирдан иккига бўлинди. Бир гуруҳ худди адашган сел оқими сингари тобутдан узоклашди. Бир гуруҳ жанозага сафланди...

Бу тасодифий ҳол эмасди. Бу ҳаёт ҳақиқатининг амалдаги кўриниши эди. Кундалик

тирикчилик ташвиши билан банд бўлган одамлар худди бир оқимда юраётгандай бўладилар. Аслида эса ундай эмас...

Вафотларидан икки йил кейин, инсоф ва адолат юзасидан қаралса, саксон йиллик тўйлари тантана билан нишонланиши керак эди. Лекин Ёзувчилар союзи бу қутлуғ санани унутгандай юраверди. Марказқўм раҳбариятига мурожаат қилингандан кейин, уларнинг кўрсатмаси билан юбилей маросими, енгил-елпи бўлса-да, ўтказилгандай бўлди. Ўша пайтда Марказқўмда ғоявий масалалар билан шуғулланган раҳбар узоқ йиллар Москвада яшаган эди. “Ёзувчиларни билармикин ё йўқми?” деган шубҳа билан Мирзакалон Исмоилий туғилган кунига саксон йил тўлгани айтилганда унинг кўзлари чарақлаб кетди. -Мен бу устозни жуда яхши биламан. Москвада юриб ўзбек тилини унутиб юбормаслик учун “Фарғона тонг отгунча” романини қайта-қайта ўқирдим.

У кишининг айтганлари биз учун катта баҳо бўлди.

Булоқбошилиқларнинг ташаббуси билан тўқсон йиллик тўйлари она қишлоқларида ўтказилди.

Бу йил туғилганларига юз йил тўлади. Эътиборингизга ҳавола этилаётган бу баёнимизни шу қутлуғ санага атадик. Аслида бу асарни анча илгари ёзишим керак эди. Асар аввалидаги санага эътибор берган бўлсангиз, ёзишни ўн йил аввал бошлаганман. Унга қадар неча йил турли фикр-мулоҳаза билан қўлга қалам олишга журъатим етмади. Таъбир жоиз бўлса, бу энг узоқ ёзилган асар бўлди. Асарга ёзувчи ҳаётидаги энг оғир дамлар асос қилиб олинди. Қамокдан кейинги ҳаётлари кам тилга олинди. Эҳтимол, бу мавзу алоҳида бир асарга кўчар, валлоҳи аълам! Ардоқли ёшларимиз баёнимиздаги дўстлар ва уларнинг хиёнатига эътибор беришса фойдали бўларди. Зеро, асарни ёзишдан мақсад, фақатгина ёзувчи ҳаётдан бир-икки лавҳа ҳикоя қилишгина эмас. Баён қилинувчи лавҳалар бизларга ибрат бўлиши керак. Шу ўринда Аллоҳ ёшларимизни садоқатли дўстлар билан сийласин, деб дуо қиламиз. Садоқатли дўстдан фақат бир ёки икки киши манфаат кўрмайди. Садоқатли дўст – жамиятнинг қудрати ҳисобланади.

Ҳужжатли қисса доирасига кирмай қолган айрим воқеа, фикр ва мулоҳазаларни хотима бобида бўлса ҳам айтиб ўтиш зарурга ўхшаб қолди.

Мирзакалон Исмоилийнинг номини элга машҳур қилган асар – “Фарғона тонг отгунча” романи. Адибнинг мўлжалича, асар уч китобдан иборат – трилогия бўлиши керак эди. Романнинг икки китоби ёзилди. Учинчиси қоғозга кўчмади. Ёзувчига “Роман қандай ёзилди, учинчи китоб қачон битади?” деган саволлар жавобсиз қоларди. Радиода ишлаб юрган давримда, бир куни “Одамлар романнинг ёзилиш тарихи билан қизиқишяпти”, деганимда, тоғам маъюсгина жилмайиб: “Қандай жавоб бераман, китобни қамокдалигимда ёзганимни айтганим билан эълон қила олишмайди-ку?”-дедилар.

“Фарғона тонг отгунча” романи навбатдаги қайта нашрга тайёрланаётган кунларда тоғам мендан: “Асқар Қосимов деган йигитни танийсанми?” деб сўраб қолдилар. Асқар билан яқин дўст эканимни айтганимдан кейин қувониб: “Ажойиб йигит экан, Чўлпонни ёддан билар экан!” деб хитоб қилдилар. Ўша кунлари романнинг муҳаррирлиги топширилгани учун Асқар асарни синчиклаб ўқиб чиқибди-да, тоғамга Чўлпон услубида ёзилганини айтибди. У пайтларда мен “Кеча ва кундуз”ни ўқимаган эдим. Асқар лотин ҳарфларидаги нашрини қаердандир топиб ўқиган экан. Шеърларини ҳам ёд олган экан. Асқарнинг руҳиятида ҳам, шеърларида ҳам Чўлпон нафаси сезилиб турарди. Шу туфайли ҳам тоғам уни ёқтириб қолган эдилар.

Романнинг қамоқхонада ёзилгани рост. Қўлёзмаларини мен кўз қорачиғидай сақляпман. Юз йилликларига бағишланган тадбирлардан кейин бу қўлёзмаларни, турли мактубларни Адабиёт музейига топшириш ниятим бор. Шулардан бири қўқонлик китобхон Носиржон Почтабоевга ёзилган. Мактубда асар тарихига доир сатрлар мавжудлиги учун танишиб чиксак зарар қилмас:

“Ассалому алайкум, ҳурматли Носиржон ака!

Кейинги вақтларда Сизни тез-тез эслар, катта ғамхўрлик билан ёзиб турган мактубларингиз узилиб қолганидан ховатирланар эдим. Худога шукр, саломат экансиз, биз ғарибларни эслаб, хат орқали йўқлаш илтифотида бўлибсиз. Бунинг учун минг-минг раҳмат!

Носиржон ака, “Фарғона тонг отгунча” романининг иккинчи китоби Сизга кўп манзур бўлганини ҳаяжон билан ёзиб, ундаги мактублар, шеърлар, айрим сўзлар, умуман, китобда мавжуд яхши-ёмон гаплар ўзим ўйлаб топган гапларми ё архивлардан, эски манбаълардан йиғиштириб олинган термаларми, деб сўрабсиз. Нима дейин? Инсон қалби бамисоли денгиз – таги-туғи йўқ бир нарса бўлар экан. Кўрган-билганларимиз, эшитган-ўқиганларимиз қанчалик катта, қанчалик ҳаяжонли ё аянчли бўлмасин, қалб денгизи ўзига сиғдирад, асрар, бетиним мавжи билан бизни тўлқинлантириб турар экан! Биз эса керагида бу бемисл денгиз тубидан фикрат дурларини терар, шу дурлар туфайли ўзимизни ҳам, ўзгаларни ҳам қувонтириш, ҳаяжонлантириш, ўйлантириш бахтига муяссар бўлар эканмиз. Шундоғ, Носиржон ака, агар ҳазрати Навоидан ва бошқа донои замонлардан қиртишлаган баъзи шеърлар, ҳикматли такбирлар ҳисобга олинмаса, китобнинг бошидан охиригача ҳамма шеър, мактуб, ҳикматли гап – ҳаммаси камина қулингизнинг ғариб қаламига мансуб ожиз фикрлардир.

О, Носиржон ака-я, китобнинг ёзилиш тарихини сўрабсиз! Буни мендан эмас, китобдаги кўзёшларидан сўранг эди! Сиз “Китобни ўқиб туриб хўнграб йиғлаб юбордим”, дейсиз. Нежаб, ерга қандай уруғ ташласангиз, ҳосили шундай бўлади. Носиржон ака, мен бу китобни ёза туриб қанчалар йиғлаганман, қанчалар қон ютганман!.. Билсангиз, пешанамда темир панжара, тепамда ўлимтик чироғнинг ўлиб бўлган қора нури, остимда зах, совуқ бетон, эшигида отнинг калласидек кулф!.. Кўйинг, бошқа тафсилларнинг қораси ўчсин! Бу шунчаки бир китоб эмас, йўқ, шахсга сажда даврининг қора кунларида минг азоб, минг тўлғоқ билан туғилган бир ғариб хилқат. Ҳа, хилқат!.. Бу менинг йиғлай-йиғлай топган болам!

Носиржон ака, мактубимнинг охири кўзёшига айланмай туриб гапни тамом қилай, кечиринг мени. Энди мактубингизнинг иккинчи қисмига ўтайлик. У масала (учинчи китоб назарда тутиляпти. Т.М.) очиқлигича турибди. Ёш бўлса олтмиш саккизга етиб қолди. Худо саломат қилса, ҳадемай етмиш-да! Уёғи бир гап бўлар...”

Мазкур мактубдаги ифода гўзаллигига эътибор қилайлик. Адиб матбуот учун ёзаётгани йўқ, оддий ишчига қалбини очяпти. Носир ака 24 июнда йўллаган хатида “Сизнинг менга йўллаган жавоб мактубингизни олмадим. Чунки мен иккинчи қаватда истиқомат қиламан. Почта қутиси эса пастда, биринчи қават деворига михланган. Ҳар куни 15-16 бола худди шу ерда тўпланиб ўтиради. Шундай шўх ва ёмон болалар кўпки, келган хат ва газеталарни ўз вақтида оломаймиз. Яқинда почтачи хотин мени кўриб: “Сизга Тошкентдан хат келган эди, бир ёзувчидан. Конвертдаги адрес машинкада ёзилган эди, шу хатни олдингизми?” деб сўради. Мен сизнинг у хатингизни олмаган эдим”. Ёзувчи бу ҳолдан ғашланмасдан

“Хатим қўлингизга тегмагани ҳақидаги мактубингизни олиб, ўзимда қолган нусхасидан бошқалатдан кўчириб юбордим. Буниси тегар, а?” деб 30 июн куни жўнатганлар.

Роман, гарчи қамокда ёзилган бўлса-да, унинг муҳокамаси ёзувчи озодликка чиққанларидан кейин Ёзувчилар союзида бўлиб ўтган, салбий баҳо берилиб, нашрга тавсия этилмаган эди. 1956 йили 15 октябр, ёзувчи қирқ саккиз ёшга тўлган куни Ўзбекистон ёзувчилари союзи правлениеси президиумига хат билан мурожаат қилади. Рус тилида битилган аризада бу сатрларни ўқишимиз мумкин:

“Ўзларингизга маълумки, мен узоқ йиллар рус ва ҳориж буюк адибларининг, жумладан, совет ёзувчиларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш иши билан шуғулланиб келдим. Бу иш то шахсга сажданинг малъун тухматчилари қурбони бўлгунимга қадар давом этди. Бериянинг мустабидлари мени озодликдан маҳрум қилишди, аммо Ватанга муҳаббат ҳақида гап кетганда ҳар қандай қуролдан аълороқ, ўткирроқ ишловчи адибнинг қаламини тортиб олишолмади. Ҳибсда эканимда мен хаёлан йирик асар устида иш бошладим. Мўлжалим бўйича, бу асар ўзбек халқининг 1905 йилдан то бугунги кунга қадар босиб ўтган тарихий йўлини кўрсатиши керак эди. Ёлғизликда, маҳрумликда ўтган кунларим, йилларимни беҳуда совурмадим. Мен лагерда ўйлаб қўйганим уч китоб-трилогиянинг асосий йўналишларини миридан сиригача хаёлимда пишитдим. Ижод билан шуғулланиш ман этилганига қарамай, мен яширинча қоғоз парчаларига трилогиянинг бир қисмини ёздим. Дунёга келаётган асаримни уч йил бадалида туну кун қалбим тўрида асрадим, энг ардоқли, энг сеvimли фарзанддек суюб, эркалаб, вояга етказдим. Шу зайлда мен озодликка “Фарғона тонг отгунча” трилогиясининг биринчи қисми билан биргаликда чиқдим.

1955 йил июнининг бошларида мен китоб қўлёзмасини (22 босма табоқ ҳажмида) Ўзбекистон совет ёзувчилари президиумининг собиқ раиси ўртоқ Абдулла Қаҳҳоровга муҳокама учун топширдим. Қаҳҳоров ва Яшин ўртоқлар китоб билан танишиб, унинг камчиликларини кўрсатдилар ва фойдали маслаҳатлар бердилар. Китобда камчиликлар бўлиши табиий. Чунки у ташқи оламдан узилган ҳолда, ўтмиш воқеалари, далиллари яхши ўрганилмаган тарзда, аҳли қаламнинг доно гурунгларида бебаҳра бир ҳолда ёзилди. Мен Фарғона водийсини кезиб чиқмай, асарда акс этган воқеаларнинг гувоҳи бўлган ёки билган одамлар билан мулоқатда бўлмай туриб, иш хонамда ўтириб олиб китобни меёрига етказа олмайман. Аммо озодликка чиққанимдан кейинги моддий муҳтожлигим мени, таъбир жоиз бўлса, оёқ-қўлларимни кишанлаб қўйди.

Жонажон адабиётимизга хизмат қилиш иштиёқи мени Ўзбекистон ёзувчилари союзи правлениеси президиумига мурожаат этиб, юқорида зикр этилган китобни яқунлаш учун ёрдам сўрашга мажбур қилди. Мен Фарғона водийсига бориш учун икки ой муддатли ижодий отпуск беришингизни ҳамда китобни маромига етказиш, издан чиққан сўхатимни даволаш учун Москва атрофидаги ижод уйига уч ой муддатга йўлланма ажратишингизни сўрайман”.

Романнинг муҳокамасида бўлган гаплар, бу гапларга ёзувчининг муносабати бизга қоронғи. (Тоғам бу ҳақда менга ҳеч оғиз очмаганлар. Яна бир армоним ҳам айнан шунда: тоғамнинг яраларини янгиламай, деб ўтмишдан сўз очишга, нималарнидир сўраб, аниқлаб олишга истиҳола қилардим). Лекин бир нарса аниқки, муҳокама холис бўлмаган. Чунки яқиндагина қамокдан чиққан ёзувчи ҳали шубҳалар чодирдан буткул қутилмаган эди. Ўша йиллари роман ёзган адиб энг юқори мартабага етган ҳисобланарди. Чунки ёзилган романлар саналадиган бўлса, бармоқлар ортиб қоларди. Ундан ташқари ўзбек адабиётида ҳали ҳеч ким трилогия ёзмаган эди. Жаҳон адабиёти тарихида ҳам бундай ёзувчилар кўп

эмасди. Қамокдан чиқиб келган адибнинг бу маррани эгаллаши бошқа “устун”ларга эриш туялган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Ҳар ҳолда ўртада шайтон бор, унинг “ҳасад” деган кучли қуроли бор. Ажабки, чумчук, мусичанинг... бойқушнинг ҳам қаноти бор, лекин қушларнинг ҳеч бири бургут ёки лочин каби учолмайди ёки бўрон қуши каби ўзини тўлқинларга уролмайди... Нима бўлганда ҳам Мирзакалон Исмоилий Ёзувчилар союзига раҳбарият ўзгаргандан кейин илтимос билан мурожаат этипти. Муҳокама билан бу ариза орасида бир йилдан ортиқ вақт ўтган. Муҳокамадаги ҳар қандай танқид ижодкорга оғир таъсир қилади. Айримларни бир неча ойлаб, ҳатто йиллаб ижоддан совутади. Тоғамда ҳам бу ҳол юз берган бўлиши мумкин. Лекин танқидларни бутунлай инкор этиб, асарни шу ҳолда нашр этишни талаб қилмаганлар. Сайқал бериш истагида бўлганлар. Романнинг биринчи китоби дастлабки кўринишда, аризада айтилганидай, 22 босма табоқ бўлса, босилиб чиққанда 26 босма табоқни ташкил қилган эди. Демак, ёзувчи енгил-елпи таҳрир билан чекланмай, кўп қўшимчалар киритган. Асарни яхшилашга қаратилган фикрларни тоғам тартиб билан қоғозга туширган эканлар: юздан ортиқ таклиф!

“1-саҳифа. Бағишлов керак эмас ёки бошқача (жиддийроқ) бўлсин. Бошдаги табиат тасвири узун. 15- саҳифа. Иккинчи боб биринчи боб “кайфияти”ни такрорлайди, қискартиш керак. 34-саҳифа. “Бир кўзда ҳам ўйин, ҳам ташвиш...” Жумла, тасвир содда, аниқ эмас. Мураккаблик тасвирга ёрдам бермайди. 47-саҳифа. Кулгулик учун ҳақиқатни бузиш: домла қози ҳоким олдига салласиз боролмайди. Тўхтаб, ўзи олиши керак. 108-саҳифа. Қудратни кейинроқ таниймизми? Ҳозирги гапларда ишонтириш кучи йўқ. 109-саҳифа. Яна замонавий ифода: “ўйнаб турган қарталарини...” Айниқса қори айтиши мумкин эмас. Қорининг узун исботи, далили энди ўқувчи учун ортиқча. Умуман қорининг тили ортиқча замонавий. 429-саҳифа. Кераксиз патетика: “Ғаффор нима учун йиғлади?” саволига автордан жавоб... Ғулом охирида кўринсин, ёнаётган бой уйига тикилиб қолсин. Жўрахон билан Тўрахон бирлаштирилсин...”

Ёзувчи муҳокамада билдирилган мулоҳазалар билан кифояланиб қолмаганлар. Душанбеда яшовчи Водуд Маҳмуддан фикр билдиришларини сўраганлар. 1958 йилнинг 9 август куни ёзган хатларида бу сатрлар бор:

“Ассалому алайкум, мухтарам Водуд ака!

Сизнинг 3 август тарихли мактубингизни олиб ниҳоятда қувондим. Шунчалик илтифот қилганингиз учун миннатдорман.

Сиз мактубингизда санаб ўтган камчиликларни Тошкентдаги бир араб тили ва ислом дини олими ҳам айтган эди. Сизнинг мактубингиз у кишининг мулоҳазаларини тасдиқлаб тушди. Китоб шаклида чиқадиган роман қўлёзмаси нашриётга, яъни босмаҳонага тушиб кетган, шунинг учун зарур тузатишларни биринчи корректурада киргизишга тўғри келади. Биринчи корректура сентябрсиз чиқмас деб ўйлайман. Унгача яна бошқа мулоҳазаларингиз билан ҳам оғалик қиласиз, деб ишонаман.

Водуд ака, сизга эриш туялган форсча, арабча сўзларни албатта тузатаман, бу жиҳатдан кўнглингиз тўқ бўлсин. Оятларнинг тўғри ёзилишига, “анбиё”ни “саҳоба” билан алиштириш зарурлигига, иккита гувоҳни тўрттага чиқариш, Ғуломжонни олим ва фозилликдан тушириш кераклигига алоҳида эътибор бераман. Аммо 49-бетдаги шеър сатрларидан биридаги 12 ҳижони қандай қилиб 11га туширишимга ҳайронман. Сиз-ку, танилган шоирсиз, балки ўша фикрни 11 ҳижо билан ифода этишга ёрдам қиларсиз? Менинг бу муомалам салом бериб ўтаётган бир бечоранинг аравасига сўрамасдан чиқиб олган сурбет кишининг одобига ўхшаса ҳам, ҳар ҳолда яна шунга журъат қилдим.

Бир ерда “хамшўр” деган сўзга тушунмаганингизни айтибсиз. Наҳотки? “Ҳамдард” қабилдаги сўзлардан бири-ку? Балки ноўрин ишлатилгандиру, Сизга англашилмай қолгандир.

Водуд ака, журналда босилаётган қисмларини номерма-номер ўкиб борсангиз-да, иложингиз ва фурсатингиз бўлса, фикр ва мулоҳазаларингиз билан мени хабардор қилиб турсангиз. Улгурганимизни тузатиб юборардик, бу эса романнинг ҳам маданий, ҳам адабий палласига тош босар эди. Бу бир илтимос. Иккинчи илтимос шуки, агар роман Сизнинг дидингизга ёққан бўлса, уни тожикчага таржима қилиш заҳматини устингизга олсангиз, негаки таржима маҳалида ундаги камчиликларни тузатиб юборишда катта ёрдамингиз тегар эди. Зеро, романда баҳс этилган шахсий ва ижтимоий бахтсизликлар тожик меҳнаткашининг ҳам бошида бор эди.

Салом ва эҳтиром билан Мирзонгиз”.

Устоз қаторида меҳрибонлик қилган Водуд Маҳмуд танбеҳ берган ғазал 11 ҳижога туширилган. Ғуломжоннинг “дилидан ўпирилган фарёд”нинг қоғозга кўчган сатрлари қамоқхонада туғилгани учунми, мен унда ошиқ йигитнинг эмас, маҳкумнинг зорини эшитгандай бўламан:

Қўнгил, йиғла, фиғонинг кўкка чиқсин!
Ўтинг олсин фалакни, осмонни йиқсин!
Ёвуз тақдир тиғ урди қалбима, дод!
Нетай энди тугалди сабрим, ҳайҳот!
Дилим дардли, тилимда оху-зорим,
Қарорди толеимдин рўзгорим.
Сафолат бошимни ерга қаратди,
Ширин орзу-умидларни таратди.
Қаён урсам фиғон бирлан бошимни?
Қаён борсам тўкиб кўздан ёшимни?
Севарга севдириб, Тангрим қилиб хор,
Очиқ кетгизмагил кўзимни зинҳор!

Агар аруз санъати талабларига кўра назар солсак, ғазал анча саёз кўринади. Лекин буни комил ва нуқтадон шоир эмас, назмга ҳавасигина бор Ғуломжон ёзганини эътиборга олсак, бу даъводан воз кечишимизга тўғри келади.

Асарнинг ёзилиш тарихини ўйлаганимда ёзувчининг иродасига қойил қоламан. Кичкина жуссали бу одамнинг қудратидан ҳайратга тушаман. Тоғамнинг жанггоҳда ёзилган “Озод инсон ҳақида кўшиқ” деган воқеий ҳикоялари бор. Фронт газетасида эълон қилинган бошқа лавҳа ва ҳикояларида ҳам асосан озодлик ҳақида фикр юритилади. Фашизм – кулик демак. Қул бўлиб яшагунча озод инсон сифатида ўлмоқ афзал, деган ғояни ўзларига байроқ қилиб олганлар. Шундай одам, озодликни ҳамма нарсдан афзал билан одамнинг ўзи бу неъматдан бебаҳра бўлса?! Озодликдан маҳрум бўлган чоғида ҳам тушқунликка тушмай, қўлига қалам олиб она халқи учун меҳнат қилса. Халқнинг озодликка чанқоқлиги, озодлик истаги ва йўли ҳақида асар битса?! Энди ўзингиз ўйланг-а, шундай одам халқнинг душмани бўлиши мумкинми? “Мен ноҳақ камалдим, мен бесабаб жабр кўряпман”, деб жамиятдан нафратланмай, аксинча, қўлига қалам олиши жасорат эмасми? Баъзан одам машаққатга дуч келса, айниқса ноҳақлик, адолатсизликдан азоб чекса, ўзини йўқотиб қўяди. Тўғри йўл топа олмайди. Онги хира тортади. Аммо

Мирзакалон Исмоилий бундай тушкунликка банди бўлиб қолмаган.

Ёзувчи озодликка чиққач, романга сайқал бериш, нашрга тайёрлаш баробарида урушдан илгари бошланган хайрли ишни давом эттирдилар – Лев Толстой асарларининг таржимаси билан шуғулландилар. Урушдан аввал “Тирилиш”ни таржима қилган адиб энди “Анна Каренина” романини ўзбек тилига ўгирдилар. Чехов ва Горкий ҳикояларини, сўнг “Чоликуши”ни таржима қилдилар. “Фарғона тонг отгунча” романининг иккинчи китоби, сўнг ахлоқий қиссалар, мақолалар... Ёзувчи иродасининг мустаҳкамлиги, меҳнаткашлигининг исботи учун яна қандай мисол керак? Энди: “Хўш, шундай меҳнаткаш одам нима учун романнинг учинчи китобини ёзмади?” деган савол туғилиши табиий. Тоғам бу саволга тайинли жавоб бермаганлар. Лекин суҳбатларидан, қариндошлар орасидаги гап-сўзлардан бир-икки нарсани англаганманким, булар билан китобхонларни ҳам таништириш мумкин, деб ўйлайман.

Авалло, биринчи китобни қамокда ёзган бўлсалар-да, қолганларини ҳам хаёлда пишитиб чиққанлар. Иккинчи китобнинг охирида келадиган Тўтининг Дилшодга мактуби айнан қамокхона дафтарига, яна сиёсий машғулот дафтарига ёзилган. 1969 йил, Ёзувчининг олтимиш йиллик тўйларига тайёргарлик арафасида “Тулистон” журнали учинчи китобдан парча эълон қилган. (Юбилей номаълум сабабга кўра бир йил кечикиб ўтказилган.) Мухлислар учинчи китоб билан қизиқаверишгандан кейин 1972 йил 19 мартда Республика радиосига ҳам бир парча бериб мана бу кириш сўзини ҳам илова этганлар:

“Иккита китобни беришга бериб қўйиб, учинчисига келганда сусткашлик қилиш – ёзувчига ярашадиган гапми?”-деб ёзибди китобхонларимдан бири, менга юборган мактубида.

Дарҳақиқат, аввалги икки китобда бир ёқлик бўлмаган, бири у аҳволда, бири бу аҳволда қолган қаҳрамонларнинг тақдирлари китобхонни қизиқтирмай қўймайди албатта. Ёзувчи ҳам қарийб чорак асрдан бери игна билан қазиб келаётган қудуғининг тагига етолмаётганидан доғда. На чора, мева вақти-соати келганда пишар экан. Бадий асар ҳам шунақадир-да... иқрор бўлишим керак, учинчи китобнинг тезроқ тугалишига ўзим ҳам интизорман. Лекин фақат вақти-соати келгандагина пишадиган бизнинг мевамиз ранг олиб, пишиб қолаётган бўлса ҳам, минг афсус, ҳали дастурхонга тузалгани йўқ. Шунинг учун ҳурматли китобхонларимга яна бир оз қаноат тилаб, уларга янги китобимдан бир бобини ўқиб эшиттиришларини илтимос қиламан”.

1965 йил 6 октябр куни шогирдлари, таниқли ёзувчи Рустам Раҳмонга Москвадан йўллаган мактубларида бу сатрлар бор:

“...лекин қарибманми, илгариги вақтлардагидек кўп ишлаёлмай қолдим. Тез чарчайман, бошим оғрийди. Лекин, бунга қарамай, кўп иш қилиб қўйдим. Иккинчи китобни тамом қўлдан чиқариб, журналга юбордим. Китобнинг учинчи қисмини бошқалатдан ишладим. Энди яхши бўлди. Тўтиқизнинг Тешабой харамидан ёзган шеърий мактуби ҳам қўшилди. Шу сафаримда учинчи китобнинг ярмини қоралаб кетаман, деган ҳаракатдаман. Декабрда қайтиб борсам, уйда оққа кўчираман. Унгача босиб ишлаш биздан, куч тилаш – дўстлардан...”

Бошқа бир мактубларида бу сатрларни ўқиймиз:

“Ассалому алайкум, Рустамжон, азизим!

Сиздан иккита хат олиб, катта қарзга ботиб қолдим. Вақтида жавоб қила олмаганим учун маъзур кўрасиз. Ростини айтсам, Сиздан хат эмас-у, ҳамиша кулимсираб турган ёқимли чехрангиз келди. Худди ўзингизни кўргандай қувондим. Қувонч катта бўлса, уни ҳазм қилиш учун вақт ҳам керак экан.

Телефонда хабар қилганимдек, ишимни шу ой охирларида тугатиш умидида эдим. Лекин ўртада афсус ейдиган бир иш чиқиб қолди. Ой бошларида Ўзбекистон ёзувчилар союзининг илтимоси билан Вильнюсга, Литва адабиёти классиги Доналайтиснинг 250 йиллик тантанасига бориб, бир неча ғанимат кунлардан ажралдим. Бунинг устига Вильнюсдан қайтганимдан кейин, иш сушт кета бошлади. Бу ҳам сабабсиз эмас, албатта. Аввало, каттиқ чарчаганман, қолаверса, қайтар куним яқинлашгани сиқилган юрагимни ўйнатиб қўйди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, темир йўл билети чўнтагингда бўлса, 28 январда жонажон шахрингда севгили болаларинг, азиз дўстларинг даврасида ўтириш бахти турса, қанақа иш юришади? Келинг, чаласи Тошкентда битар...”

Биринчи китоб қўлёзмасининг муҳокамасидан то китоб дунё юзини кўргунига қадар уч йилдан ошиқроқ вақт ўтди. Асар энг кам нусхада – 15 мингта босилди. Ҳолбуки, бошқа асарлар муҳокама қилинган йилиёқ 60 минг нусхада босиларди. Гарчи кам нусхада босилган бўлса-да, шуҳрати ҳавас қиладиган даражага етди. Китоб муҳибларининг айтишларича, “Ўтган кунлар” романидан кейин ҳеч бир асар бу каби суюб ўқилмаган экан. Демак, учинчи китобнинг ёзилмаслигига бошқалардан хафалик сабаб бўлган, деган тахминни рад этсак ҳам бўлади. Тўғри, хафаликлар ҳам бўлган. Масалан, Мирзакалон Исмоилий ҳаёт эканларида асарлари

мажмуасини нашр эттириш орзуси билан яшаганлар. Кимларнинг кўп тўмликлари чиқмади, дейсиз? Аммо Мирзакалон Исмоилий учун бу йўл тақа-тақ берк эди. Ёзувчи мукофотлар олиш ёки унвонга эга бўлишни орзу қилмасди.

1983 йилда адиб Ёзувчилар союзига мурожаат этишни лозим кўриб, аризани ёза бошлаганлар:

“Мана, ниҳоят, шу йил октябрнинг ўн бешиди 75 ёшга тўламан. Шу муносабат билан юбилейим қилинса, бадий асарларим “Танланма” ё “Тўпланма” шаклида махсус нашр этилса, шундай ёруғ кунни қаноат билан кутиб келаётган мен каби мушфиқ оқсоқолга катта илтифот бўлармикин, деб ўйлайман. Агар элликка, олтмишга, борингки, етмишга тўлганимда ҳам менинг на “Танланма” ва на “Тўпланма” асарим нашр этилмаганини ҳисобга олинса, бошим осмонга етар эди.

Мен истардим, асарларим беш томда чоп этилса...”

Ариза шу ерда тўхтатилган, сана ҳам қўйилмаган, имзо ҳам чекилмаган. Ёзишни бошлашга бошлаб қўйиб, аввалги муомалалар эсларига тушган бўлса, умид юлдузлари сўниб қўя қолгандир. Вафотларидан бир неча ой олдин қўлтиқларига кириб, нашриётга бошлаб бордим. “Кўп томлик масаласида неча йиллардан бери мени алдаб келасизлар. Олдин Рашидовдан кўрқардинлар, унинг ўтганига ҳам анча бўлди. Энди кимдан кўрқасизлар? Саволимга жавоб излаб овора бўлманглар. Сизларни қийнамаёқ қўя қолай. Сизлардан битта ўтинчим бор: мен таржима қилган “Тирилиш” романи камокдалигимда бошқа кишининг номида нашр этилган. Шу хато тузатиб, ўзимнинг номимни тиклаб чиқариб берсанглар, ўлсам ҳам кўзим очик кетмасди...”

Шу гапдан кейин ҳам адолат тикланмади. Ёзувчининг илтимоси ерда қолди. Ўша куни нашриёт даҳлизида Шароф Рашидовнинг укаси Асил Рашидовни учратдик. Тоғам у киши билан кўришиб, “орадан анча вақт ўтган бўлса ҳам, таъзиямни қабул қилинг, акангиз жуда яхши одам эдилар”, дедилар. Назаримда Рашидов тоғамга қаршилиқ қилмаган бўлса керак. Етмишинчи йилларнинг охирида эди шекилли, уйларига борсам, Рашидовга хат ёзиб ўтирибдилар. “Кеча бир мажлисда Рашидов тепада, мен пастда эдим. Менга кўзи тушиб “Мирза ака қариб қолибдилар, аҳволларидан хабар олиб турунглар”, дебди. Яшин шу хатни ёзинг, деб маслаҳат берди. Ўз қўлига етказиб бераркан”, дедилар. Бу хат ёзилгандан кейин бир неча йил вақт ўтди. Акс-садо бўлмади. Кейин маълум бўлишича, Яшин хатни столи ғаладонига ташлаб қўя қолган экан. У киши ишдан кетгач, янги раис тоғамни йўқлаб чақирдилар. Оқибатда “Санъат арбоби” деган унвон берилди...

Бир куни уйимизда учинчи китоб ҳақида сўз очилганда аямнинг “Тоғанг учинчи китобни ёзмайман, шунча меҳнат қилиб рўшнолик кўрмадим”, дедилар. Тоғангнинг иродасини уруш буколмаган эди, қамоқ буколмаган эди, хорлик, кадрсизлик букди”, деганларини эшитиб, бунга ишонган эдим. Кадрсизликни инкор этмаганимиз ҳолда, буни учинчи китобни ёзмаганларига сабаб, деган тахминдан юз ўгирамиз. Чунки бу ёзувчи аразлайдиган тоифадан, бошқача айтсак, “бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдирадиган”лардан эмасдилар.

Олтмишинчи йилларнинг бошларида Республка радиосининг “Ёшлик” таҳририятида Рустам Раҳмон, Саъдулла Сиёев ишларди. Улар Мирзакалон Исмоилийни таҳририят ишларига тортишди. Шу тариха ёзувчининг ахлоқ-одоб мавзуидаги суҳбатлари бошланиб, бу эшиттиришлар катта шуҳрат қозонди. Мактуб кўп келарди. Тоғам хат ёзишга улгуролмас эдилар. Ёзув столлари доно маслаҳатга муҳтожларнинг мактублари билан тўла бўларди. Бу мактубларнинг айримларини кулиб, баъзиларини ғазабга тўлиб ўқиб берардилар. Халққа одоб мавзуида гап айтиш учун киши аввало маънавий ҳуқуққа эга бўлиши лозим экан. Покизалик ҳақида гапирувчи одамнинг ўзи покиза бўлибгина қолмай, ифлосликка қарши кураша олувчи кудрат соҳиби бўлиши керак экан. Бирор кимсага “Сен виждонли бўл!” демокдан аввал ўз виждонига қараб олмоғи лозим экан. Бирон бир ёшга “Тўғри йўлдан юр”, дейишдан олдин ўзи босиб ўтган йўлга қараб олиши зарур экан. Кишига ана шундай маънавий ҳуқуқ зарурлигини ўзим ҳам кейинроқ англаб етдим.

Радио орқали олиб борилган ахлоқ мавзуидаги туркум суҳбатлар ноширларда китоб чиқариш фикрини туғдирди. “Ўзбекистон” нашриётининг таклифи билан “Инсон ҳусни” деган китобча юзага келди. Китобча жуда тез тарқалди, ўқувчилар эътиборини қозонди. Орадан кўп ўтмай, бу мавзу тўлдирилиб, “Одамийлик қиссаси” юзага келди. Мухлислар орасида тоғамни “маънавий отам” деб ардоқловчилар кўпайди. Тоғамнинг вафотларидан икки ой ўтгач, бир аёл менга учрашиб, қаерга дафн этилганларини сўради. “Мирзакалон Исмоилийнинг ўзларини кўрмаганман, лекин китоблари орқали мен у кишини ўзимнинг “маънавий отам”, деганман. Вафотларидан энди хабар топиб, келяпман. Вақтида билганимда қизлари қаторида туриб видолашган бўлардим”, дегач, уни қабристонга ўзим бошлаб бордим. Аёл қабристон дарвозасидан ўтибоқ йиғлаб юборди. Худди ўз отасининг зиёратига бораётгандай бўларди. Қабр тепасида ҳам шундай бўлди...

Тоғам ахлоқ-одоб мавзуига бутунлай берилиб кетдилар. Радиодаги суҳбатлар, матбуотдаги чиқишлардан ташқари мактуб йўллаган мухлисларига иложи борича жавоб қайтаришга уринардилар. Мухлисларнинг айримлари ёрдам сўрарди ёки маслаҳатга муҳтожлигини айтарди. Ёрдамга муҳтожларнинг ё отаси-онасига, ё ўзи ўқийдиган факультет деганига... хат ёзардилар, ёшларнинг мушкулини осон қилишларини сўрардилар. 1976 йили Ўш вилоятининг Жалолобод шаҳридан бу хат йўлланган:

“Ассалому алайкум, ҳурматли домла. Бу хатни қўлингизга олганда ҳар бир нотанишнинг хати сингари таажжубланаётгандирсиз? Ҳа, таажжубланишга ҳақлисиз, албатта. Чунки мен бирон маротаба ё хат орқали ё тик сиз билан учрашмаганман. Мен фақат сиз билан китобларингиз орқалигина танишман. Ҳурматли домла, китоблар ичида сизнинг “Одамийлик киссаси” китобингиз барча китоб шинавандалари сингари менга ёқди. Мен сизнинг шу китобингизни ўқиганимдан кейин, баъзи бир дугоналарим билан биргаликда бир қанча ҳаётий саволларга тўхталдик ва шуларни ҳам билмоқчи бўлдик. Бу хатда буни сизга маълум қилмадик, чунки шу хатимизга жавоб ёзиб, оз бўлса-да, бизга вақт ажрата олишингизни маълум қилсангиз, биз кейинги хатимизда батафсил, тутилмайроқ ёзишга келишдик. Барча тенгдошларим номидан завод ишчиси Алишерова Майрамхон”.

“Қизим Майрамхон, ассалому алайкум!

Қаранг, шу йил 14 майда юборган хатингиз ёзувчилар союзида ётиб қолибди. Бугун олдим жавоб ёзишга ўтирдим. Майрамхон, китобим Сизга, дугоналарингизга ёққан бўлса, бу менинг учун катта мукофот. Демак, узоқ вақтлар тинмай қилган меҳнатим зойи кетмабди. Қаранг-а, Майрамхон, июннинг 21-22 кунлари Сизнинг гўзал Жалолободингизда, бир қариндошимизникида эдим. Билсак ўша ерда кўришар, саволларни ҳам бирга-бирга ҳал қилишар эканмиз. Аттанг! Шундоғ бўлсин, Майрамхон қизим, қанча, қанақа саволлар туғилган бўлса ёзинг. Ҳаммасига қадри ҳол жавоб бераман. М.Исмоилий. 30.06.76”.

Яна бир хат алоҳида эътиборга молик экани учун, узунроқ бўлса ҳам тўла баён этишни лозим кўрдик:

“Ассалому алайкум, сиз ҳурматли шоиримиз Мирзакалон Исмоилий!

Мен сизнинг ёзган китобларингизни зўр қизиқиш билан ўқиб келмоқдаман. Яқинда “Одамийлик киссаси” деган китобингизни олиб ўқиб, хурсанд бўлдик. Сиз тўғри ёзибсиз шу китобни. Шу китобда бизларнинг номимиз ҳам бор экан, раҳмат сизга. Мен бу китоб асосида хат йўллайман. Сиз Тошмурад бобо тўғрисида кўп фикр ёзибсиз. Мен шу бобо тўғрисида озгина бўлса ҳам ёзиб юбормоқни лозим топдим. Тошмурад бобо 1950 йиллари Окдарё қишлоғига иш ахтариб келган эди. Шу пайтда ёши 85га кирган бўлса ҳам у киши бардам-бақувват эди. Тошмурад бобо томорқамизда ишлаб икки халта дон олди. Сўнг отам билан маслаҳатлашиб, қишлоғимизга кўчиб келиб Мусаллам хола, қизи Муқаддас ва 7-8 ёшли Қаршивой ўғли билан бирга бир кулбада яшай бошлади. Қиш чиқиб, кўклам келгач, Абдулла акамлар ертўла қазиб, кулбахона қилиб беришди. Улар кўп йиллар кулбахонада яшашди. Сўнг ўзлари ғишт қуйдириб, янги уй қуриб олишди. Бобо оиласини боқиш учун ўтинфурушлик, чўпонлик қилар эди. Болалари улғайиб, вояга етишди. Қизлари турмушга чиқиб кетишди. Қаршивойга хотин олиб беришди. Тошмурад бобо йилдан йилга қариб, кўзи ўтмай, ўзи нимжон бўлиб қолди. Муқаддам ва Қаршивой бошқа отадан экан. Қаршивой отани менсимас эди. Бир куни бобо чой ичиш маҳали унга ҳазил гап айтдилар. Қаршивой ҳазилга жавобан отасига бир олайиб қараб: “сенинг кўзингга кўрсатаман!” деди. Қаршивой қиморвозлик қиларди, отасига қарамас эди. Бир куни борган она-бола менга “бобонг сизларникига меҳмонга бормоқчилар, яхшилаб меҳмон қил”, дейишди. Мен у пайт ҳали уйланмаган эдим. Бобо бизникида уч ой турдилар. Кўкламга чиқиб, “бобо келсинларми?” десам, “Йўқ!” дейишди. 1964 йили мен ҳарбий хизматга кетдим. Уч йил деганда қайтдим. Рўза пайти эди. Бобо юз ёшга етган бўлса ҳам рўза тутаркан. Бир куни бобо таҳорат оламан, деб ҳовлига чиқиб, уйга қайтолмай адашиб, оқ иштон, оқ кўйлақда кўчага чиқиб кетибди. Қаҳратон киш эди. Овозларини эшитиб, у

кишини уйга қайтардик. Қаршивой чиқиб хабар ҳам олмади. Бобо юз уч ёшга кирган пайти эди. Рўзани очаман, деб бир кулгум сувни юта олмай, юраги уришдан тўхтабди. Муллахўжа қишлоғи халқи 4-5 сўмдан пул йиғиб, Тошмурад бобони дафн қилди. Қаршивой ҳаялламай, уйни сотиб, кўчиб кетди. Онаси билан кичик синглисини ташлаб кетди. Сиз ёзган Тошмурад бобо тақдири шундай тугади.

Ҳурматли редактор ходимлар, менинг бу арзимас хатимни Мирзакалон Исмоилийга йўллангизлар, деб илтимос қиламан. Шоназар Саломов, Самарқанд область, Оқдарё район, Ленин номидаги колхоз, 11-бригада”.

“Ҳурматли иним Шоназар, ассалому алайкум!

Шу йил август ойида менга бир мактуб йўллаган экансиз. Кўп раҳмат. Лекин мактубингиз шу бугун кўлимга тегса-я!

“Одамийлик қиссаси” номли китобимни ўқиб, Тошмурад бобо, Абдулла ака, Эркин Ҳожикурбоновлар ҳақида, ўзингиз ҳақингизда ҳам батафсил хат йўллаганингиз бошимни осмонга етказди. Ёзувчи бирон одамни қаламга олса, уни ҳеч қачон эсдан чиқармайди, тақдирига ҳам бефарқ қолмайди. Мен Қаршивойнинг бетамизлиги, Тошмурад бобонинг шўри-андуҳи ҳақида бирон хабар эшитсам, деб орзу қилар эдим. Мактуб қанчалик оғир бўлса ҳам Сиз мени бир мунча тинчитдингиз, раҳмат.

Иним Шоназар, қани энди Қаршивой сингари бетамиз ўғиллар, қари отасига қарашдан қочган номардлар, текинхўр аблаҳлар уруғи қуриб, юздан ошса ҳам ўз номини меҳнатдан топган марҳум Тошмурад бобо сингари ҳалол инсонларгина қолса дунёда! Яхшилар орзу қилган ана шундай пайт ҳам келар бир кун. Лекин ўзи келмайди у пайт. Уни келтириш керак. Келтириш учун эса юзи қора, худбин, батарин қаршивойларга қарши тинмай курашмоқ лозим!

Шоназаржон, Тошмурад бобо ҳаётлигида унга ёрдам кўлини чўзган, вафот этгандан кейин эса дафнига қадрҳол кўмакда бўлган ҳамқишлоқларингизга, у олижаноб инсонларга мендан беҳад миннатдорлик билдириб, Абдуллажон, Эркинбой ва бошқа яхшиларга саломимни етказсангиз. Менга ғойибона таниш ҳамқишлоқларингиз, қариганда жафо чекиб ўтган Тошмурад бобо тақдири ҳақида батафсил мактуб ёзишдан эринмаганингиз учун ўзингизга раҳматлар айтаман. Фарзандларингизга, умр йўлдошингизга, ўзингизга сихат-саломатлик, фақат бахт, қувноқлик тилаб қоламан.

Салом ва эҳтиром билан, М.Исмоилий.

Тошкент, 1975 йил, 12 октябр”.

Мухлислар ёзувчининг турар жойини билмаганлари учун мактубларини ё таҳририятга ёки ёзувчилар уюшмасига йўллардилар. Табиийки, турли сабаб билан мактублар ёзувчининг кўлига вақида етиб келмас эди. Шу боис, жавоб хатларининг охирида адиб турар жойларини, ҳатто телефонлари рақамларини аниқ кўрсатишдан эринмас эдилар. Бу мухлисларга бўлган ишонч ва муҳаббатларининг рамзи эди, десак, янглишмаймиз.

Ахлоқ-одоб мавзуига бутунлай берилганлариданми, йирик асар ёзиш фикридан узоқлашдилар. Мен дамба-дам романнинг учинчи китобини эслатардим. Аммо тайинли жавоб ололмас эдим. Ёрдам берай, бирга ёзайлик, дейишга журъат этмасдим...

Учинчи китоб ҳақида яна сўз очганимда “Тўхта, бошқа нарса хаёлимга келди. “Бизнинг роман”ни давом эттирсам-чи?” деб қолдилар. Тоғамнинг ўсмирлар тарбияси муаммолари жиддий равишда ташвишга солаётган эди. Бунга кичик тоғамнинг азамат ўғлини ўртоқлари уриб ўлдириб қўйиши сабаб бўлса керак. Жиян бўлмишнинг дафн маросимида ёзувчининг фарёдлари, суд жараёнидаги изтироблари ҳали-ҳали ёдимда. Сихатларининг нобоплигига қарамай, ишга киришдилар. Болалар ахлоқ тузатиш меҳнат колониясига бордилар. Биз ҳар куни ё кўришардик ё телефонда гаплашардик. Тоғам эринмай ҳисоб берардилар: “Шунча бет ёздим, шунчасини машинкада кўчирдим. Шундай яхши фикр келди хаёлимга, эртага қоғозга тушираман...” Иш билан банд эканликларида хасталик узоқлашгандай бўлди. Орадан ойлар ўтиб, “Ўзингдан кўр” деган ахлоқий қисса юзага келди. Бу ёзувчининг сўнгги асари эди. Тоғам бу китобларини кўролмай кетдилар.

Асар якунига етиб, нашрга топширилгач, касаллик яна тез-тез хуруж қила бошлади. Шунда “Фарғона тонг отгунча”нинг учинчи китоби ҳақида сўз очиб, таклифимни айтдим. “Ҳа, шунақа қарзим бор. Сен ёрдам берсанг ёзаман... Фақат биринчи, иккинчи китобларни топиб кел. Кўп нарсалар хаёлимдан кўтарилди”, дедилар. Иккита китобни топиб, олиб бордим. Ҳеч унутолмайман: тоғам китобларни худди синиб кетадиган нозик чиннидай эҳтиётлаб олиб, стол устига қўйдилар. Кейин мадорсиз қўллари билан худди гўдак бошини авайлаб силагандай, китоб юзини силадилар. Менга қараб-қараб қўйдилар-да, кейин “Шуни мен ёзганманми, а?” дедилар. Бу савол замирида ҳам фахр, ҳам ўкинч бор эди. Ўшанда тоғамнинг кўзлари намланганини сездим. Кейин-кейин ўйлаб қарасам, “йиғлаб-йиғлаб топган болалари” билан видолашаётган эканлар. Мен нодоннинг бу ҳақиқатга ўша пайтда ақлим етмабди...

Мен сафарга, тоғам тўрт йил жанг билан борган шаҳарга – Берлинга жўнашим керак эди. “Қайтгунимча ўқиб қўйсангиз, ишни бошлаб юборардик”, дедим. Мўлжалим: тоғам асосий воқеалар баёнини берсалар, қолганини қўлимдан келганича қоғозга туширмоқчи эдим. Воқеа содир бўладиган жой аниқ – Фарғона водийси, асосан Андижон атрофлари. Вақт аниқ – ўн еттинчи йилнинг феврал ва октябр тўнтаришлари оралиғидаги саккиз ой. Қаҳрамонлар ҳам аниқ. Ўша даврни, олатасир замонни ҳам яхши ўрганганман. Мана шулар менга далда берди.

Аmmo ўйлаганларим рўёбга чиқмади. Қайтгач, тоғамни шифохонада хушсиз кўрдим.

Учинчи китобнинг ёзилмаганига яна бир асосий сабаб бор, деб гумон қилардим. Мустақиллик офтоби қалбларни ёритгач, гумоним ҳақиқатга айлангандай бўлди. Асар, Аскар Қосимов тўғри таъкидлаганидай, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи таъсирида ёзилган. Бунинг ёзувчининг ўзлари ҳам инкор этган эмаслар. Унга “Фарғона тонг отгунча” яъни “Кеча...” мазмунида ном қўйилиши ҳам шундандир. Романнинг дастлабки саҳифаларини эслайлик: ёзувчи Қорабулоқ манзараларини қандай меҳр билан тасвир этади. Сўнг қаҳрамони Ғуломжон номидан: “Жаннат, жаннат дейишади-ю, жаннат деганлари Қорабулоғимиздан яхшимикин?” дейди. Энди тасаввур этайлик: қамоқ азобида турган ҳолда болалик дамлари ўтган Андижоннинг Булоқбошисини қандай қўмсаш билан ёздилар экан бу тасвирларни...

Ёзувчи ўн еттинчи йил арафасидаги Фарғона вилояти ҳаётини тўғри акс эттирганлар. Ҳозирги кунда тарихни қайта кўриш жараёнида баъзан бирёқламаликка йўл қўйилапти. Яъни, “ўн еттинчи йилгача ҳаёт яхши эди, кейин ёмон бўлди”, деган фикрлар ҳам учраяпти. Тарихни қоралаш касалидан қутилиш қийин кечяпти. Ахир яхшими, ёмонми ўтмиш – бизники, ўтмиш – ота-боболаримиз ҳаёти демак. Шундай экан, ҳуда-бехудага қоралайвермасдан холис баҳо беришни ўзимиз учун қоида қилиб олсак чакки бўлмас эди.

Йигирманчи аср бошларида меҳнаткашнинг аҳволи оғир эдими? Ҳа, оғир эди. Ўша даврда яшаб, ижод этган зиёлиларнинг, маърифатпарварларнинг асарларини эслайлик. Йиғлаб ёзилган сатрларни яна бир қайта ўқийлик. “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” романларида тасвир этилган фитна-фасодлар бу даврга келиб авж олмадими? Халқ жоҳиллик ва камбағаллик ботқоғида азоб чекмадими? Зиёлилар халқни ғафлат уйқусидан уйғотиш учун ҳаракат қилмадиларми? “Фарғона тонг отгунча” шулар ҳақида эди. Аммо ёзувчи аввало қамоқ шароитида, сўнгра давом этган таъкиблар даврида барча ҳақиқатни очиқ ёза олмас эдилар.

Бир куни тоғам “Сен жадидлар ҳақида каттароқ асар ёзсанг бўларди”, дедилар. Мен “Бу ҳақда ёзганим билан чиқаришармикин?” деганимда ўйга толиб: “Сен уларнинг ҳаётларини ўрганавер. Ёзадиган, нашр этадиган вақт келади”, деган эдилар.

Ўзлари вақтида айтолмаган гапларини менга вазифа қилиб қўйганларини кейинроқ тушундим. Асар чиққан пайтда ёлғонлиги унча сезилмаган саҳифалар, хусусан, рус ишчилар синфи вакилларининг ўзбек меҳнаткашлари синфий онгининг шаклланишидаги хизматлари баён этилган саҳифалар энди ўқувчи ғашига тегиши мумкин эди. “Виждон кули, ирода беги бўл!” деган ўз ақидасига содиқ яшаган ёзувчи асарнинг шу ўринларида чекинганмилар? Иродалари заифлашганми? Балки... тирик жон... бегуноҳ – Парвардигор... Лекин тушуниш керак: бу баёнлар бўлмаса асар нашр этилмас эди. Ойбек домланинг “Қутлуғ қон” романлари бошига ҳам шудай кун тушган экан. Асар қўлёзмаси муҳокамасида ёзувчи рус ишчилари образини тасвир этмаганликда айбланган экан. Шундан сўнг Йўлчини тарбия этувчи рус ишчиси образи пайдо бўлган экан. Мирзакалон Исмоилийнинг вафотларидан сўнг “Фарғона тонг отгунча” “XX аср ўзбек романи” туркумида қайта нашр этиладиган бўлганда мажбуран қўшилган саҳифаларни қисқартириш нияти туғилди. Кейин ўйлаб қолдим: бу иш аввало ёзувчи меҳнатига беҳурматлик бўлади. Қолаверса, доно, фаросатли ўқувчи қаер чин, қаер ёлғон – ўзи ажратиб олади, деган тўхтамга келдим. Бундан ташқари, зийрак китобхон асар ёзишдаги ёзувчининг заҳматини хис қила олади.

Хуллас, феврал ва октябр тўнтаришлари орасидаги воқеалар тасвирида энг кўп ёлғон ишлатиши лозим бўларди. Чунки совет тарихчилари айни шу даврни уйдирмалар билан безаб-бежашган эди. Тоғам эса бу даврни ўз кўзлари билан кўрган эдилар. Биринчи ва иккинчи китобда мажбуран ёзилган саҳифалар сонини оширишни лозим кўрмай, ишни давом эттирмаганлар. Агар ёзувчи бугунги кунларимизда яшаганларида, шубҳам йўқки, учинчи китоб ёзиларди. Ёзилганида ҳам ҳақиқат йўлида, ажойиб тарзда ёзиларди.

Тоғамнинг вафотларидан кейин зиммамда бир қарз сезиб “учинчи китобни ўзим ёзишга ҳаракат қилсаммикин?” деб устоз Пиримкул Қодировдан маслаҳат сўрадим. “Ёзманг, лозим топсалар Мирза акамнинг ўзлари ёзган бўлардилар”, дедилар. Тўғри маслаҳат берган эканлар. Ёзишга уннаб кўрган тақдиримда ҳам, воқеалар баёнини улай олганимда ҳам улуғ адибнинг услубини сақлай олмасдим, айниқса тил гўзаллигини беришда қаламим ожизлик қилиши тайин эди.

Дарвоқе, тил... Бу борадаги маҳоратларини кўпчилик Абдулла Қодирий, Чўлпондан кейинги сафга қўярди. Чиндан ҳам ифодадаги гўзаллик бетакрор эди. Лекин, иккинчи китоб чиққанда бир-икки ёш адабиётшунослар айнан шу гўзал ифодаларни “бекорчи жим-жима”га йўйиб танқид қилдилар. Улар жаҳон ва рус мумтоз адабиёти намуналарини эмас, совет ишчи-ёзувчиларининг хом-хатала асарларини ўқиб илм олган бўлсалар керак. Цвейгни, Диккенсни, Толстойни, Тҳакурни ўқиган одам қаҳрамон руҳиятини очишдаги

бадий тасвирни инкор этмаган бўларди. Ўрни келганда шу тасвирлардан баҳраманд бўлайлик:

“Ғуломжон онасининг нимага йиғлаётганини, нимага бетоб бўлганини билади. О, бола шўри нақадар даҳшатли зарбаки онага! Жигаргўшасининг бахти қоралигини кўрганда – она дили ҳамиша қон, юзи заъфарон! Мана, иззат тўшагида пийрона чехрасидан бахт нурларини тўкиб ўтириш ўрнига мусибат кўрпасини дилпора бўлиб ётибди!..

...Ғуломжон тилга олинмаган, лекин ҳаммалари тушуниб турган даҳшатли зарбанинг оғир юкини хужрасига кўтариб кирди...”

“Жамолиддин мулойим кулди. Бу кулгида ҳам Фосих афандининг юзига тортилган шапати қарси бор эди”.

“Илон тилида захар бўлмаса, уни ҳамма севиб қўлга олган бўларди. Афсуски, пўстининг ялтироқлиги ҳеч кимни илитмайди...”

Бундай мисолларни юзлаб келтириш мумкин. Эҳтимол, ёзувчи айрим сатрларда бўёкни куюқлаштириб юборгандир. Тоғамнинг асарлари камчиликлардан мутлақо ҳоли, деган даъводан узоқман. Бадий асарга нисбатан кишиларнинг диди бир хил эмас. Кимгадир жимжима ифодалар ёқади, кимгадир қуруқ тафсилот. Бу жиҳатдан баҳслашиш ноўрин. Лекин, менинчга, сувоқ қилинмаган хонада ўтиргандан кўра, нақшлар билан безтилган уйда яшаган ёқимлироқ бўлса керак.

Бу кунларда ёшлар ижодига кўзимиз тушганда ифодаларида сеҳр-тароватни кўрмай бир оз афсусланамиз. Қаҳрамоннинг ички дунёси, табиат тасвирлари уларнинг диққатидан четда қолиб, фақат воқеалар баёнига бериладиган бўлиб боряптилар. Илгарилари “адабиёт” атамасига “нафис” сифати қўшиб айтиларди. Афсуски, ҳозир шу нафисликдан узоқлашяптилар. Бунинг асосий сабаби шошма-шошарлик, тезроқ китобни чиқариш ҳаракати бўлса, иккинчиси ўша адабиётшуносларнинг ҳамфикрлари кўпайиб қолгани натижасидир. Бизнинг халқимиз лутфни, нафисликни, гўзал ифодаларни севади. Булардан бебаҳра, таъбир жоиз бўлса, “қуруқ” асарларнинг умри қисқа бўлади. Агар ёшларга насихат қилишга ҳаққим бўлса, Қодирий, Чўлпон, Исмоилийга ҳос гўзал ифодаларни кунт билан ўрганиб, ўрганганларингизни асарларингизга олиб кириш, деган бўлардим.

Шу ўринда яна бир изоҳ лозим: ўтган йили бир киши менга мактуб йўллаб, ёзувчилар “дин устидан куладилар”, деб эътироз билдирибди ва бир қатор ёзувчиларнинг асарлари қаторида “Фарғона тонг отгунча”ни ҳам тилга олибди. Мен бу масала бўйича бир неча марта фикримни баён этганман. Такрор бўлса-да, яна таъкид этишга мажбурман: азизлар, бошқа ёзувчилар сингари Мирзакалон Исмоилий ҳам динни ҳақорат қилишдан узоқлар. Динга тош отишдан ҳар бандани Аллоҳнинг Ўзи сақласин! Ёзувчилар диндор либосидаги, қилмишлари динга зид бўлган айрим жоҳил, мутаассибларни ҳажв қиладилар. Ахир диндорлар орасида ҳам турли-туман одамлар бор. Такво эгаларини, нафсига зулм қила олувчиларни, уламоларни ҳар бир ёзувчи эъзозлайди. Билиб-билмай фатво берувчи, дарди тугун ва тугун учига тугилган пулда бўлган, Ислом илмидан узоқ одамларни эса камчиликларини ёзадилар. “Фарғона тонг отгунча”да ҳам шундай қилинган.

Кунларнинг бирида, ҳали жуда ёш эканимда машқ тарзида ёзилган навбатдаги ҳикоямни ёзиб, тоғамга ўқиб бердим. Ҳикоя қаҳрамони – боксчи йигит бувисининг гапига кириб рўза тутади ва оқибатда мусобақада ютқизиб кўяди. Одатда тоғам ёзганларим билан танишгач, асарни яхшилаш йўллари ҳақида гапириб, тилни таҳлил қилиб, камчилигини

кўрсатар эдилар. Бу сафар ундай бўлмади. “Сен динни билмайсан, диний одатларни ёмонлаб ёзма”, деб гапни калта қилиб кўя қолдилар. Ёзув столларида биргина чала иш қолди. Аниқроғи, бу иш ҳали бошланмаган эди. “Қизлар дафтарига” китоби чиққач, яна хатлар олдилар. Шундан сўнг бир куни “Йигитларга ҳам айтадиган гапларим кўп экан”, деб “Буниси сизларга, йигитлар!” деган китоб ёзиш ниятлари бор эканини айтдилар.

Ахлоқий қиссаларга, мақолаларга, суҳбатларга кўп ҳолларда мактублар асос бўларди. Ахлоқий китоблардаги воқеалар тўқиб чиқарилган эмас. Ундаги айрим воқеаларга мен ҳам гувоҳ бўлганман. Қариндошлар, таниш-билишлар оилавий можароларни тоғамсиз ҳал этишмас эди. Бу можароларга аралашиб, мурасага келтириш ёзувчига руҳий азоб берарди. Қариндошлардан бирининг қизи аразлаб, қайтиб келган экан. Узоқ йўл юриб бориб, жияннинг қайнотасига учрадик. Қайнота ичишни яхши кўраркан. Биз борганимизда ҳам ширакайф эди. Келиндан, яъни тоғамнинг жиянларидан нолиб, уни ёмонлаб, “кийимларимни ювиб бермайди”, деб, даъвосининг исботи учун ирkit кўрпача остидан иштонини олиб, тоғамнинг олдига ташлади. Тоғамнинг баъзан ўзларини тутолмай, кескин гапириб юбориб одатлари ҳам бор эди. Мен бу нодон қайнотанинг кўнглини оғритиб, масалани янада чигаллаштириб қўймасалар эди, деб ҳавотирландим. Лекин ўзларини тутдилар. Кўзларини мўлтиллаштириб, худди “бу аҳмоқдан қутқар”, дегандай менга қарадилар. Бунақа одамни фақат дўппослаб уриб, тинчитиш мумкин эди. У тинмай жаврайверди. Тоғам сабр билан ўтиравердилар, аммо менинг тоқатим етмади. Чикиб кетдим. Ярим соатлардан кейин қайнота тоғамни кузатиб чиқди. Сал кайфи тарқаган шекилли, гапи оҳанги ҳам ўзгарибди. “Келиним ёмон бўлса ҳам сизнинг ҳурматингиз бор, ўғлимга айтаман, бугун бориб олиб келади”, деб ваъда берди. Ўзи майхўр, қилиқлари хунук бўлса ҳам, тоғамга берган ваъдасини бажарди.

Жияннинг бу бахти ниманинг эвазига қўлга киритилганини менгина биламан. Бундай ва бунданда баттар ҳоллар тез-тез бўлмаса ҳам учраб турарди. Хотини кетиб қолган бир ёш ёзувчи қайнонасига тоғам билан Шухрат домлани рўпара қилибди. У хотин буларнинг ёзувчилиги у ёқда турсин, оппоқ сочларини ҳам ҳурмат қилмай, ҳайдаб солибди...

Бундай можаролардан кейин тоғамнинг аччиқланганларини сезиб турардим. Аммо бу оддий аччиқланиш эмас, юракни темир тирноқларида тирновчи азоб экан. Бундай пайтларда тоғамни чалғитишга ҳаракат қилардим. Тоғамнинг нимага қизиқишларини яхши билардим. У киши боғбонликни хуш кўрардилар. Қибрайдаги қаровсиз, тошлоқ жойнинг бир бўлаги тоғамга ҳам дала-ҳовли учун берилганди. Тошлоқда бир туп гул ўстириш ҳам мумкин эмасди. Тоғам тупроқ тўқдириб, шу ерларни обод қилдилар. У ерга одам олиб чиқиб ишлатганларини кўрганим ҳам, эшитганим ҳам йўқ. Қариликларига қарамай у ёққа йўловчи автобусларда борардилар, ўзлари ишлардилар. Бир термосда чой билан нон ҳамроҳлари бўларди...

Бирон можаро таъсиридан ранжиб ўтирганларида мен ўша боғдан гап очардим. Шунда тоғам бутунлай ўзгарардилар. Эккан дарахтларини таърифлаб кетардилар. Вафотларидан икки-уч йил олдин ярим асрдан ошиқ умрлари ўтган Дархондаги уйлари бузиладиган бўлди. У ерга ҳар куни борардилар. Йиғлаб-йиғлаб қайтардилар. Айниқса, пайхон бўлаётган дарахтларга ачинадилар. Бу жойларга кўп қаватли турар-жой қурилгач, шаҳарнинг қоқ марказидаги тўрт хонали шинам уйлари топшириб, шу ердаги уч хонали уйга кўчиб келдилар. Уй янги бўлгани билан харажатлари кўп эди. Шу кунларда Ёзувчилар союзига раис бўлиб сайланган Ўлмас Умарбеков тоғамнинг аҳволларини суриштириб, “бу йил ёзувчиларга ажратилган “Волга” автомашинасини Мирза акамга бермоқчимиз”, дедилар. Мен тоғамнинг машина сўраб ариза ёзганларини, навбатда турганларини эшитмаган эдим. “Навбатда турганлар сизни замбаракдан ўққа

тутворишмайдимми?” деб ҳазиллашдим. Ўша йиллари айниқса “Волга”ни талашиб, айрим ёзувчилар бир-бирининг устидан мағзава ағдаришга ҳам тайёр турардилар. Ўлмас ака гапларида туриб, қарор чиқардилар. Мен ёрдамчиларини тоғамникига бошлаб бордим. Улар хушхабарни айтишди. Тоғам раҳмат айтиб, кулимсираб қўя қолдилар. Улар кетишгач, қувонмаганлари сабабини сўрадим.

-Сенинг ёшингда бўлсам қувонсам ярашарди, мен бу машинани нима қиламан? Ҳар ҳолда машинани текинга беришмаса керак. “Тоғамнинг “Волга” сотиб олишга етадиган пули бор”, деб ўйлайсанми?

“Волга” олиш масаласи оила даврасида ҳам муҳокама қилинганда тоғам ўжарлик билан рад этаверганлар шекилли, улар менга мурожаат қилиб, кўндириб беришимни сўрашди. Оилавий маслаҳатга кўра, машина қарзга олиниб, сўнг сотилиб, фойдасига уй таъмирланиши керак эди. Мен бу режани айтиб, балога қолдим.

-Сенам шу аҳмақона фикрдамисан? Қариганимда “машина чайқовчиси” деган лаънат олиб юрайинми?-деб Ўлмас акага телефон қилиб, эътиборлари учун раҳмат айтгач, “шу машинага муҳтожлиги бор истеъдодли ёзувчилардан бирини қувонтиринг, катта ўғлимнинг “Москвич”и бор, кунимизга шу аскотиб турибди”, дедилар.

Тоғам футболга бениҳоя қизиқар эдилар. Мен кайфиятлари йўқлигини сезсам, ташвишли фикрлардан чалғитиб, гапга солиш учун сўзни футбол янгиликларига бурардим. Агар “Пахтакор”нинг аҳволи дуруст бўлса хўп-хўп, йўқса худди мен тренер ёки етакчи ўйинчиман-у, ютқизиқ менинг айбим билан бўлгандай сўкиш эшитардим. Футболни спорт эмас, ижод деб билардилар. Талабни ҳам шу асосга қурардилар.

Шахматни ҳам яхши кўрардилар. Таъкид жоизки, унча-бунча одам тоғам билан беллаша олмасди. Баъзан мен ҳам шахмат ўйнашни таклиф этардим. Аҳволим ўзимга маълум, дурангни ҳам орзу қилмасам-да, тоғамни чалғитиш учун дона сурардим. Тоғам буни сезсалар ҳам билмаганга олар эканлар.

Тоғам табиатан содда, камтарин, меҳнаткаш одам эдилар. Иродалари мустаҳкам, ўжарликлари ҳам бор эди. Кимдир менга “Ёзувчи камтар бўларди, танлаган таҳаллусини қаранг, “Мирза Калон” - “Катта мирза” эмиш”, деб таъна қилган эди. Бу бўлмаган даъво. “Мирзакалон” таҳаллус эмас, бобомнинг қўйган исмлари. Тоғамнинг “Мен ёзувчиман!” деб керилганларини ёки бировга дўқ қилганларини эслолмайман.

Менга фақат бир нарса таскин беради: Мирзакалон Исмоилий бировларга қуллик қилиб яшамадилар. Ўз халқининг содиқ ва виждонли фарзанди сифатида барча укубатлардан юқори турдилар, виждонларига хилоф иш қилмадилар. Ижодкорнинг энг буюк бахти шу. Бу бахтга эришган ёзувчи барҳаёт бўлиб қолади.

Мирзакалон Исмоилий шундай ёзувчи эди.

Йиллар бу ҳақиқатни ҳали кўп марталаб исбот этади.

* * *

Мазкур асарда хато ва камчиликларга йўл қўйган бўлсак, баёнимиз зерикарли ёки қизиқарсиз чиққан бўлса, сиз азизларнинг вақтингизни исроф қилганимиз учун аввало Аллоҳ хузурида тавба қиламиз ва сизлардан узр сўраймиз. Яна бир узрим борки, тоғамнинг ҳаётларидан ҳикоя қилувчи аввалги мақолаларда “АҚД” нинг йили, “Ундирком” тафсилотида, ўша пайтларда архивни тўла ўргана олмаганим сабабли, озгина

ноаниқликка йўл қўйган эканман. Бу баёнда ўша камчиликларга барҳам берилди.
Ғойибона учрашувимиз сўнгида дуога қўл очиб улуғ адиб Мирзакалон Исмоилий
ҳақларига, истиклол илинжида ўтган барча миллатпарвар устозлар ҳақларига дуо
қилишларингизни сўраймиз. Валлоҳи аълам, биссавоб!

Фоний дунё азобларини кўп тотган устозни Аллоҳ боқий дунёда дўзах азобларидан асраб,
жаннатда Ўзининг васлига етказсин. Омийн!